

NYOM-KÖVETÉS 2.
TANULMÁNYKÖTET

Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály
Tanulmánykötet II.

A kötet megjelenésének támogatói:
Doktoranduszok Országos Szövetsége,
Emberi Erőforrások Minisztériuma,
Emberi Erőforrások Támogatáskezelő,
Nemzeti Tehetségprogram

„A pályázat az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett Nemzeti Tehetség Program NTP-FKT-M-16-0007 kódszámú pályázati támogatásból valósult meg.”

NYOM-KÖVETÉS 2.

TANULMÁNYKÖTET

A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a
Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály
I. közös konferenciájának tanulmánykötete

Szerkesztette:

Domokos Gyöngyi, Káli Anita, Major Ágnes, Szabó P. Katalin

Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete,
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály
Budapest – Újvidék, 2017

©Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2017

©Bársony Dávid, Szerkesztők, Szerzők

Szerkesztők:

DOMOKOS Gyöngyi, KÁLI Anita, MAJOR Ágnes, SZABÓ P. Katalin

Szerzők:

FODOR József Péter, GAJDA Péter, HANGÁCSI Zsuzsanna, HAVAY Viktória, HORVÁTH Réka, KISS Gábor, KOCSIS Lenke, SÁRI Orsolya, SZABÓ P. Katalin, SZABÓ Roland, SZARVAS Melinda, TINKÓ Máté

Szakmai lektorok:

HÁSZ-FEHÉR Katalin, JASKÓNÉ dr. GÁCSI Mária,
KESERŰ József, KOVÁCS Gábor, KŐRIZS Imre,
MEKIS D. János, REICHERT Gábor, SIPOS Lajos, SZABÓ Péter,
SZÉNÁSI Zoltán, SZILÁGYI Márton, THIMÁR Attila

ISSN 2498-7751

ISBN 978-615-5586-17-0

Kiadja Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete,
Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály

A könyvsorozat logóján Toldy Ferenc látható, a műtárgy tulajdonosa a
Petőfi Irodalmi Múzeum.

Nyomdai előkészítés: a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály tudományos műhely

Borító és grafikai elemek: Czinkóczi Krisztina és Bársony Dávid

Tördelőszerkesztő: Braun Barna és Novák Anikó

Nyomdai munka: Kontraszt Plusz Kft.

Felelős vezető: Barta Ákos

TARTALOM

Novák Anikó	ELŐSZÓ	7
	MÁRAI SÁNDOR – ERŐSÍTŐ	
Fodor József Péter	<i>Istenről való beszéd a második világháború után</i>	9
	AUGUSTE DE GERANDO LA TRANSYLVANIE ET SES HABITANTS	
Gajda Péter	CÍMŰ MŰVÉNEK LATIN ÉS FRANCIA NYELVŰ FORRÁSAI	23
	„MINEK NEVEZZELEK?”	
Hangácsi Zsuzsanna	<i>A (Cseh)szlovákiában születő magyar irodalom elnevezéseiről</i>	37
	GAAL GYÖRGY NÉPMESÉI, AVAGY MIT TUDUNK A MAGYAR ELSŐRŐL?	45
Havay Viktória	TÉRPOÉTIKA A KÁRTYAVÁRBAN	
	<i>Babits Mihály Káertyavár – Egy város regénye című alkotásának regényteréről és kószálójáról</i>	57
	A II. VATIKÁNI ZSINAT TEOLÓGIÁJA ÉS A KÁNONJOG KÖLCSÖNHATÁSA	
Kiss Gábor	<i>Megjegyzések az 1421. kánon 2. §-a kapcsán</i>	67
	B. SZABÓ GYÖRGY	
Kocsis Lenke	<i>Irodalmár-portré az 1950-es évek Jugoszláviájából</i>	81
	A 14 (TIZENNÉGY) KARÁTOS AUTÓ	
Sári Orsolya	KÉPREGÉNYVÁLTOZATAINAK KIADÁSTÖRTÉNETE	95
	MEGKERESZTELJÜK! – A BARBÁR	
Szabó P. Katalin	HŐS MOTÍVUMA DUGONICS ANDRÁSNAÁL	109

	ÉRTELMEZÉS HATÁROK NÉLKÜL	
Szabó Roland	<i>A József Attila-olvasás dilemmái két költemény tükrében</i>	125
	A KULTURÁLIS GRAVITÁCIÓ MODELLJÉNEK BEMUTATÁSA	
Szarvas Melinda	<i>A vajdasági magyar irodalomtörténet újrértelmezése a kulturális mozgások figyelembevételével</i>	141
Tinkó Máté	GALGÓCZI ERZSÉBET-PROBLÉMÁK: TÉR ÉS TUDAT	153

NYOM-KÖVETÉS 2.

Előszó

2015 novemberében Szabadkán szerveztük meg első alkalommal a NYOM-KÖVETÉS irodalomtudományi műhely-konferenciát. Amikor az ötlet először felvetődött, egy dologban voltunk biztosak, abban, hogy e konferenciának valóban műhelyként kell működnie, s inkább legyen újabb és újabb ötleteket felvető műhelybeszélgetés, mint hagyományos értelem-ben vett tanácskozás. Fő célunk a fiatal kutatók érdeklődésének feltérképezése volt. Már az első alkalom megmutatta, hogy a kiinduló gondolatok valóban helyesek voltak, e munkaforma nagyon termékenynek bizonyult.

Emiatt is volt különösen nagy öröm számunkra, hogy a 2. NYOM-KÖVETÉS konferencia szervezésébe a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete mellett a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztálya is bekapcsolódott. Az együttműködés sikerét mutatja e kötet, a fiatal irodalomtudósok színes és gazdag térképe, de a kézzelfogható eredmények mellett meg kell említeni a 2016. november 20-án Újvidéken elhangzott inspiráló gondolatokat, konstruktív hozzászólásokat, új problémaköröket megnyitó megjegyzéseket is.

Szívből kívánom, hogy e könyv is hasonló diskurzusokat gerjessen, mint az előadások, melyekből született, és pezsgő vita bontakozzon ki körülötte.

Dr. Novák Anikó

FODOR József Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest
fodor.jozsef@hallgato.ppke.hu

MÁRAI SÁNDOR – ERŐSÍTŐ¹ *Istenről való beszéd a második világháború után*

„Add meg nekem mindennapi oldalamat.”
(Márai 2016, 224)

Tudományos munkám célja a Márai-életművet az eddig kanonizált „polgári”, illetve „emigráns” író címszavak helyett a keresztény kultúrkörhöz való kapcsolata felől vizsgálni. Úgy gondolom, az író egyes művei tanulmányozhatók a Szénási Zoltán által megfogalmazott, a katolikus irodalom témáját első lépésben megközelíteni kívánó vizsgálati szempontból, vagyis a XX. század szellemi közegében tapasztalható Istenről való beszéd sokszínűsége felől. Ez a módszer segíthet kijelölni a teológia és a poétika dialógusa mentén létrejövő diskurzív teret, melyben a katolikus irodalom fogalma is újraértelmezhető (Szénási 2011, 15, 49). Az elnevezésből fakadóan kikerülhetetlenné válik az íróat érintő, szubjektív teológiai problémák felvetése, melynek tisztázása nélkül az értelmezés szellemi háttere nem vázolható fel. Mégsem célozom Márai Sándor hitbéli elkötelezettségének feltérképezése, mivel az író a naplókban, ha nem is mindig egyértelműen és következetesen, de tárgyilagosan kifejti, hogy nem vallásos, de hisz Istenben. E kérdéskör legintenzívebben a hetvenes években foglalkoztatta, szinte mindennapos probléma volt számára körvonalazni vallás és ember viszonyát. A téma ellentmondásosnak tűnő, és így kérdéseket felvető sumházatát 1976-ban így vetette papírra: „Isten van vagy nincs, nem tudom. A vallások istenei degradálják az istenképzetet, emberarcú istent csinálnak egy Istenből, aki nem lehet emberi. Nem biztos, hogy vallási értelemben van Isten. De biztos, hogy mindenben – az emberben, a fűszálban, a csillagokban, a kőben – van valami isteni” (Márai 2016, 371).

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

Az író transzcendensről alkotott véleménye az életút ismeretében nem egységes, mint ahogy ez számos más művésznél sem az. Véleményem szerint az író életműve sokkal mélyebben gyökerezik egy sajátos kereszténységfelfogásban, mint a másik két említett kategória: a „polgári” és az „emigráns”, mivel azok éppen a kereszténységből, mint az európai identitás alapjából, származnak. A modernség – Szénási Zoltán véleménye szerint – a több mint kétezer éves (keresztény) hagyomány örököse maradt, mivel „[...] továbbítte azt a teleologikus, linearizált történelemszemléletet, mely a kereszténység felfogását is jellemzi” (Szénási 2011, 21). A polgárság étosza, azon túl, hogy a vallási tradicionalizmus több száz évvel korábban felállított masszív és megingathatatlan tartópillérén nyugszik, e pilléren felemelkedve jutott el a szellemi és anyagi függetlenséghez, a szabadsághoz és a felvilágosodás eszméjéhez. Az európai kulturális tradíciókhoz való ragaszkodása ellenére (vagy éppen ezért, pl.: antik görög hagyomány) tartózkodom attól, hogy Márait keresztény, illetve katolikus írónak tituláljam. Ez részben a már említett sajátos vallástalansága (de nem ateizmusa) miatt sem lehetséges, másrészt ő maga fogalmazta meg az *Erősítőben* (is) (Márai 2008, 60), hogy egy író, aki vallási témakörből merít ihletet, még nem biztos, hogy vallásos is. Csak emberek vannak, akik hivatásuk vagy munkájuk mellett valamilyen hitben élnek, és ez lehet, hogy tükröződik napi tevékenységükön, munkásságukon, de ez nem törvényszerű. Márai egyes írásai témájukat tekintve és irodalmi hagyományba való illeszkedésük okán kerülhetnek a katolikus irodalommal kapcsolatos vizsgáldások fókuszába. Véleményem szerint az író egy különc, keresztény erkölcsű hagyományon alapuló, urbánus, de nemzetén felüli, a progresszív modern irodalmi hatásoktól tartózkodó, konzervatív demokratikus szemléletet próbált képviselni. Az említett háborúk közötti időszak közszerplői tevékenysége tükrözi ezt a művészetfelfogást, amihez hosszú évek múlva is tartotta magát. 1974-ben így fogalmazott: „[...] az író nem lehet vallásos, sem hazafias, sem szocialista – ezeket az illúziókat leírja, mert az embereknek szükségük van vallásra, hazafiságra és szocializmusra, de nem azonosíthatja magát egyetlen ilyen illúzióval sem” (Márai 2016, 122). Márai hiányérzetét nemcsak cselekedetekkel, de nyíltan, szóban is kifejezte 1975-ben írt vallomásában, miszerint szegényelli, de néha szüksége van a vallásra (Uo., 166), illetve számtalanszor említette, hogy igazi hazája a magyar nyelv (Uo., 384).

Nehéz megfejteni azt az összetett kérdést, hogy mit is értett Márai pontosan vallás alatt, hogyan értelmezte a hit, az egyház, a vallás, a kereszt-

ténység fogalmait. Az egyház leginkább egy katolikus (hatalmi) rendszer Márai szerint, véleménye alapvetően mégis – ahogy a későbbiekben idézeteken keresztül is látni fogjuk – megegyezik Sík Sándoréval abban, hogy a katolicizmus egyetemessége okán azonos a korabeli kereszténységgel, ami nem az egyházi dogmákon alapszik, hanem egy életforma (Sík 1935, 15). E véleményegyezés azonban kiegészítésre szorul, mert Márai, Síkkal ellentétben, ebbe az életformába nem keveri bele az istenélményt. Talán a hit kételyekkel tarkított, de összességében önkéntelen és öntudatlan Babits-féle megállapítása (Babits 1933, 253) áll hozzá a legközelebb: a kereszténység maga a vallás, emberi mértékkel létrehozott erkölcsi szabályrendszer. Viszont Márai számára a hit több ennél: egy panteista meggyőződés, hogy mindent, ami körülvesz bennünket, átjár a végtelen isteni körforgás.

A kutatás fókuszába állított művek kiválasztásában Szénási Zoltán keresztény művészetre tett értelmezése segített, mely így hangzik: „[...] nem szükségszerűen kötött a liturgiához, lehet szakrális és profán művészet is, valamilyen módon azonban alkotásainak kérdésirányával az emberi lét lehetőségeire és az isteni Szó kutatására kell irányulnia” (Szénási 2011, 38). Az *Erősítő* című regény tanulmányozása első lépés afelé, hogy Márai Sándor életművét a keresztény irodalom fogalomkörében újraértelmezzem. Bízom benne, hogy az elkezdett munka során a fogalommeghatározásokat sikerül árnyaltabbá és pontosabbá tenni, ezzel is gazdagítva a katolikus magyar irodalommal foglalkozó tudományos eredményeket.

*

(Ön)életrajzi művet – amely egy személy, egy időszak, a körülmények adekvát kifejezője – csak olyan korban lehet írni, vagy olyan korba, illetve társadalmi berendezkedésbe lehet beültetni, amelyben van lehetőség a választásra, mert a nevelés egyetlen kritériuma a szabadság, egyetlen módszere a tapasztalás, a kísérlet – írja Thomas Mann 1922-ben (Mann 1922, 313). Voltaire szerint az írónak szabad országban kell élnie, vagy, ha nem teheti, fogolyként bele kell törődnie, hogy a többi rabszolga között, neki is élete végéig meg kell húznia magát (Voltaire 1978, 28). Sík Sándor azt írta, hogy a megalkuvás és színlelés hazugság egy író esetében, mert rontja művészetének hitelességét, így nem tudja becsületesen tükrözni azt, ahogyan érti és látja a valóságot (Sík 1935, 12).

Márai Sándor négy hónapnyi intenzív munkát követően, szinte napra pontosan 374 évvel Giordano Bruno halála után, 1974 februárjában tett pontot az *Erősítő* című regény első teljes vázlatának végére. Ezt követően még júniusig csiszolta a szöveget, így a munkálatok összességében két évet

vettek igénybe A mű végleges formába öntése nem volt egyértelműen elhatározott elképzelés az író részéről (Lőrinczy 2003, 3). Márai minden év elején vagy születésnapján számvetést készített naplója oldalain, ahol összegezte az elmúlt év történéseit, valamint vázolta a következő év terveit. 1972 végén nem említette az *Erősítő* megírását (Márai 2015, 343), annak ellenére, hogy pár hónappal korábban felkereste a történet fő helyszínét. 1973 áprilisában *Bátorító* címmel már homályos terveket szőtt a könyvről (Uo., 394), aminek megírása mellett véglegesen, véleményem szerint, az év nyarán döntött, miután a *Föld, föld!...*című, éppen elkészült műve hat példányát ajánlottan elküldte budapesti barátoknak, de ezek közül öt postafordultával visszaérkezett címére, mert a kommunista rendszer még huszonöt évvel a hatalomátvétel után is kivetette magából az eretnek, bíráló gondolatokat (Uo., 444–445). Ezenkívül nagyon valószínűnek tartom, hogy, mivel az író állandóan figyelemmel kísérte az irodalmi élet eseményeit, az első kiadás után hetven évvel újra megjelent inkvizíciós jegyzőkönyvekből készült válogatáskötet felkeltette az érdeklődését (Orano 1904). A ritka és kevésbé ismert kötet nem tartozott, és ma sem tartozik a szabadpolcra leemelhető könyvek közé.² 1972 januárjában találkozott először az előzőleg, valószínűleg újságcikkből megismert válogatáskötettel, amit „baráti segítséggel” (Márai 2015, 233), feltehetően Szőnyi Zsuzsa által szerzett meg.

A regény befogadásának XX. századi története szinte megegyezik a spanyol karmelita inkvizítortanonc által írt regénybeli levéllel. Az *Erősítő*-re első megjelenésekor, 1975-ben a magyarországi kritika nyíltan nem reflektálhatott. Voltak, akikhez titkos utakon eljutott abból az 1100 példányból, amit Márainak sikerült kiadatnia: olyan emberekhez, akik szívükön viselték az irodalmat, és tisztában voltak felelősségükkel, kötelességükkel vele kapcsolatban (Rónay 2005, 636–637).

A Giordano Bruno halálának körülményei köré szövődő történet alapjául a késői reneszánsz korszak egy sötét oldala, a vallási dogmák és a tudományos processzió ellentéte szolgált. 1598 októberének végétől 1600 februárjának közepéig, egy tizenhat hónapig tartó, sorsfordító római tartózkodás történetét vetette papírra az író. Egy spanyol karmelita

2 Kutatásom során Budapesten, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban találtam egy első kiadást, illetve az Egyetemi Könyvtárban egy második, faksimile kiadást. Utóbbit valószínűleg megjelenése óta (1971) csak a könyvtáros nyitotta ki, hogy dokumentálja a kötetet a könyvtár számára, mivel 2016 októberében én vágtam fel a könyvet, így téve olvashatóvá azt.

inkvizítortanonc szemszögéből mutatta meg, hogy mi lakozik azokban az emberekben, akik úgy hitték, a világban egyedül az ő igazságuk létezik, valamint hogyan kezdődött el a bomlás közöttük, amikor találkoztak olyan személlyel, akire nem tudtak rákényszeríteni egy eszmét, mert az ő értékrendjének alapja a szabad szellemű ember volt.

Márai megítélése szerint az inkvizíció intézménye a gyakorlatban függetlenül működött az egyháztól. Számos idézet bizonyítja továbbá, hogy az egyházat sosem azonosította a kereszténységgel. A következőket írta a negyvenes évek végén: „[...] félttem a kereszténységet az Egyháztól. És félttem a papoktól” (Márai 2007a, 305), „A katolikum nagy erő lehetne a magyar világban s általában a világban, ha az erő kibontakozásának nem állná útját – itthon és a világban – az Egyház” (Uo., 248), „Minden rendszerből [...] a kereszténység hiányzik. Nem csak a Bolsevizmusból és az Amerikanizmusból és a Szocializmusból: nem, az Egyházból is” (Márai 2009a, 106).

Érdeemes megvizsgálni a regény nyelvezetét ebből az aspektusból. Az istenfogalom számos helyen felbukkan a szövegben, de leginkább rögzült nyelvi formaként jelenik meg: a keresztvetés szövegét használva keretes szerkezetként a szöveg első és utolsó mondatában, valamint üdvözlési formaként, (üres) szófordulatként, mint például „az Úr kegyelméből”, „az Úr 1598-ik esztendejében”, „Isten hidege”, „Isten városa”. Igaz, utóbbiban felfedezhető némi irónia, mivel Ágoston óta tudjuk, hogy a hit városában a Sátánnak is helye van. Erre utal Bellarmino bíboros megvető véleménye Bruno azon kijelentéséről, hogy a világ szerves része a Szentháromság mellett egy negyedik egység: a Gonosz (Márai 2008, 149). A spanyol szerzetes nem utasítja el ezt a lehetőséget, és éppen ez mutat rá értékítéletének megváltozására. Bruno haláltusája közben következik be gondolkodásában a fordulópont. A haldokló Brunóban Jézusra ismer, aki halála előtt megkérdezte Istent, miért tűri, hogy a Gonosz befolyásolja az embert. Miért hagyta el őt? E kérdés sosem volt olyan aktuális, mint a második világháború alatt és után.

Márainak személyes oka is volt e kérdés feszegetésére, mivel újszülött kisfia mint legártatlanabb ember, bölcsőhalálát sosem tudta feldolgozni, és mint megmagyarázhatatlan esemény, örökös fájó pont volt életében, amit nem bocsátott meg „senkinek, soha” (Márai 2002, 313). És „[...] amikor az ember nem bocsát meg az Istennek. Minden pokoli sötétségnél komorabb lehet az ilyen pillanat” – mondja a spanyol inkvizítor (Márai 2008, 129). Bruno és Jézus párhuzamba állítása nem csak a szenvedésükön

keresztül jelentkezik a regényben. Bellarmino Brunót a békés együttélés ügynökének tartotta, aki az embert ki akarta békíteni Istennel (Uo., 145, 150). Viszont a béke sosem hoz anyagi hasznot, márpedig a pénz és az arany vált az emberek istenévé a nagy emberáldozatot követelő újvilági felfedezések után. A regény befejező gondolatai ezek, az aranyba vetett hit felülírja a békés emberi együttélést. A kiugrott spanyol pap befejező gondolatainak értelme, hogy az egyház berkeit elhagyva sem vált igazán szabaddá, mivel a megélhetés kényszere megköveteli tőle, hogy azt írja, amit a pénz szava diktál. A pénzszerző életforma mindig kényszert ró az emberre, melynek célja nem önmagáért való (Arisztotelész 1987, 10), hanem a megkeresett pénz a keresett jóra való felhasználása. Egy út marad hát: kilépni a társadalom peremére, szabadságban szemlélődni. E létmódhoz hatalmas erő kell, mert nincs egyértelmű igazság, ami egyszerűvé tenné a tisztánlátást. A szerzetes e tisztánlátás vonatkozásában erősödött meg. Rájött, hogy annyi igazság létezik, ahány ember, és szabadsága éppen abban rejlik, hogy ezeknek az embereknek ír Isten helyett. Elsődlegesen író, és csak utána keresztény. Hivatását legjobb tudása szerint elvégzi, ahogy azt a közösség elvárja.

A legjelentősebb szavak szintén keretes szerkezetben jelennek meg, így az Eszme, a kereszt, az igazság. De ezek a motívumok nem Istenre vonatkoznak, hanem az inkvizíció céljának, a szent ügynek alárendelt jelképek. Ez a cél nem más, mint megakadályozni, „[...] hogy valaki felsőbb jóváhagyás nélkül terjessze gondolatait” (Márai 2008, 148). A szöveg érzékelteti, hogy Isten ki van hagyva e földi ügymenetből. Nincs más igazság, csak amit az egyház hirdet. Nem azt írja Márai, hogy van isteni igazság, ugyanígy a confortatőrök sem Istent szolgálják, hanem az inkvizíciót. Bellarmino mondataiban e fogalmak másként hangoznak, ő Isten megnyilatkozását látja (láttatja) mindenben, és így fogalmaz: a Gondviselés pedig nem túri, hogy az egyház ellenségei győzedelmeskedjenek. Szerinte az Égi akarat játszott szerepet abban is, hogy a pápa, akinek kegyelmezési joga volt, Bruno esetében sem élt e lehetőséggel (Uo., 34, 166).

Márai nem az egyházat állította középpontba, hanem annak egy alárendelt, mégis jelentős autonómiával rendelkező intézményét, emellett hangsúlyozta azt a tényt, hogy a Vatikán minden inkvizíciós intézkedésről tudott. VIII. Kelemen hagyta jóvá január 20-án, hogy Giordano Brunót át kell adni a világi igazságszolgáltatásnak (Uo., 84), az ítéletet pedig február 8-án hirdették ki. Márai azt írta az *Erősítő* egyik jegyzetében, hogy Bruno kivégzéséről meglepően szűkszavúan nyilatkozott a Santo Uffizio jegyző-

könyve. Ebből arra következtetett, hogy „a Santo Ufficio tudta, hogy Bruno nem »közönséges eretnek«, és mintha sietett volna bagatellizálni ennek a Giustiziának jelentőségét” (Márai 1975, 175), mert „vannak ügyek, melyeket leghelyesebb úgy intézni el, hogy a nyilvánosság nem tud semmit az elintézésről” (Uo., 157). A vád egyben ítélet is volt, ahogy e témában Márai először megnyilatkozik 1947-ben (Márai 2007b, 285). A filozófus a szökés lehetőségének reményétől teljesen megfosztva,³ rendkívüli önuralommal viselte az inkvizíció kísérletét, hogy az egyház saját oldalára állítsa őt. A kivételesen hosszú, szinte karkai, ítéletté váló peres kihallgatási időszak⁴ és raboskodás egyediségéről a regény második felében szerzünk tudomást, viszont az író nem a fizikai kínzásokat tárgyalta művében, hanem a két tudós szellemi párharcában kikristályosodó, feloldhatatlan ideológiai nézetkülönbségeket.

Ahhoz, hogy értsük a regényt, tisztában kell lennünk azzal, mit értett Márai kereszténység alatt. Erről a következőképpen vallott nem sokkal a regény megírása előtt: „[...] számomra a kereszténység soha nem volt más, mint kultúrkör és életforma [...]” (Márai 2015, 487). A kereszténység alatt Márai magát a kultúrát értette a szó konzervatív polgári értelmében. A regény mélyebb mondanivalója nem más, mint a legtöbb Márai-regényé: a polgári világ eltűnése felett érzett sajnálat, illetve az új világrendhez való alkalmazkodásának módjai, ami leginkább az ember tehetségének legmegfelelőbb mesterség magányos és cél nélküli tökéletesítésében ragadhat meg. Ahogy a szertartást végző pap sem szakítja meg a misét a hívek kis létszáma miatt kongó templomban, úgy az író, a művész sem adja fel hivatását akkor sem, ha kevesebb emberhez tud szólni, mint amennyihez a szórakoztató médiumok eljutnak. Az élet és a művészet lényege a céltalanban megtalálni az értelmet; kimondani szabadon, amit gondolunk (Márai 2016, 220), vagy a majdnem lehetetlenre vállalkozni: megírni a jelen század regényét (Márai 2015, 201). Márai szálanomra méltónak és túlzásnak érezte az olyan „mutatványokat” (Uo., 502), melyek a katolikus egyház ideológiai befolyását próbálják megőrizni. A szerző úgy vélte, az olyan illúziók helyett, mint a túlvilági boldogság misztikuma, időszerűbb lenne irgalomra és tárgyilagosságra való hajlamot csepegtetni a társadalom igazságra fogékony részébe. A keresztény kultúrkör alappilléreinek tartott nézetét fogalmazta meg Giordano Bruno és Bellarmino társalgásának leírásában: Bruno „Szeretet helyett Irgalmat ajánlott. És Alázat helyett

3 Vö. Camus 1969, 93–95.

4 Vö. Kafka 2006, 172.

Tárgyilagosságot... Azt mondotta, az Irgalom nem válogat, nem mérleget, és aki irgalomra szorul, lehet halálos ellenség is, de segíteni kell neki... És aki tárgyilagosságot, szemtől szemben nézi az életet, alázat nélkül, elszántan, minden következménnyel..." (Márai 2008, 167).⁵

A vallási túlbuzgóság nem csak az *Erősítő*-ben kapott negatív bírálattal mint olyan jelenség, amely többet árt a rendszernek, mint használ. Az író 1972-ben Avilai Szent Teréz *Önéletrajzát* olvasva kemény szavakkal bírálta a vallási buzgalmat, mely szerinte növeli Teréz hiteltelenségét, az olvasóban pedig inkább szkepticizmust ébreszt, mint ösztönzést a vallásgyakorlásra. Ez a kételkedés mutatkozik meg ama véleményében, miszerint az emberek az élet nagy kérdéseire ma a tudománytól várják a választ, és nem az egyháztól vagy az irodalomtól. E témában Bellarmino bíboros regénybeli szavai söprik el Giordano Bruno tudományokba vetett hitének érveit, vagyis, ha az eszme helyett a jövőben a tudás azonosul a hatalommal, akkor a tudás is korrump lesz, és kegyetlen. E gondolat már Fryenál is megjelenik, aki a hatalom közös érdekekre való hivatkozásának álcája mögött lát hasonló összefüggéseket, amivel szemben kell állnia a tudomány erkölcsi felelősségének (Frye 1996, 107), mert a tanult ember kötelessége az egymás iránti önkéntes segítségnyújtáson alapuló életforma megvalósítása, a tökéletes erény szerinti teremtő tevékenység (Arisztotelész 1987, 29). Márai szerint az ember történelmen átívelő morális fejlődése elképzelhetetlen, csupán a díszlet változik, mindig lesznek olyan emberek, akik a béke és jólét szellemében létrehozott értékeket csupán saját hasznukra fordítják, megkárosítva ezzel a társadalom túlnyomó többségét (Márai 2015, 152).

A regényidőnél maradva: amikor egyelőre még az eszmébe vetett hit kegyetlenségének ellentmondásait vélhetjük felfedezni a confortatórék Márai-féle ironikus leírásában. Örült gondolatfolyamaikra magyarázatot Frye könyvében találunk. Az erősítés érvelési módszerének tartópillére a *Jelenések könyvének* képein nyugszik, amit „hidegen”, mindenféle háttér nélkül olvasnak a szerzetesek, így válnak elmeháborodottá a szöveg hatására (Frye 1996, 235). Elméjüket – a padre szintén ironikus szavaival élve – nem fertőzte meg világi olvasmány (Márai 2008, 63). Az *Erősítő* mint a *kilépés regénye* (Fried 2007, 111) egy megvilágosodás története. Olyan folyamatot örökít meg, amelynek végén egy szerzetes eljut a feltétlen bizonyosságoktól a kételyekig, s elhagyja szerzetesi, inkvizítori hivatását, hogy inkább nyomdai napszámosként tengődjék (Lőrinczy 2003, 62). Ennek

5 Vö. Márai 2015, 111.

ellenére az a benyomásom, hogy lelkiekben nem lépett ki e vallási környezetből, hitvallása nem változott meg, csupán a hivatásának eredményességében rendült meg a hite. A szerzetes rendkívül összetett módon élte meg ezt a tizenhat hónapot: egyfelől tágitotta vallási alapú világlátását; megtapasztalta a pápa mint régóta látni vágyott személy közelségét egy, a várt áhitattól szinte teljesen mentes pillanatban,⁶ valamint megismerkedett a keresztény vallási felekezetek sokszínűségével. A regény első része a teológiai válság miatt egymásra gyanakvó, más-más felekezethez tartozó szerzetesek képét tárja az olvasó elé. Viszont Bellarmino kardinális és a kolostorbellek betegesnek tűnő vallási buzgósága a spanyol számára teljesen természetes és elfogadott volt (Márai 2008, 36–39). Ha közelebbről megvizsgáljuk a confortatőrök jellemzését és az általuk az eszme nevében végrehajtott kegyetlenségek leírását, rátalálunk a szövegben működő ironia alapjaira. A szerzetes egyre mélyebbre süllyedt a római inkvizíció sötét bugyraiban, miközben lassan kialakult benne a tapasztaltakkal szembeni ellenállás, amit éppen az ironikus felhang vezet be. Fontos megjegyezni, hogy személyiségében már előzőleg megvoltak olyan (a regényíróval közös) humanista beállítódású adottságok, amelyek felélesztették tudatában azt a szembehelyezkedést, amit végső soron környezete váltott ki. Ezzel Márai arra utalt, hogy nem csupán a környezet formálja az embert, hanem születésekor, genetikusan rendelkezik különböző személyiségbeli jellemzőkkel. Tertullianus szavait megcáfolandó adta Padre Alessandro szájába az ismert mondatot: *Christianus fit, non nascitur* (Merle d'Aubigné 1999, 64): a keresztény nem születik, hanem környezete hatására azzá válik – ennek ellenkezőjét vallotta később Kálvin János (Márai 2008, 65). A regény az első állítást hivatott cáfolni, mert a környezet hatása függ a személyiség belső (lelki) viszonyaitól, vagyis a bűnbánat sikere, illetve kudarca nem csupán a tértítők tevékenységén múlik, nem lehet mindenkiből rendszer-szolgát nevelni, mert – ahogy ezt Orwell *1984* című regényében is olvashatjuk – egyesek tudatában pislákol az önálló véleményalkotás igénye. Sík Sándor ezt úgy fogalmazta meg, hogy kereszténynek nem lehet születni, csak újjászületni, amely mindennap újrakezdődik, mert az ember állandó nyugtalanságában egyensúlyba rendezi önmagát a világgal (Sík 1935, 25). Az inkvizítor mesterségének lényege a keresztényi lét e feladat jellegén alapul: a környező világgal való harmóniára törekvés, beilleszkedés/beillesztés a társadalomba, bármilyen legyen is az. Kafka szavaival: a hazugság világrenddé avatásának (Kafka 2006, 179) segítségével az uralkodó elit célja

6 Vö. Márai 2009, 112–114, 347–348.

a másképp gondolkodók leigázása, vagy ahogyan a regény fogalmaz: egy olyan teremtmény létrehozása, aki nem kérdez, és nem vitatkozik (Márai 2008, 65). Márai illúzióknak tartotta a túlvilági üdvözülés lehetőségét, amely szerinte csupán a tömegek szolgáskorban tartásának eszköze, és semmi köze az őskeresztény szellemiséghez; a gyakorló irgalmasságon alapuló társadalmi együttéléshez. Erről 1943-ban a következőképpen nyilatkozik már naplója első oldalain: „Az emberi szadizmus általános és változhatatlan hajlamának legszebb bizonyítéka a pokol, úgy, ahogy az emberek feltalálták, minden vallásban, különösen a keresztény képzelet világában” (Márai 2006, 76). Véleményem szerint ezt akarta elmondani Lope de Vega halálának anakronisztikus regénybe emelésével. A költő utolsó mondata, miszerint unja Dantét (Márai 2008, 59), burkolt véleménynyilvánítás az *Isteni színjátékkal* összefüggő, túlvilági boldogsággal, illetve szenvedéssel hitegető, tömeges egyházi manipulációra.

Az író szerint a keresztény vallási meggyőződés nem állapot, amibe az ember születésekor kerül, hanem választott, felvehető és elhagyható, mint egy állampolgárság vagy politikai nézet, amin keresztül az ember tettei befolyásolhatók, így végül környezete határozza meg cselekedeteit. Viszont a keresztényi létforma mint észrevétlenül minden emberi viselkedést átítató szociokulturális közeg fogalommeghatározása esetében Márai szerint a kereszténység „alkati valami” (Márai 2009a, 180). Mit takarhat ez a valami? Egy életformát, modort, emberi tartást, szokásokat, szellemi táplálékot; életszemléletet. Ez a megállapítás részben ellentmond a fent említett babitsi meghatározásnak annyiban, hogy Márai szerint az (ős) keresztény vallás már jó ideje nem létezik, csak nyomai érzékelhetők a nyugati kultúrában, így például Olaszország Rómától délre fekvő részén.

Ahogy már a bevezető részben említettem, Márai szerint nem létezik olyan, hogy katolikus költő. Ami a kutatás szempontjából jelentőssé teszi a regényt, hogy a szöveg irodalomtörténeti anakronizmussal élve reflektál egy negyven évvel korábbi, a magyar irodalmi életben nagy port kavart „katolikus költészet”-vitára (Márai 2008, 60). Sík Sándor 1935-ben megjelent tanulmánya első pontjának első bekezdése köszön vissza abban a jelenetben (Sík 1935, 9), ahol az inkvizítortanonc Padre Alessandro oktató szavait kétkedve fogadja. A padre szerint a katolikus költő „[...] elsőbben katolikus és csak aztán, mellékesen költő [...]” (Márai 2008, 60). Sík Sándor szerint ellenben a katolikus irodalom mindenekelőtt: irodalom, és a katolikus írónak erkölcsi kötelessége, hogy elsősorban jó író legyen. A két fogalom szétválasztását erősen árnyalja, és egyúttal bonyolultabbá is teszi

Márai 1950-ben feltett költői kérdése („Igaz-e, hogy az ember, mióta a földön él, mindig a vallás ihletének segítségével találta meg legmélyebb látomásait?” [Márai 2013, 293]), továbbá a két évvel később írt naplójában lejegyzett gondolata: az írói életforma legfőbb jellemzői a lázadás, a tiltakozás és a követelés (Márai 2009b, 375). E három tulajdonság magától értetődően nehezen egyeztethető össze egy olyan, önmagába zárt, dogmatikus eszmerendszerrel, mint az egyház. Michelangelo kapcsán a regény kitér olyan megmagyarázhatatlan, rendszeren belüli ellentmondásra, mint a híres művész unikális szabadsága a Sixtus-kápolna embebrázolásának esetében, ami a dogmákon felüli vallásos látomás tipikus példája. A három jellemzőből inkább levezethető a regény mélyrétegeiből itt-ott felsejlő párhuzam az író saját sorsa és Giordano Bruno, illetve a szerzetes hányattatásai között. Márai már 1947-ben, Babits Mihály 1938-ban megjelent *Ezüstkor* című kötetére reflektálva kifejtette, hogy minden író és olvasó szektás lett a második nagy háború után, mert a polgárinak bélyegzett műveltség ismerete bűn lett, mint az első keresztények számára volt bűn az antik írók olvasása (Márai 2007b, 311).

A szerzetes attitűdváltásának hosszas késleltetése, mely egy megdöbentően gyors, mégis egyszerű szavakkal, röviden közölt fordulattal következik be, az eddig olvasottak újragondolására készíti az olvasót. Bruno erősítésének sikertelensége olyan mély traumaként hatott az inkvizítorra – amit a filozófus máglyahalála és a bíborossal való utolsó találkozás csak fokozott –, hogy mindez elvezeti őt a múlttal való szakítás, és ezáltal valamiféle változás lehetőségéhez. A spanyolországi évek, majd a tizenhat hónapig tartó inkvizíciós továbbképzés végeredménye egy bukott vizsga volt, az erősítés kudarccal végződött, mert Bruno nem ismerte be bűneit. A szerzetes ráébredt, hogy eddigi életmódja folytathatatlan, és e felismerés a megkönnyebbülés érzését adta számára. Az anyagi és szellemi függetlenséget választotta, mikor a könyvet (Eymerici, 1607) és a pénzt a folyóba vetve elindult egy addig ismeretlen úton.

A regény maga egy levél, amit a szerzetes ír a spanyol társainak. A spanyol szerzetes az elhagyott hazai társadalmi közegehez emlékeiben és anyagilag is mindvégig kötődött. Ezek nem egyik pillanatról a másikra elvarrható szálak. A levél megírására a pedagógiai cél mellett e szálak elvarrása is ösztönzőleg hatott. Ideológiai felfogása nem változott, hiszen kritikus szemléletű gondolatai a regény utolsó oldalain is a Genfben őt ért idegen vallási nézetek benyomásait taglalták. Emlékeinek papírra vetésével továbbra is az volt a szándéka, hogy a megkezdett zarándokút tanulságait

rendtársaival megossza. Szövege az emberismereti, a helyzetfelismerési tévedéseket, tapasztalatokat tartalmazza, nem csupán a vallási elveket. A szerzetes saját tévedésein keresztül jutott el az igazsághoz, mint Augustinus, hogy megtalálja önnön világát. A spanyol e tekintetben erősödött meg: rájött, hogyha egy embert megérintett az írása, már megérte kockáztatnia inkognitóját, hiszen ahogy Padre Alessandro tanította: az írás segítségével egy ember több száz másikat *fertőzhet meg*.

Márai saját példáján keresztül a következő számvetést írta erről:

„Ma huszonnyolc éve, hogy elutaztunk Budapestről. Az elégtétel, amit érzek, teljesen eltölt. Huszonnyolc év, amikor szabadon írtam, azt írtam, ami a meggyőződésem; közzé adtam, amit írtam... És még itt vagyok, szabad vagyok. A kommunista dogma, a marxista hittétel éppen úgy vakhívet követel az írótól, mint a keresztény dogma. Író nem lehet más, csak szakadár, aki megtagad minden dogmát. Nincs más „irodalom” a vasfüggöny mögött, csak a szamizdat – minden más csak taktikusan engedélyezett mellébeszélés. A dogma nem tűr elhajlást. Nagy elégtétel, hogy volt erőm eljőnni huszonnyolc év előtt Magyarországról és megírtam mindazt – olyan, amilyen – amit idegenben írtam. Otthon soha nem írhattam volna meg ezeket a könyveket” (Márai 2016, 381).

A confortatőrök intézménye funkcióját veszve oszlott fel nem sokkal 1889 előtt, amikor szobrot emeltek Brunónak a Campo de' Fiorin. Giordano Bruno és Márai Sándor olyan autonóm individuumok, akik képesek voltak rányomni egyéniségük bélyegét a történelemre és az irodalomra.

Michael White Giordano Brunóról szóló könyvében feltette a kérdést: Mit gondolhatott a kivégzés reggelén a filozófus (White 2008, 80)? Erre a kérdésre kapunk egy lehetséges választ Márai Sándor regényét olvasva.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész. 1987. *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Európa.
- Babits Mihály. 1933. Könyvről könyvre. *Nyugat* 26 (17–18): 251–258.
- Camus, Albert. 1969. *Közöny. Regényei*. Ford. Gyergyai Albert. Budapest: Európa Kiadó.
- Eymerici, F. Nicolai. 1607. *Directorium Inquisitorum, Ordinis Prædicato-*

- rum, *Cum commentariis Francisco Pegñe. Venetiis.*
- Frye, Northrop. 1996. *Kettős tükrök: A Biblia és az irodalom.* Ford. Erdő Zsuzsa–Fabiny Tibor–Lukács Tamás–Pásztor Péter–Tóta Péter Benedek. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Fried István. 2007. *Író esőköpenyben: Márai Sándor pályaképe.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Kafka, Franz. 2006. *A per.* Ford. Szabó Ede. Budapest: Akkord.
- Lőrinczy Huba. 2003. Az inkvizítor és az eretnek: Márai Sándor: *erősítő.* *Forrás* 35 (11): 59–76.
- Mann, Thomas. 1922. Goethe és Tolsztoj. *Nyugat* 15 (5): 301–322.
- Márai Sándor. 1975. *Erősítő.* Toronto: az író kiadása.
- Márai Sándor. 2002. *Ujjgyakorlat. Összegyűjtött versek.* 313–316. Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2006. *A teljes napló 1943–1944.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2007a. *A teljes napló 1946.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2007b. *A teljes napló 1947.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2008. *Erősítő.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2009a. *A teljes napló 1950–1951.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2009b. *A teljes napló 1952–1953.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2013. *Szent Jeromos álma. Beszéljünk másról?: Publicisztika 1943–1978.* 287–294. Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2015. *A teljes napló 1970–1973.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Márai Sándor. 2016. *A teljes napló 1974–1977.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Merle d'Aubigné, Jean-Henry. 1999. *History of the Reformation in the Time of Calvin I.* U.S.A.: Hartland Publication.
- Orano, Domenico. 1904. *Liberi pensatori bruciati in Roma dal XVI al XVI-II secolo (Da documenti inediti dell' Archivio si Stato in Roma).* Roma.
- Rónay László. 2005. *Márai Sándor.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sík Sándor. 1935. A katolikus irodalom problémájához: Egyetemesség és forma. *Vigilia* évf. n. (2): 9–30.
- Szénási Zoltán. 2011. *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig: Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből.* Budapest: Argumentum Kiadó.
- Voltaire. 1978. *Én, az üldözöttek Don Quijotéja: Válogatott levelek.* Ford. Rózsa Ágnes. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- White, Michael. 2008. *Giordano Bruno, az eretnek.* Ford. Bódogh-Szabó Pál. Pécs: Alexandra.

ABSZTRAKT

MÁRAI SÁNDOR – ERŐSÍTŐ

Istenről való beszéd a második világháború után

A Márai-életmű e még szakmai körökben is kevésbé ismert alkotása egy Giordano Bruno halálának körülményei köré szövődő történet, beágyazva a késői reneszánsz társadalom ideológiai megosztottságába: a vallási dogmák és a tudományos processzió ellentéte adja hátterét a történetnek, amit egy spanyol inkvizítor szemén keresztül mutat be a szerző. Tanulmányom témája egyrészt Giordano Bruno kivégzésének Márai-féle irodalmi rekonstrukciója a történelmi adatok fikcionalizált kontextusba helyezésének középpontba állításával, másrészt – hogy közelebb kerüljünk Márai istenfogalmához – a naplók ismeretében életrajzi áthallások és ideológiai párhuzamok magyarázata a regényidő és a XX. század második fele között. A regény tanulmányozása első lépés afelé, hogy Márai Sándor életművét a keresztény irodalom fogalomkörében újraértelmezzem.

Kulcsszavak: ideológia és történelmi regény, vallás és történelmi regény, identitás

MÁRAI SÁNDOR'S CHRISTIAN CONCEPTION BASED ON HIS NOVEL *COMFORTER*

Speaking about God after the Second World War

This piece of Márai's oeuvre is a lesser-known work even in professional circles which is woven around the circumstances of Giordano Bruno's death story, embedded in the ideological fragmentation of the late Renaissance society: the antithesis of religious dogmas and academic procession gives the background of the story, that is presented by a Spanish inquisitor. On the one hand the lecture shows Márai's literary reconstruction of Giordano Bruno's execution focusing on the historical data in a fictionalized context, on the other hand – to get more familiar with Márai's God perception – explains the biographical crosstalk based on the diaries and ideological parallels among the novel's time and the second half of the 20th century. The study of this novel is the first step towards reinterpreting Márai's oeuvre in the concept of the Christian literature.

Keywords: ideology and historical novels, historical novels and religion, identity

GAJDA Péter

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, XVIII–XIX. századi Magyar Irodalom-történeti Tanszék

Irodalomtudományi Doktori Iskola,

Budapest

gajda.teleki@gmail.com

AUGUSTE DE GERANDO LA TRANSYLVANIE ET SES HABITANTS CÍMŰ MŰVÉNEK LATIN ÉS FRANCIA NYELVŰ FORRÁSAI¹

1845 elején a párizsi Comptoir des imprimeurs-unis kiadónál egy magyar vonatkozású, kétkötetes mű látott napvilágot. A szerző a házassága révén félig-meddig magyarnak számító Auguste de Gerando volt, akinek *La Transylvanie et ses habitants* [’Erdély és lakói’] című országismertetése – immár a második, nyomtatásban megjelent műve – személyes tapasztalatokra és történelmi forrástanulmányokra építve mutatja be a korabeli Erdélyt. A harminckét fejezetes mű az éles szemű és tájékozott, de nem tévedhetetlen fiatal történész szerteágazó megfigyelései révén elvezet minket az Erdélyi-medence, az Érchegység, a Hátszegi-medence, a Radnai-havasok tájaira, leszállunk az arany- és sóbányák mélyére, de követhetjük hegymászásaiban is. Van szeme a természet szépségeihez; de hasonlóképp bemutatja a városokat és a műemlékeket, valamint a népviseleteket. Minden lehetőséget megragad, hogy Erdély történelméről meséljen, legkedvesebb hőse Hunyadi János. Megpróbálja megértetni velünk az erdélyi nemzetiségek lelkivilágát; továbbá a reformkori, Habsburg tartományként élő Erdély politikai problémáit. A mintegy nyolcszáz oldalas országismertetés az életnek oly széles spektrumát tárja elénk, hogy csak csodálatunkat fejezhetjük ki a mindössze huszonhat éves francia szerző tájékozottsága előtt.

1 A tanulmány a Nyom-Követés 2. című irodalomtudományi műhely-konferencián elhangzott azonos című előadás szerkesztett változata. Az előadás elhangzott: Nyom-Követés 2., VMDOK – DOSZ ITO, Újvidék, Mišić vajda u. 1., udvari szárny, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Tudósklub, 2016. november 20.

Auguste de Gerando nyelvismerete

Auguste de Gerando (*1819 Párizs †1849 Drezda) író-történész francia apától és olasz anyától származott,² így már gyermekkorában megtanulta mindkét nyelvet (Putnam 1855, 5). Édesapja halála után apai nagybátyja, Joseph-Marie de Gerando (*1772 †1842) író-filozófus vette át a nevelését (Rubin 1982, 11), s a fiatalembert a versailles-i királyi gimnáziumba íratta be, ahol eminens tanulóként jó színvonalon megtanult latinul, olyannyira, hogy a későbbiekben összekötő nyelvként is használta (de Gerando 1845, 1: 368; 2: 192 stb.), és a latin nyelvű szakirodalomban megbízhatóan tudott tájékozódni. Kismértékben foglalkozhatott a német nyelvvel is, de németül – saját bevallása szerint – nehezen fejezte ki magát, s a *Transylvanie* töbttucatnyi forrásműve közül is csupán egyetlen, mindössze pár oldalas német nyelvű tanulmányra történik utalás (de Gerando 1845, 1:377). Így Rubin Péter megállapításával ellentétben (Rubin 1982, 28) feltételezem, hogy egyáltalán nem, vagy legalábbis önálló kutatómunka során nem használt német nyelvű szakirodalmat egyik művéhez sem. Munkanyelv-ként tehát történelmi munkájához eredendően az olasz, a francia és a latin nyelvtudására támaszkodhatott.

Miután 1840. május 14-én feleségül vette gróf Teleki Emmát (*1809 †1893), Teleki Blanka húgát, a házaspár felváltva élt Párizsban és az erdélyi, kővár-vidéki Hosszúfalván. De Gerando 1840 második felében³ határozhatta el, hogy országismertető monográfiát fog írni Erdélyről (Lukács 1860, 350). Az elhatározással egyidejűleg, esetleg már azt megelőzően elkezdett magyarul tanulni, s 1842-re olyan jól megtanult, hogy ekkor már kísérő-tolmács nélkül járja be Udvarhelyszéket, Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka megyéket.⁴ Magyar nyelvtudását élete végéig fejleszti,

2 Édesapja Antoine de Gerando, édesanyja Marie-Anne-Isabelle Barberi (Rubin 1982, 10).

3 Erdélyi utazásainak időpontját a szakirodalom és jelen tanulmányban hivatkozott főműve elszórt utalásaiból lehet kikövetkeztetni. Eszerint 1840 őszén (Putnam 1855, 18) egy rövid, Kolozsvárra és környékére korlátozódó, majd 1841 nyarán-őszén és 1842 nyarán-őszén több hónapra nyúló utazást tett Erdélyben. Egyetlen példa az időpont-meghatározást segítő utalásokra: Beszterce kapcsán ezt írja: „J'ai traversé la ville quelques jours après un terrible incendie.” [’Épp egy rettenetes tűzvész után néhány nappal jártam a városban.’ ford. G. P.] (de Gerando 1845, 2: 280.) Besztercén az 1840 – 45 közötti időszakban egy tűzvész volt, 1842. szeptember 5-én, amikor a Kispiac, a Magyar, a Feredő és a Monostor utca 34 háza égett le (Szilágyi 2006, 134). Itt tehát második hosszú utazásán járt.

4 A *Transylvanie*-ban számtalan helyen történik utalás arra, hogy 1840–41-ben még ma-

olyannyira, hogy ő készíti 1845-ben Kölcsey *Himnuszának* első francia fordítását (Sipos 1936–37, 238), továbbá tudomásunk van arról, hogy megyegyűléseken és egyéb ünnepi alkalmakkor rögtönözve tudott magyar nyelven megszólalni, köszöntőkre válaszolni (Rubin 1982, 70). Minde mellett biztosra vehető, hogy archaikus magyar nyelvű történelmi műveket nem, vagy legalábbis nagy mennyiségben, önállóan nem használt.

Némileg románul is tanult, bár ebben a nyelvismeretben sosem jutott annyira, mint a magyaréban: a román nyelvre akkor volt szüksége, amikor utazásai során az őt hegyivezetőként kalauzoló parasztleányekkel kellett szót értenie. Román nyelvű történelmi forrásokat egyáltalán nem használt művei írásakor, csupán néhány verset idéz ezen a nyelven, s azoknak megadja francia fordítását is (de Gerando 1845, 13. fej.), de ebben minden bizonnyal segítségére volt a Teleki-rokonság valamelyik tagja.

Auguste de Gerando előtanulmányai

De Gerando a gimnázium befejeztével – történési ambícióiról a gyám nagybácsi, Joseph-Marie de Gerando kérésére (ideiglenesen) lemondva – a Sorbonne-on jogot tanult. Ennek ellenére továbbra sem felejtette azt a néhány nevet, a magyar történelem néhány kiemelkedő személyiségét, elsősorban Hunyadi Jánost, akinek alakja már korábban megragadta (de Gerando 1845, 1: 250). Majd Teleki Emmával megismerkedve tudatosan kezdett Erdély történelmével foglalkozni. Első lépésként egyetemi tankönyveiben kutathatott. Amit talált, az Dacia provincia római kolóniáihoz vezette: kikereste az I. Justinianus bizánci császár által 529 és 534 között íratott terjedelmes joggyűjteményből, a *Pandectes*ből (ismertebb, latin nevén: *Corpus iuris civilis*) azoknak a római kolóniáknak a nevét, melyek feltételezhetően ma létező erdélyi települések helyén emelkedtek. Így jutott el többek között Zarmizegethusa, Napocensis és Apulensis nevéhez. Későbbi tanulmányai során ezeknek nem lett különösebb jelentősége.

Sokkal fontosabbnak bizonyult egy hatkötetes francia nyelvű kiadvány, az *Histoire des révolutions de Hongrie* (1739, La Haye [Hága], Neaulme), amelyben mind Rákóczi, mind Bethlen Miklós francia nyelvű memoárja olvasható volt. Egyelőre nem tudni, hogy ezek a művek megvoltak-e a

gyar társalgás során is tolmácsra szorult (pl. de Gerando 1845, 1: 216), '42-es útján viszont ezen a nyelven már egyedül is elboldogult; a románt viszont csak egészen alapfokon beszélt.

hosszúfalvi kastélyban, ha nem, akkor Párizsból kellett azokat a fiatalembernek magával hoznia, hiszen művében tucatnyi idézet és utalás található a két említett emlékiratra.

1840 nyara és 1843 tavasza között de Gerando részben Erdélyben utazgatott, részben apósa kastélyában bővítette elméleti ismereteit Erdély történetével kapcsolatban. 1843 tavaszától a *Transylvanie* 1845 eleji megjelenéséig viszont Párizsban élt feleségével, ez az időszak azonban – bár szellemi indíttatásokban nem volt hiány (Rubin 1982, 33, 35) – korántsem kedvezett annyira az írásnak, mint a hosszúfalvi magány, ahol ideális feltételeket talált az alkotómunkához (de Gerando 1845, 2: 342).

A Teleki-kastély könyvtáráról keveset tudunk, anyaga szétszóródott: valószínűleg Teleki Imre gróf – egészsége megrendülvén – már 1846–47-ben elajándékozott belőle, például lánya, Teleki Blanka pesti iskolája számára; sérülhetett az állomány az 1848-as román felkelés idején, amikor a román parasztok sok értékes holmit elhordtak a kastélyból; de különösen Trianon, majd a kastély utolsó tulajdonosa, Teleki László Gyula 1936-os halála és özvegyének elköltözése után. Auguste de Gerando dédunokája, a ma is élő Judith de Gerando Charpentier asszony szóbeli közlése szerint a XX. század elején négyezer kötetes lehetett a gyűjtemény. Mindenesetre megtalálhatók voltak benne az Erdély történelmére, jogi és politikai viszonyaira vonatkozó legfontosabb latin, magyar és német nyelvű munkák, nemcsak nyomtatványok, hanem néhány kézirat is. A kéziratok között mindenképpen említést érdemel Benkő József *Transsylvania specialis* című (alább részletesebben ismertetett) latin nyelvű műve, valamint az ún. *Hosszúfalvi leveleskönyv*, mely Teleki (II.) Mihálynak (†1690), Apafi fejedelem kancellárjának több mint 800, általa és hozzá írt darabból álló, magyar nyelvű levélgyűjteménye. Ezt a könyvtárat de Gerando szabadon használhatta, s bátran állíthatjuk, hogy e nélkül a lehetőség nélkül főműve, a *La Transylvanie et ses habitants* nem születhetett volna meg.

A hosszúfalvi kastélynak nem volt állandó könyvtárosa, aki segíthetett volna a fiatal történésznek az eligazodásban. A kastély akkori tulajdonosa azonban, de Gerando apósa, Teleki (II.) Imre gróf (*1782 †1849) jól tudott franciául, latinul és németül,⁵ s bár életét ekkor már többnyire csak

5 Teleki Imre a Nagyenyedí Református Kollégium diákja, majd a göttingeni egyetem hallgatója volt. Egyetlen – saját neve alatt megjelent – műve egy fordításkötet, melyet tizenöt évesen publikált (*Gyönyörködtető historiáskák [...] francia nyelvből németre...*). Ezenkívül a de Gerando-féle *Transylvanie* 2. kötetének végén olvasható egy esszé az erdélyi lótenyésztésről, szerzője ugyan nincs feltüntetve, de a szövegből kiderül, hogy ezt is ő írta. (Lukács 1860, 353). Amennyire tehette, zárkózott életet élt, emiatt

az olvasás és a zenélés töltötte ki, korábban – mérsékelt lelkesedéssel – a politikai életben is részt vett mint a 30-as években két országgyűlési időszakban is a kolozsvári diéta egyik regalistája. Fia, Teleki Miksa (*1812 †1872) apjához hasonlóan művelt és Európát járt ember volt. Mindketten igen szimpatikusnak találták a családba került fiatal francia történészt, és több formában is segítettek de Gerandót a *Transylvanie* megírásában: segítettek neki körútjai megszervezésében (szállás rokonoknál és ismerősöknél Erdély-szerte; ajánlólevelek „érdekes” emberekhez; a legfontosabb látnivalók listájának összeállítása); továbbá segíthettek neki a nagy terjedelmű szakirodalomban való eligazodásban. Nyilvánvaló, hogy Teleki Imre gróf volt de Gerando fő segítsége (Lukács 1860, 351), hiszen egy fedél alatt éltek, és az idős gróf jól ismerhette könyvtára állományát. Az olvasmányokon kívül nem elhanyagolható, bár nehezen beazonosítható az a sok információ, melyet de Gerando az apósával és számos erdélyi nemessel, honorációrral és lelkeséssel folytatott beszélgetés során gyűjtött. S bár ennek a tanulmánynak nem tárgya, de annyit mindenképpen le szeretnék itt szögezni, hogy a párizsi, liberális, européer szemlélettel érkező de Gerando 2–3 év alatt a magyar, s főleg az erdélyi történelmet nemcsak jól ismerő, de értő és szerető emberré vált, olyan emberré, aki mély empátiával tud fordulni az Erdélyben élő nemzetiségek felé éppúgy, mint a különböző társadalmi osztályok felé. A Wesselényi – Teleki Domokos – Kemény Dénes-féle liberális nemességet pedig (s itt csupa olyan emberről van szó, akik a Teleki családdal sokszoros rokoni és baráti kapcsolatban álltak) végtelenül nagyra becsüli.

De Gerando forrásainak beazonosítása

Auguste de Gerando esszéisztikus stílusban és formában fogalmazta meg minden művét. Ez a forráshasználat szempontjából azt jelenti, hogy csak szórványosan nevezi meg az általa forrásként használt szerzőt, idézetei, utalásai pontos helyét pedig szinte sosem. A de Gerando által olvasott művek bibliográfiáját tehát lehetetlen hiánytalanul összeállítani. Részben ezért, részben pedig jelen tanulmány terjedelmi kötöttségei miatt csak a legnagyobb mértékben fölhasznált és de Gerandóra legnagyobb hatást tevő latin és francia műveket, illetve hatásukat igyekszem bemutatni az

sokan gőgösnek tartották (Adriaenssen 1991, 105), viszont parasztjaival jó értelemben vett patriarchális viszonyt alakított ki (Putnam 1855, 13–14), ami mély benyomást tett élénk érdeklődésű vejére (de Gerando 1850, 2: 362).

alábbiakban; ennek feltárása ugyanis minden másnál jobban jellemzi mind a Transylvanie tartalmát és szemléletét, mind a szerzőt és az alkotási folyamatot.

Latin nyelvű forrásművek

A latin nyelvű történelmi-államismereti művek közül legnagyobb mértékben Benkő József *Transsilvaniáját* hasznosította.

Benkő József (*1740 †1814) középjaitai református lelkész – mint történész, botanikus és nyelvész – lenyűgöző tudományos teljesítményével egy személyben volt képes szinte enciklopédikus teljességgel összefoglalni a XVIII. század végi Erdéllyel kapcsolatos ismereteket. De Gerando – Benkő néhány kiadott és számos kéziratban lévő – műve közül a szerző főművét, a *Transsilvaniát* használta kézikönyvszerűen. Benkő eme kétezer oldalas meghaladó művét két részre szokás bontani: a nyomtatásban megjelent *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus...* (rövidebb, közkeletű elnevezéssel *Transsilvania generalis*) (Bécs, 1778 és Kolozsvár, 1833–34) című műre, valamint az eredeti latin szövegét tekintve máig kiadatlan *Transsilvania specialisra*. (Ez utóbbinak csak a Szabó György által készített magyar fordítása jelent meg nyomtatásban a Kriterionnál, 1999-ben.) Benkő tehát a két művet egynek tekintette (Benkő 1999, 1: 60).

A *Transsilvania generalis* Erdély lehetőség szerint teljes körű bemutatására törekszik a XVIII. században divatos államismereti iskola hagyományai szerint: bemutatja a tartomány természeti kincseit, történelmét (főbb vonalakban), az itt együtt lakó népeket, társadalmi osztályokat, az államigazgatást, igazságszolgáltatást, katonai szervezetet, az egyházakat és az oktatásügyet. A gördülékeny latinsággal megírt és tetszetős, jól olvasható külalakkal megjelent mű kiváló előtanulmány volt de Gerando számára (de Gerando 1845, 1: 204), használta is, aminek bizonyítéka az a több tucatnyi tartalmi átvétel, utalás, amit a francia szerző művében találunk. Benkő *Transsilvania generalisa* volt az alap, amire de Gerando egész Erdély-ismerete épült. Ezt a művet idézi, amikor Erdély aranyban való gazdagságáról (de Gerando 1845, 1: 36); a szászok erdélyi megtelepedéséről (de Gerando 1845, 2: 2–3) vagy éppen a szabadbáróság fogalmáról (de Gerando 1845, 2: 41–42) ír. A mű feldolgozásával kapcsolatban a tanulmánynak ezen pontján meg kell állapítanunk, hogy de Gerando számára a nagy mennyiségű latin szöveg nem okozott gondot, minden átvétele pon-

tos szövegértésről tanúskodik. Mivel Benkő műve 1778-ban jelent meg, a Mária Terézia utáni változásokról nem adhatott hírt. Az ennél frissebb erdélyi események, folyamatok megértéséhez már nem áll de Gerando rendelkezésére a Benkőéhez hasonló enciklopédikus mű, ezért amit az 1780–1845 közötti időszakról tud, azt több különböző forrásból (például Wesselényi *Balítéletekről* című, 1833-ban megjelent írásából, országgyűlési jegyzőkönyvekből, Schwartner franciául is megjelent statisztikájából és a Teleki-rokonság szóbeli adatközléseiből) kellett összeszednie.

A két hosszabb körútjára történő közvetlen felkészüléshez pedig Benkő *Transsilvania specialis*át használta. A *Transsilvania specialis* latin kézírata jó néhány nemesi kúria könyvtárában megtalálható volt (Benkő 1999, 1: 7). A népszerűség egyik s talán legfontosabb oka az lehetett, hogy Benkő minden erdélyi település bemutatását az ott lakó, illetve ott birtokkal rendelkező nemesi családok név szerinti felsorolásával kezdi, így minden nemesi család magára, illetve őseire ismerhetett a szöveg olvastán. Nyilvánvaló, hogy de Gerandót éppen ez a tartami elem kevésbé érdekelte, sokkal fontosabb lehetett számára az, amit Benkő egy-egy település történelmével kapcsolatban írt. Márpedig Benkő Erdély történelmét illetően a lehető legnagyobb teljességre törekedett, s azon túl, hogy megszerezte és jól ismerte az összes korábbi erdélyi történetíró munkáját, a kor adatgyűjtési módszerét alkalmazva kiterjedt levelezést folytatott a református – kisebb mértékben a többi felekezethez tartozó – papsággal, adatokat és írásos forrásokat, oklevélmásolatokat kérve tőlük. Így vált de Gerando elsőrangú forrásává Benkő *Transsilvania specialis*a, de Gerandonak ugyanis szintén az volt a célja, hogy Erdélyt ne csak szinkron, hanem diakron megközelítésben is bemutassa. A teljességre de Gerando persze az anyag bősége és saját ismereteinek korlátozottsága miatt nem törekedhetett, de ha egy-egy általa meglátogatott helység és egy-egy általa nagyra tartott történelmi személyiség élete valahol érintkezett, a francia történész kapva kapott az alkalmon, hogy a történelmi összefüggéseket se mellőzve mesélje el az eseményt, és mutassa be kedves hősét. Ilyen terjedelmes kitérőt olvashatunk Gyulafehérvár kapcsán Hunyadi Jánosról és Fráter Györgyről vagy Zernyest kapcsán Thököly Imréről. Ők hárman de Gerando legkedvesebb magyar történelmi személyiségei, s az első kettő esetében kimutathatóan valóban Benkő *Transsilvania specialis*át használja fő forrásként.

Thököly kapcsán azonban meg kell említeni, hogy amennyire gondolatébresztő és alapvető jelentőségű de Gerando számára minden történelmi, minerológiai, sőt speleológiai tény, illetve adat, melyet Benkő művének

köszönhet, annyira távol áll tőle Benkő politikai orientációja, pontosabban az a feltétlen royalizmus, amellyel műveiben lépten-nyomon találkozunk. Benkő – református lelkész letére! – az éppen aktuális Habsburg uralkodó feltétlen híve volt, ahol lehetett, dicshimnuszot zengett a királyról, de a nemesekről is; ezzel szemben fosztogató rablóbandának mutatta be Thököly és Rákóczi kurucait. De Gerando történelemszemlélete ennek tökéletes ellentéte: a Habsburg családról mint zsákmányra éhes hiénákról ír, s csupán abban az összefüggésben fogadja el őket – mint kisebbik rosszat –, ha az a kérdés merül fel, hogy Magyarország és Erdély török, orosz vagy osztrák befolyás alá kerül-e.

Mivel de Gerando a maga *Transylvanie*-ja írásakor legalább száz esetben utal, idéz, épít Benkő *Transsilvania specialis*ára, ezért az sem kizárható, hogy saját (kéziratos) példánya lehetett a műből, amit egyrészt erdélyi körútjaira magával vihetett, másrészt jegyzetekkel tudott ellátni, s talán Párizsba is elvitt, amikor készülő művét (1843–44-ben) végső simításra és a kiadás előkészítése céljából a francia fővárosba vitte. Mindenesetre az teljes bizonyossággal állítható, hogy a Telekiek hosszúfalvi könyvtárában található volt példány a *Transsilvania specialis*ből, és ahhoz de Gerando bármikor hozzáférhetett. Ami a mű használatát illeti, elképesztő adatgazdagsága, hosszú felsorolásai vannak, ugyanakkor a tartalomjegyzék és a névmutató hiánya roppant nehézkessé teszi a kézirat olvasását. Emiatt szinte biztos, hogy a műben való eligazodáshoz, a lényegkiemeléshez de Gerando segítségére lehetett az apósa.

Az időben Benkőt megelőző latin nyelvű történelmi műveket mint de Gerando forrásait azért nehéz beazonosítani, mert ezek egyúttal Benkőnek is forrásai. Például nem könnyű megállapítani, hogy de Gerando milyen mértékben használta fel Bethlen Farkas (†1679) nagy lélegzetű *Erdély történetét*, a *Historia de rebus Transsylvanicis*t, hiszen ennek második kiadását maga Benkő rendezte sajtó alá (1782–1793), sőt, a 11. könyvnek mintegy felét ő maga írta, mivel az eredeti elveszett, s így természetes, hogy Benkő is egyik fő forrásának tekinti Bethlen Farkas művét.

Van azonban legalább két olyan történelmi esemény, melynek ismertetése során de Gerando csak Bethlen Farkasnál olvasható adatokat vett át. Az egyik a Martinuzzi-gyilkosság leírása, a másik Dobó István szökése a szamosújvári várból. Ami a Martinuzzi-gyilkosságot illeti – jelen tanulmányban csak ezzel foglalkozunk –, Bethlen Farkas, Benkő és de Gerando számára egyaránt érzékeny kérdésről van szó, hiszen 1551-ben egy hivatalban lévő esztergomi érseket ölt meg a katolikus Habsburg Ferdinánd

utasítására Castaldo. Bethlen Farkas a gyilkosságot követő vizsgálat megállapításait és az Istvánffyánál olvasható információkat felhasználva részletes, érzékletes és elfogulatlan leírást közöl az eseményről; Benkő viszont nem foglalkozik az ügygel (pedig más esetben minden aprósággal szeszzen elpepecsel, itt viszont református lelkész létre elhallgatja a katolikus Habsburgok számára roppant kínos ügyet), s megelégszik a tömör megállapítással, hogy Martinuzzit megölték. Mit tesz de Gerando? A tényeket, adatokat Bethlen Farkastól veszi, és miután kellő szimpátiát ébreszt az olvasóban Martinuzzi iránt, a kriminális esetet a Habsburgok aljasságának eklatáns példajaként mutatja be.

Mivel Bethlen Farkas terjedelmes műve maga is kompiláció (legalább hús szerzőt idéz, pl. Istvánffyt, Brutus Mihályt, Somogyi Ambrust), elvileg éppoly nehéz megállapítani, hogy de Gerando őt idézi-e vagy valamelyik forrását, mint Benkő esetében. Mindemellett több okunk is van feltételezni, hogy a Mohács utáni száz év eseményei kapcsán Bethlen a Benkő utáni legfontosabb forrás: lebilincselő stílusa; az a tény, hogy pont kompilátor volta felmenti de Gerandót a sokféle forrás fárasztó és időigényes végigböngészésétől; végül bizonyos adat- és névegyezések mind azt valószínűsítik, hogy de Gerando alaposan megismerkedett a *Historia de rebus Transsylvanicisszal*. Egy apró bizonyíték ehhez: míg Istvánffy a Mohácsnál gyülekező magyar csapatok létszámát 26 ezerben adja meg, addig Bethlen Farkas – és nyomában de Gerando – 25 ezerre teszi.

De Gerando a latinul hozzáférhető szerzők közül bizonyíthatóan használja még Anonymust, Bonfini, Istvánffyt, Köleséry Sámuel *Auraria Romano-Dacica* című művét, az idősebb Pliniust, Rogeriust, Johannes Seivertet, Thuróczit, esetleg Timon Sámuel és Fridvaldszkyt.

A francia nyelvű források

Természetesnek tarthatnánk, hogy az Erdély történelmével való megismerkedés folyamatát szerzőnk egy olyan francia nyelvű kézikönyv beszerzésével és elolvasásával kezdi, amelyből könnyen tájékozódhat e történelem egészéről. Erre lett is volna lehetősége, hiszen Michel de Sacy *Histoire générale de Hongrie...* (Yverdon, 1780) címmel háromkötetes művet adott ki, melyben a hun-magyar kapcsolat felvázolásától egészen 1741-ig tárgyalja a magyarság történelmét, s benne – különösen az önálló fejedelemség megalakulásától – Erdély történelmét is. Kétségtelen, hogy Sacy – de Gerando romantikus hevületéhez képest – talán túlzottan távolságtartó,

mondhatni rideg szakmai szempontok alapján boncolja a magyar történelem eseményeit és a közreműködő személyek motivációit, de ez nem lett volna akadály de Gerando számára, aki Benkő császárhű kirohanásain is túl tudta tenni magát, s az olvasottakat saját ideológiai beállítottsága szerint tudta szintetizálni. Sacyt nemcsak a *Transylvanie*-ban, de másik történelmi művében, az *Essai historique sur l'origine des Hongrois*-ban (de Gerando 1844) sem említi, jóllehet ott nem kevesebb, mint 67 forrást nevez meg; s ha összehasonlítjuk Sacy és de Gerando információit egy-egy történelmi eseménnyel kapcsolatban, akkor tényként könyvelhetjük el, hogy de Gerando valóban kihasználatlanul hagyta ezt a lehetőséget.

Ez nem jelenti azt, hogy ne próbálta volna meg elsősorban francia nyelvű művekből megismerni Erdélyt. Sőt, tucatnyi ilyen olvashatott, és jegyzetelhetett ki, aminek azonban negatív hatása is volt: adatai, főképp évszámai nem mindig helytállóak, mint ahogy a forrásművekben sem mindig azok.

De Gerando az általa olvasott szerzők közül kétségtelenül Bethlen Miklós (*1642 †1716) személyiségét tartja a legszimpatikusabbnak, hiszen mindannyiuk közül ez a szerző volt az, aki a francia történész szemében az erdélyiek gallofiliáját, az erdélyi politika és közizlés francia orientációját testesíti meg (de Gerando 1845, 2: 220). Szimpátiájában még az sem zavarja, hogy Bethlen volt a Diploma Leopoldinumhoz vezető út talán legszántabb kikövezője, s emiatt a liberális történész akár az erdélyi szabadság sírásójának is tekinthette volna. De nem így történt: de Gerando – talán nem utolsó sorban önmaga meggyőzése érdekében – pontokba szedi, hogy miért volt indokolt az adott történelmi szituációban Lipót védelmébe ajánlani Erdélyt, s a török hűbért Habsburg fennhatóságra cserélni. Miután ezt elrendezi magában, semmi sem akadályozza, hogy vonzónak érezze a fiatal Bethlen személyiségét, s élvezettel forgassa, majd bőségesen idézze *Emlékiratait*.

Mint köztudott, Bethlen Miklós nevéhez két önéletrajzi művet kötött a kortárs értelmiség: a franciául írt *Mémoires historiques...* címűt, melyben a szerző 38 éves koráig meséli el szerelmi csalódásokkal és harci cselekményekkel átszótt fiatalkorát; és a magyarul írt *Önéletírást*, melyben a börtönben sínylő Bethlen már élete alkonyán idézi fel magánéleti és politikai viszontagságait. Melyiket milyen mértékben ismerte de Gerando? Elsősorban a *Mémoires historiques*-ot tanulmányozta, amiből nem adatokat akart gyűjteni, hanem a XVII. századi erdélyi élet hétköznapjait akarta megismerni. Idéz is belőle bőségesen, elsősorban a 27. fejezetben, például Bethlen Miklós és Patkó tatár fogságba esésének és kiszabadu-

lásának izgalmas epizódját (de Gerando 1845, 223–229). Az *Önéletírást* már jóval kevésbé ismeri, mindössze két rövid részletet idéz belőle (de Gerando 1845, 1: 130; 1850, 2: 244–245). Úgy hitte, hogy az *Önéletírást* nem más, mint a *Mémoires historiques* folytatása és kibővítése. Pedig nem az. Kétségtelen, hogy a *Mémoires historiques* is Bethlen Miklós neve alatt jelent meg, először 1736-ban önállóan (Amsterdam, Jean Swart), majd 1739-ben a fent említett hatkötetes *Histoire des révolutions de Hongrie* 6. kötetében. A szövegbeli egyezések és eltérések vizsgálata azt mutatja, hogy de Gerando a 2. kiadást használta.

A Bethlen-féle *Mémoires* szerzősége már az első kiadás megjelenésekor, tehát 1736-ban kérdéses volt (Köpeczi 1984). A kiadói előszóban Pierre François Coq de Villeray meg is említi, hogy a kéziratot Dominique Révérend abbétól kapta, aki 1677 és 1680 között diplomáciai megbízással Erdélyben tartózkodott. Valójában az történt, hogy Révérend itt megismerkedett a franciául jól beszélő Bethlen Miklóssal, aki elmesélte neki az életét, amit aztán Révérend a saját tapasztalataival kiegészítve regényes emlékirattá szerkesztett. (A politikai-történelmi háttérinformációk terén Bethlen Miklós apjának, Bethlen Jánosnak a *Rerum Transylvanicarum libri quattuor* című művére épített.) A mű második kiadásának előszavában a kiadó, Jean Neaulme homályosabban fogalmaz, amennyiben röviden csak annyit szögez le, hogy nem garantálja a mű „autentikusságát”. De Gerandonak mindez elkerülhette a figyelmét, mert a Révérend által írt *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos-t* – készpénznek véve a címet – abszolút hitelesnek fogadja el minden gyanús részletével együtt. Hogy történhetett ez? Nyilván nem olvasta az első kiadás előszavát; sem az *Histoire des révolutions de Hongrie* esetében az első kötet élén található kiadói avertissement-t (mivel az „ál-Bethlen”-mű a 6. kötetben van); végül úgy látszik, hogy a kortárs magyar olvasók sem fogtak gyanút, a *Mémoires historiques*-nak ugyanis 1804-ben Kolozsvárott megjelent az első magyar fordítása, amelynek címe: *Bethlen Miklós ifjúkori életének [...] tulajdon magától [...] való leírása*.

Pedig a Révérend-féle *Mémoires* szinte tökéletes példája a XVII. század második felétől a francia olvasók körében divatossá váló regénytípusnak, a *históriai novellának* [*nouvelle historique*], aminek legfontosabb sajátossága, hogy a jelen és a közelmúlt valós politikai alakjait szerepelteti, de a hitelesítő és valóban hiteles eseményeket fiktív, gáláns szerelmi kalandokkal fűszerezi (Kuncz 1914). De Gerandonak föl kellett volna figyelnie a műfajra, és gyanút kellett volna fognia. Nem tette.

A többi francia nyelvű forrásművet viszont a történelmi tények feltárására használta. Ilyenek: Rákóczi *Emlékiratai* (szintén az *Histoire des révolutions de Hongrie* sorozatban jelent meg), az *Histoire de Martinusius* (Bechet 1715) és az *Histoire d’Emeric Comte de Tekeli* (Leclerc 1693). Statisztikai adatokért pedig Schwartner Mártonhoz folyamodik (Schwartner 1813).

Auguste de Gerando harmincéves korában, 1849 decemberében vesztette életét a szabadságharc izgalmi közepette végzetessé súlyosbodó tüdőbaja következtében. Élete utolsó tíz esztendejét a magyar történelem megismerésének és választott hazája népszerűsítésének szentelte. Halálával egy rendkívül tehetséges, szorgalmas és szinte gyermekien jóindulatú barátot veszített el az eltiport szabadságharc Magyarországa.

Irodalomjegyzék

- Adriaenssen, Christine. 1991. *Auguste de Gerando : Ein französischer Zeuge der ungarischen Reformära (1819–1849)*. Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris: Peter Lang.
- Bechet, Antoine. 1715. *Histoire du ministère du cardinal Martinusius...* Paris: Compagnie des Libraires.
- Benkő József. 1833–34. *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea dictus orbi nondum satis cognitus [= Transsilvania generalis]*. 2. kiad. 1–2. köt. Claudiopoli [Kolozsvárt]: Typis Lycei Regii [a Királyi Líceum betűivel].
- Benkő József. 1999. *Transsilvania specialis*. 1–2. köt. (Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György.) Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- De Gerando, Auguste. 1844. *Essai historique sur l’origine des Hongrois*. Paris: Comptoir des imprimeurs-unis.
- De Gerando, Auguste. 1845.; 1850.² *La Transylvanie et ses habitants*. 1–2. köt. Paris: Comptoir des imprimeurs-unis.
- Köpeczi Béla. 1984. Bethlen Miklós francia emlékiratai. In Révarend, Dominique: *Bethlen Miklós emlékiratai*. Ford. Toldy István. 222–240. Budapest: Helikon Könyvkiadó.
- Kuncz Aladár. 1914. *Thököly a francia irodalomban*. Különlenyomat a Budapesti VI. Kerületi Magy. Kir. Állami Főgimnázium 1913–14. évi iskolai értesítőjéből. Budapest: Fritz Ármin Könyvnyomdája.
- Szerző megnevezése nélkül [Leclerc, Jean de]. 1693. *Histoire d’Emeric Comte de Tekeli ou mémoires pour servir à sa vie*. Cologne [Köln]:

Jacque de la Verité.

- Lukács Móricz. 1860. Emlékbeszéd de Gérando Ágost M. Akad. T. felett, melyet az Akadémia 1860. május 7-ki ülésében tartott Lukács Móricz T.T. *Magyar Akadémiai Értesítő, a Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztályok Közlönye*. Új folyam 1. évf. I. kötet III. szám 343–360.
- Putnam, Mary Lowell. 1855. Auguste de Gerando. *The Christian Examiner and Religious Miscellany*. LVIII. 1–41.; 165–194.; 402–441.
- Révérend, Dominique. 1736. *Mémoires historiques du comte Betlem-Niklos contenant L'Histoire des derniers Trouble de Transylvanie*. Amsterdam: Jean Swart.
- Révérend, Dominique. 1739.² *Mémoires historiques du comte Betlem Niklos*. In *Histoire des Révolutions de Hongrie*. Tome sixième [6. kötet]. A La Haye [Hága]: Neaulme. 94–380.
- Révérend, Dominique. 1804. *Gróff Bethlen Miklós' ifjúkori életének, úgy Erdélyország' akkori történeteinek, tulajdon magától Frantzia Nyelven való le-írása*. Magyarra fordítottatott, és ki-adatott a' Magyar Nemzeti Játtzó Szín' hasznára (fordító nélkül). Kolo'sváratt: Nyomtattatott a'Réf. Kolégyom Bet.
- Rubin Péter. 1982. *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek 105.)
- Sacy. 1780. *Histoire générale de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours*. Yverdon: kiadó nélkül.
- Sipos, Louis. 1936–37. Les traducteurs français des chants nationaux hongrois : d'Auguste de Gérando à Alexandre Dumas. *Études Hongroises* 15–16. évf.: 235–249.
- Schwartner, Martin. 1813. *Statistique du royaume de Hongrie*. 1–3. köt. Abrégée et traduite (...) par N. Wacken. Frankfort sur le Mein : kiadó nélkül.
- Szilágyi Zoltán. 2006. *Besztercevidék a népek és a hegyek szorításában*. Székelyudvarhely: EMKE–Beszterce–Litera–Veres.

ABSZTRAKT

AUGUSTE DE GERANDO LA TRANSYLVANIE ET SES HABITANTS CÍMŰ MŰVÉNEK LATIN ÉS FRANCIA NYELVŰ FORRÁSAI

Auguste de Gerando (*1819 Lyon, †1849 Drezda) főműve, az 1845-ben Párizsban megjelent *La Transylvanie et ses habitants* minden bizonnyal a leggazdagabb tartalmú országbemutató útirajz, melyet mindez idáig francia nyelven Erdélyről írtak. A fiatal történész 1840-ben, Teleki Emma grófnővel kötött házassága révén került

kapcsolatba Magyarországgal és Erdéllyel. Elhatározta, hogy könyvet ír új hazájáról az Erdélyről vajmi keveset tudó francia olvasóközönség számára. Az anyaggyűjtés érdekében 1840 és 1843 között két, egyenként több hónapig tartó utazást tett a tartományban. Utazásai szünetében a hosszfalvi Teleki-kastély könyvtárában végzett kutatómunkát, ahol apósának, Teleki Imrének, valamint sógorának, Teleki Miksának tanácsait követve körülbelül harminc történelmi, bányászati és statisztikai művet sikerült feldolgoznia. Mintegy nyolcszáz oldal terjedelmű műve megközelítőleg azonos mértékben tartalmaz úti tapasztalatokat és olvasmányélményeket. Az itt következő tanulmány a mű latin és francia nyelvű forrásműveit és azok felhasználási módját igyekszik föltárni. Kitér a nyelvtudás és a forrásfeldolgozás problémakörére; a szerző tárgyi tévedéseinek feltételezhető okaira; s közben némi betekintést nyerhetünk az azóta szétszóródott Teleki-könyvtár gazdag állományába is.

Kulcsfogalmak: francia–magyar kapcsolatok, Erdély történelme, Teleki család, Benkő József, Bethlen Miklós

THE LATIN- AND FRENCH-LANGUAGE SOURCES OF THE TRAVELOGUE
TRANSYLVANIA AND ITS INHABITANTS (LA TRANSYLVANIE ET SES HABITANTS) BY AUGUSTE DE GERANDO

Auguste de Gerando was born in Lyon in 1819, and died in Dresden in 1849. His main work, the *La Transylvanie et ses habitants*, published in Paris in 1845, is undoubtedly the richest travelogue describing Transylvania which has been written in French up to the present. The young historian came into contact with Hungary and Transylvania via his marriage to countess Emma Teleki. He decided to write a book about his new homeland for the French reading public knowing only precious little about Transylvania. In order to collect material for his book, he made two trips around the province, each of which was several months long between 1840 and 1843. During the intervals between his journeys, he did research in the library of the Teleki-mansion in Hosszfalva, where – following his father-in-law, Imre Teleki's and his brother-in-law, Miksa Teleki's advice he managed to elaborate about thirty works on history, mining and statistics. His approximately 800-page work consists to near-equal extent of travel and reading experiences respectively. The present study deals with the Latin- and French-language source materials and the various ways Gerando used them. The study covers the problems of language proficiency and how the source material supports the author's ideas; furthermore it reveals the presumed reasons for his inaccuracies; meanwhile insight may be gained into the rich stock of the Teleki-Library having been scattered since then.

Keywords: French – Hungarian contacts, the history of Transylvania, Teleki-family, József Benkő, Miklós Bethlen

HANGÁCSI Zsuzsanna

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Miskolc

zsurtica@gmail.com

„MINEK NEVEZZELEK?”¹

A (Cseh)szlovákiában születő magyar irodalom elnevezéseiről

„Minek nevezzelek?” – kérdezhetnénk Petőfi szavaival a (cseh)szlovákiai magyar irodalommal kapcsolatban. (Cseh)szlovákiai magyar irodalmat írtam, hiszen eddig ezt a legdiplomatikusabbnak gondolt elnevezést használtam a számos más megnevezés közül, s jobb híján a továbbiakban is ezt fogom, tudatosítva, hogy – mint ezt a későbbiekben látni fogjuk – ez sem egy ártatlan és ártalmatlan fogalom. A felmerülő kérdésre: miért is ilyen fontos az elnevezés, Szarvas Melinda szavait idézem, aki a vajdasági magyar irodalomról gondolkodva megállapítja: „A név határozza és mutatja meg elsőként a névadó és az elnevezett közti viszonyt” (Szarvas 2014, 55). Ennek tudatában első lépésként azt vizsgálom meg, milyen megnevezéseket használ a magyarországi irodalmi beszéd a nem Magyarország területén születő magyar irodalmakra, másodsor: konkrétan a (cseh)szlovákiai magyar irodalomra, végül milyen névvel illeti magát a csehszlovákiai magyar irodalom.

A magyarországi irodalom a nem Magyarország területén születő magyar irodalmat általában a „kisebbségi”, „határon túli” megnevezésekkel nevezi meg. Adja magát a kérdés: kihez és mihez képest „kisebbségi” vagy „határon túli”? A „kisebbségi” jelzőt már csak azért is helytelenül használjuk Szarvas Melinda szerint, mert a vajdasági (esetünkben: szlovákiai) magyaroknak a szerb (szlovák, cseh) többséghez való viszonyát értjük alatta, és ez így politikai, jogi fogalomként funkcionál, nem szerencsés kulturális, irodalmi jelenségeket jellemezni vele. A kisebbségi irodalom Deleuze–Guattari meghatározása szerint a többség nyelvén alkotó, valamilyen sajátossággal rendelkező csoport irodalma, ennek értelmében a vajdasági irodalom a magyarországi irodalomhoz képest foglal el kisebb-

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kézirat. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

ségi helyet (Guattari, Félix–Deluze, Gilles 2009). Bárhogy is nézzük, véleményem szerint nem szakszerű egy irodalmat bármihez képest bármilyen szempontból kisebbséginek, kisebbnek titulálni.

A határon túli elnevezés problematikus voltát Jeney Éva nyomán Szarvas abban látja, hogy attól függ, mit tekintek határon belülinek, azaz központinak vagy határon kívülinek, vagyis a központhoz viszonyítva periférikusnak, hol állok, milyen nézőpontból beszélek, hová helyezem a fókuszpontomat. Szlovákiából a magyarországi irodalomra mondhatnánk, hogy határon túli, az már más kérdés, hogy ennek a terminusnak így nincs kulturális beágyazottsága. Érdekes lenne megvizsgálni a „határon túli” irodalmak egymáshoz való viszonyát is, vajon a szlovákiai magyar irodalom a vajdasági magyar irodalomhoz képest határon túlinak, netán kisebbséginek számít?

Magyarországi perspektívából a – Magyarországhoz képest – határon túli irodalmak másik megnevezési formája a nemzetiségi. Illyés Gyula például 1979–1980 között születő naplójegyzeteiben tizenhat alkalommal használja (Illyés 1994). Tőzsér Árpád a csehszlovákiai magyar irodalomról (is) értekező tanulmányában olvashatjuk, hogy ezzel a kifejezéssel nevezte meg a cseh és szlovák többség is a csehszlovákiai magyar irodalmat. Mégpedig helytelenül, hiszen a marxista eszme szerint a társadalom mintájára igyekeztek leképezni az irodalmat. A nemzetiségi irodalom fogalma a kommunista totalitarizmus durván egyszerűsítő eljárásának eredménye, „a Magyarország határain túlra szakadt magyar néprészek irodalmának az »anyaország« irodalmától való különállását s a »befogadó« állam irodalmának kontextusával való szervesülést kész ténynek vette” (Tőzsér 1993, 50). Dionýz Ďurišin, szlovák irodalomtudós 1985-ben – az internacionalizmus szlogenjét jócskán túlfeszítve – így ír: „A cseh-szlovák irodalommal egységet képező magyar nemzetiségi irodalomnak a céljaiból és rendeltetéséből következik, hogy nem lehet a magyar nemzeti irodalom szerves része” (Ďurišin, 1985, 55). Csakhogy a szlovák és cseh irodalmakkal sem alakított ki reflexív viszonyt. 2009-ben Németh Zoltán politikai tényezőktől sokkal kevésbé befolyásolva megállapítja: „Ma már kijelenthető, hogy a szlovákiai magyar irodalom, pontosabban annak egésze nem tudott kialakítani olyan viszonyt a cseh vagy a szlovák irodalommal, amelyre a multikulturalitás lenne jellemző” (Németh 1996, 22).

A Szarvas Melinda által alkotott „magyar vajdasági irodalom” megnevezés épp egy ilyen, Csehszlovákiában mindössze utópiaként létező kulturális közegre utal, Jugoszláviával, illetve Szerbiával kapcsolatban. Ennek

a szócsereével létrehozott elnevezésnek Szarvas szerint komoly következményei vannak. Elsődleges, nem titkolt szándéka, hogy ezzel a megnevezéssel odakapcsolja a magyar vajdasági irodalmat, „ahol az a maga sajátos kulturális közegének kialakításához hozzájárult” (Szarvas 2014, 63), vagyis a Vajdasághoz, továbbá fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a magyar vajdasági irodalomról releváns megállapításokat csakis a magyarországi és vajdasági kritika figyelembe vételével tehetünk.²

Míg Szarvas a magyar vajdasági irodalomról szólva a magyarországgal azonos értékű és fontosságú irodalmat feltételez, Tözsér Árpád Grendel Lajos és Cselényi László irodalmi sikereivel kapcsolatban „kitörést” emleget a szlovákiai magyar irodalomból a magyar irodalom felé. Ebből egy hierarchikus rendszer meglétére következtethetünk, amelyben a „magyarországi” a „több”, a „jobb” szinonimája. Itt a cél nem a csehszlovákiai kulturális közeghez kapcsolni az irodalmat – nyilván mivel ilyen közeg sosem alakult ki –, hanem: jelen lenni a magyarországi irodalom közegében. Még akkor is, ha erre Németh Zoltán szerint „némiképp lemaradva, késéssel, de a magyarországi irodalmi változásokra” rezonálva, reagálva kerül sor (Németh 1996, 22). Például a széttartás felé haladó francia nyelvű irodalmakkal ellentétben a szlovákiai magyar nyelvű irodalomban a centrum felé haladó mozgás figyelhető meg: „annak vágya, hogy mindenféle eltérés a minimálisra redukálódjon, hogy egy szövegről (a szerző életrajzi adatainak ismerete nélkül) egyáltalán ne lehessen megállapítani, hogy szlovákiai magyar vagy magyarországi magyar szerző írta-e” (Németh 1996, 11). „A sajátosságok elfedése érthetetlen módon lett célja és vágya a határon túli irodalmakkal foglalkozó magyarországi kritikának” (Szarvas 2014, 63) – írja Szarvas, ez esetben azt látjuk, hogy maga a csehszlovákiai magyar irodalom képviselőinek egy része is éppen erre törekedett.

Azt gondolom, a (cseh)szlovákiai magyar irodalomnak vannak olyan sajátosságai, amelyek az összmagyar irodalmon belül csak rá jellemzőek. Ilyen például az önmaga létére való folyamatos rákérdezés, amit a szünet nélküli önreflexió során született olyan írások reprezentálnak, mint az Irodalmi Szemlében a főszerkesztő beköszönők (Varga 1988, 1–2), évfordulók alkalmából megfogalmazott helyzetjelentések az irodalom aktuális helyzetéről, (Dobos 2003, 7–13) az esztétikai elvek helyett a hasznosság-

2 Bár arra nem tér ki, milyen mértékben kellene figyelembe vennünk a két nézőpontot és vajon mi történik, ha egy vajdasági (szlovákiai) viszonylatban jelentős műről van szó, amit Magyarországon nem ismernek. Nevezhetjük-e jelentősnek azt a művet, amit Magyarországon nem ismernek (el)?

gelv előtérbe helyezése. Mindebből arra következtethetünk, amit Németh Zoltán is megfogalmaz: „ennek az irodalomnak a számára nem az érték a fontos, hanem a jelenlét” (Németh 1996, 13), vagyis nem az esztétikai elvek érvényre juttatása. Ezért adhatta Balla Kálmán már 1979-ben a „Van-e költészetünk?” kérdésre azt a választ: nincs, hiszen a csehszlovákiai magyar irodalom nem képes olyan esztétikai specifikumok felmutatására, amelyek kánonteremtő erővel bírnak a magyarországi magyar irodalom számára. Tőzsér 1978-as interjú során attól teszi függővé a csehszlovákiai magyar irodalom létét, jellemzi-e vajon a „nyitottság, világra látás, több kultúrában élés és gondolkodás” (Tóth 1978, 491). Ha igen – és Tőzsér emellett teszi le a voksát –, „az egyetemes magyar irodalmon belül létezik »csehszlovákiai magyar irodalom«”. Viszont „ha bezárkózás, izoláció, akkor Fábry Zoltánnal együtt kiáltjuk, hogy *nincs szlovenszkói magyar irodalom*” (Kiemelés a szerzőtől). Fábry 1926-os felkiáltása ma is aktuális: esztétikai szempontú megközelítést érvényesítve ma vajon van-e szlovenszkói magyar irodalom?

Nemleges válasz esetén azzal kéne szembesülnünk, hogy amit eddig megnevezni sem tudtunk, arról kiderült, hogy nem is létezik. A csehszlovákiai magyar irodalom önmegnevezéseinek bemutatása kísérletet arra, hogy tárgyunkat valahogy mégis megnevezzük, és ezzel mintegy a létét is elismertessük.

Az önmegnevezés legszembetűnőbb jellemzője a következetlenség. Nézzük meg Tőzsér fogalomhasználatát, az egyszerűség kedvéért a már idézett tanulmányban! Bár a dolgozat elején leszögezi, hogy legmegfelelőbbnek a „szlovákiai magyar írásbeliség” kifejezést tartja és a Szlovákiában született írásműveket érti alatta (Tőzsér 1993, 50), a későbbiekben nem ragaszkodik ehhez a megnevezéshez. Általában elmondhatjuk, hogy – ha csak Tőzsér tanulmányainak sokszínű fogalomhasználatát vesszük figyelembe –, az elnevezés egyáltalán nem átgondolt, inkább esetleges. 1992-ben megjelent tanulmánykötetében (Tőzsér 1992), melyben a tanulmányok, riportok keletkezése a 80-as évek végére tehető, leggyakrabban a „szlovákiai magyar” irodalom elnevezést használja. Ez azért lehet érdekes, mert ekkor hivatalosan még létezett Csehszlovákia; Dobos László például következetesen csehszlovákiai irodalmat mond, egészen 1993-ig, Csehország és Szlovákia különválása után pedig szlovákiait. Dobosnál a szlovákiai, illetve csehszlovákiai irodalom kifejezésnél is gyakoribb az „irodalmunk”: amikor Tőzsér – már említett tanulmánykötetében – Dobossal beszélget, érdekes módon leggyakrabban ő is az „irodalmunk” kifejezést

használja. A Szigeti Lászlóval való beszélgetés során a kérdező Szigeti az interjú elején „csehszlovákiai irodalmat” mond, és Tőzsér is ezt az elnevezést használja. Ebből arra következtethetünk, hogy a nem végiggondolt fogalomhasználat esetlegességét a szövegkörnyezet – vagy a kérdező nem feltétlenül reflektált nyelvhasználata – is magyban befolyásolja.

Részben erre a fogalomhasználati zűrzavarra reagál 1991 és 1993 között az Irodalmi Szemle lapjain megjelent írásaiban Hizsniai Zoltán. Az 1991-es évfolyam májusi számában a Csehszlovákiában születő magyar irodalom helyzetéről írott esszéjével az irodalom alapjait érintő vitát indít el, kritika tárgyává teszi a már Tőzsérral kapcsolatban említett hasznosságú irodalom felfogását: érvelése alapján egy esztétikaközpontú irodalmi gondolkodás megteremtése lenne a cél. Szenvedélyes hangvételű, ironikus írásaiban a Csehszlovákiában születő magyar irodalomról szólva mintha a fogalomhasználat terén mutatkozó fejetlenséget parodizálva használná „*az úgynevezett szlovákiai magyar irodalom*” (Hizsniai 1991a, 464), „*szlovákiai magyar irodalom*” (Hizsniai 1991a, 464), *szlovenszkói magyar dráma* (Hizsniai 1991a, 464), *szlovákiai magyar irodalom* (Hizsniai 1991a, 464), *csehszlovákiai magyar irodalom* („*továbbiakban CSMI*”) (Hizsniai 1991b, 928), *(fel)vidéki* (Hizsniai 1991b, 930) kifejezéseket. Ez utóbbival utal a pamfletjei által keltett diskurzus során újra felmerült népi–urbánus vitára; a *zugirodalom* és *fiókirodalom* (kiemelések az eredetiben. Hizsniai 1991a, 465) megnevezésekkel pedig ahhoz az irányzathoz kapcsolódik, mely tagadja a csehszlovákiai magyar irodalom sajátosságokon alapuló létét, amennyiben ezek a sajátosságok nem esztétikai jellemzők. Ugyanakkor a fogalomhasználat terén ő is a vele vitázó irodalmárok megnevezéseihez igazodik, bár nem reflektálatlanul, mint Tőzsérnél láttuk. A Hizsniai által egyik leggyakrabban használt megnevezés az irodalmunk vagy – idézőjelben – „*irodalmunk*”, ezt Gál Sándor Hizsnyaival vitázó írásából veszi át és kritizálja, sőt paródia tárgyává is teszi. Gál azzal a szerencsétlen képzavarral írja le felháborodását, hogy Hizsniai egyetlen tollvonással kisöpörte Fábry Zoltánt az irodalmunkból. Hizsniai reakciója: „Volt Fábry, nincs Fábry! Gál Sándor keresi, keresi, nézi az **irodalmunkat** alulról, nézi felülről, egyik oldalról nézi, másik oldalról nézi, de Fábry nincs sehol... *Egyetlen tollvonással kisöpörtem*. Alapos munka volt” (Kiemelések az eredetiben. Hizsniai 1992, 62).

A szöveg további részében Hizsniai képletesen visszasöpri Fábryt irodalmunkba, hogy aztán az egész irodalmunkat kisöpörje vele. „Ha erőmből telik, természetesen egyetlen, *szinte egyetlen tollvonással*. Így fogok én

elbánni ezzel a mi *irodalmunkkal*. Majd meglátják!” (Kiemelések az eredetiben. Hizsnai 1992, 62). A kisöprés után óvatos, semleges megnevezésekkel próbálja megnevezni a – szerinte – nem létező tárgyat: a szlovákiai magyar irodalom mint elméleti irodalmi egység (Hizsnai 1992b, 1194), „irodalom” (kiemelés az eredetiben. Hizsnai 1992b, 1194), „irodalmunk” (kiemelés az eredetiben. Hizsnai 1992b, 1195), „szlovákiai magyar irodalom” mint irodalompolitikai segédfogalom (kiemelés az eredetiben. Hizsnai 1992b, 1198).

Eddig a dolgozat sorra vette, mely megnevezések problematikusak. Kiegészítve a listát Németh Zoltán szerint a szlovákiai magyar irodalom is kerülendő. Mivel esztétikai sajátosságai nincsenek, kizárólag földrajzi kategóriaként helyes a használata, ez viszont összeegyeztethetetlen a posztstrukturalizmuson iskolázott elméletekkel, melyek a szerzők biográfiai adatainak nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. „Az életrajzi szerző a posztstrukturalista belátások nyomán elveszítette érvényességét a szövegen belül. Éppen ezért feltehető a kérdés: vajon nem veszítette el éppen így a szlovákiai magyar irodalom mint terminus az érvényességét a szövegen belüli szituációk megragadásakor?” (Németh 1996, 20–21). Az ő javaslata: szlovákiai magyar irodalom helyett periférikus magyar irodalom: a „szlovákiai magyar irodalomnak nevezett egyvelegnek minden mozdulata a magyarországi irodalmi mozgásokat képezi le”, ezért „periférikus magyar irodalomnak kellene nevezni” (Németh 1996, 14).

A tanulmány végére érve nem szolgálhatok egy biztos, minden körülmények között helytálló válasz, esetünkben kifejezés megadásával. Mint láthattuk, minden ma használatos kifejezés a Szlovákiában, 1993 előtt Csehszlovákiában születő magyar irodalomra különböző szempontok alapján problematikusnak mondható. A problémák, amiket egy-egy elnevezés felvet, a szlovákiai magyar irodalom különböző aspektusait világítják meg. A fogalomhasználat alapján következtethetünk a fogalom használójának a szlovákiai magyar irodalomhoz való viszonyára. A megnevezés – bármilyen érv, szempont felsorolása előtt vagy nélkül – az irodalom helyzetét, funkcióját tárgyaló kérdésekben való állásfoglalásként is értelmezhető.

Irodalomjegyzék

- Dobos László. 2003. Fergeteges történelem. *Irodalmi Szemle* 46 (9):7–13.
Đurišin, Dionýz. 1985. A nemzeti irodalom mint irodalmi egység. ford. Tózsér Árpád. *Kontextus Füzetek* (1): 55.

- Guattari, Félix–Deluze, Gilles. 2009. *Kafka – A kisebbségi irodalomért*. Budapest: Qadmon Kiadó.
- Hizsnay Zoltán. 1991a. Vízilötetem, avagy a szénfekete tarkó. *Irodalmi Szemle* 34 (5): 460–466.
- Hizsnay Zoltán. 1991b. Műfajtalankodás. *Irodalmi Szemle* 34 (9): 925–931.
- Hizsnay Zoltán. 1992a. Epeömlengés és egyéb ingóságok. *Irodalmi Szemle* 35 (1): 62–69.
- Hizsnay Zoltán. 1992b. Leszerszámozás. *Irodalmi Szemle* 35 (11): 1193–1199.
- Illyés Gyula–Illyés Gyuláné–Illyés Mária vál. és szerk. 1994. *Naplójegyzetek 1979–1980*. Budapest: Századvég.
- Németh Zoltán. 1996. *A bevégezhetetlen feladat: Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem? (Néhány fésületlen gondolat egy fogalom lehetőségeiről)*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó.
- Szarvas Melinda. 2014. *Világunk határai: Az elnevezés kötelező*. Budapest: Eötvös Collegium Filozófiai Műhely.
- Tóth László. 1978. Vita és vallomás, Beszélgetés Tözsér Árpáddal. *Irodalmi Szemle* 21 (6): 484–496.
- Tözsér Árpád. 1992. *Escorial Közép-Európában*. Pozsony: Madách.
- Tözsér Árpád. 1999. Az irodalom határai. *Tiszatáj* 53 (3): 50–68.
- Varga Erzsébet. 1988. Új korszak küszöbén. *Irodalmi Szemle* 31 (1): 1–2.

ABSZTRAKT

„MINEK NEVEZZELEK?

A (Cseh)szlovákiában születő magyar irodalom elnevezéseiről

„Minek nevezzetek...?” – kérdezhetnénk a hajdani Csehszlovákiában született, ma Szlovákiában születő magyar nyelvű irodalommal kapcsolatban. A csehszlovákiai magyar, szlovákiai magyar, „szlovákiai magyar irodalom” kifejezések mellett előfordul kisebbségi nemzetiségi irodalom megnevezés is; sőt az 1990-es években a Csehszlovákiában születő magyar irodalom helyzetéről folytatott vita során „zugirodalomként” vagy „főkirodalomként” is emlegetik. Elsősorban azt szeretném megvizsgálni, hogy hogyan változott e kifejezések helyi értéke. Milyen kikövetkeztethető irodalmi, esetleg politikai-társadalmi elvek alapján választják meg az írók a terminust; hogyan érvelnek – ha érvelnek – mellette; milyen irodalmi, irodalomtörténeti jelentőség tulajdonítható a fogalomhasználatnak? Vizsgálatom arra is kiterjed, hogy hogyan nevezték meg a (Cseh)szlovákiában születő magyar irodalmat (Cseh)szlovákia határain túl.

Kulcsszavak: magyar irodalom, Cseh(szlovákia), kisebbségi irodalom

“HOW SHOULD I NAME YOU...?”

About the Names of the Hungarian-language Literature of (Czecho-)Slovakia

How should I name you...?” – We might ask the question regarding Hungarian literature born in the former Czechoslovakia, today’s Slovakia. Besides the expressions such as Czechoslovak-Hungarian, Slovakian-Hungarian, „Slovak-Hungarian literature” the terms appear like highland’s, minority’s, ethnic literature; moreover, during the discussion about the Hungarian literature born in the 1990’s Czechoslovakia is mentioned as „nook literature” or „drawer literature”.

First of all, I would like to take a look, how did change the local measure of the above-mentioned expressions, which appeared in the Magazine Irodalmi Szemle comes out from 1958 until today in (Czech)Slovakia, also in the works of the authors and literateurs. (Zoltán Fábry, Lajos Turczel, László Dobos, Árpád Tözsér, Lajos Grendel, Zoltán Hízsnyai). Based on what kind of literary and political-social principles are chosen by the authors;

how do they argue, if they argue the importance of the usage of these expressions, what kind of literary, literary-historical meaning is given to the usage of the terms? My study is extended to how the Hungarian literature born in (Czech)Slovakia was named outside of the borders of (Czech)Slovakia.

Keywords: Hungarian literature, (Czech)Slovakia, minority literature

HAVAY Viktória

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Program
Budapest
havay.viktoria@gmail.com

GAAL GYÖRGY NÉPMESÉI, AVAGY MIT TUDUNK A MAGYAR ELSŐRŐL?¹

Napjainkban Magyarországon a mese műfaja rendkívüli virágzását éli: a folklór és az irodalom birodalmából kiszabadulva több tudomány eszköztárába nagyon népszerű és közkedvelt elemként került be. A gyermekeknek szánt mindennapos családi meseolvasás-kampányok és kiadványok mellett sorra nyílnak mesemúzeumok, a hagyományos szóbeliségen alapuló, improvizatív mesélést visszatartó kurzusok, interpretációs iskolák.

Mégis kevesen tudják, hogy a mese eredendően felnőtt műfaj, továbbá, hogy az első magyar népmeseegyűjteményt egy Bécsben élő polihisztornak, Gaal Györgynek köszönhetjük, aki Eszterházy Miklós herceg² bécsi könyvtárosaként 1822-ben – a Grimm-testvérek *Gyermek- és házimeséjéről* inspirálva – jelentette meg kötetét. Ennek különlegessége, hogy az akkori Osztrák Birodalom szívében, a bécsi úri közönség számára készült a magyar kultúra népszerűsítésére, tehát német nyelven, *Mährchen der Magyaren* címmel. A kötet 17 népmesét tartalmazott, melyeket Gaal Eszterházy Miklós Bécsben állomásozó magyar katonáitól gyűjtött. Mivel a kéziratok és a levelezés jelentős része német nyelven, fraktúr kézírással készült, mindeddig nem sokan foglalkoztak a témával. Kutatásom során nyílik először alkalom a hagyatékk mikrofilológiai módszerrel való, lehető legteljesebb feltárására. Nézzük meg hát közelebbről, hogy mit is tudhattunk eddig!

A témában legjelentősebb kutatások Voigt Vilmos professzor, az ELTE Néprajzi Intézetének korábbi vezetőjének nevéhez fűződnek. Ő Ortutay

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című konferencián elhangzott előadás kézírata. A konferencia a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztályának közös szervezésében valósult meg az Újvidéken 2016. november 20-án.

2 A családnév írásmódját Eszterházy Miklós nevének korabeli és a szakirodalombeli használatát alapul véve 'sz'-szel írom, tehát az idézeteken kívül egységesen Eszterházyként tüntetem fel a ma inkább Esterházy formában emlegetett családot.

Gyula tanítványaként, Ortutay, Mészöly Gedeon, illetve Horváth János és Gácsér József tanulmányai mentén vetette fel először a Gaal-munkásság rehabilitációjának kérdését. Ő volt az is, aki megtalálta a Tudományos Akadémia Kézirattárában a *Közkatonák Meséi* elnevezésű, három kötetből álló kéziratot, mely a Gaal-mesék egyik bázisát adta (*Mesék* címszó alatt kerültek besorolásra), továbbá a német nyelvű kéziratcsomót, mely eddig ki nem derített oknál fogva Erdélyi János hagyatékának részeként volt leltárba véve. Nagy Ilona kutatása *Adalékok Gaál György kézirat-hagyatékának sorához címmel* (Nagy 2015b) a hagyaték útját Bécsből a Tudományos Akadémia kézirattáráig kíserte figyelemmel, míg Domokos Mariann *Palimpszesztben* (Domokos 2005) megjelent cikkében lajstromszerűen vette sorra a Gaalhoz köthető összes mesekéziratot. Azok tartalmának feldolgozása és tágabb kontextusban való értelmezése kutatásom célja.

A népmese gyűjtésnek hazánkban közel kétszáz éves hagyománya van. A folklorisztikai tudománytörténet által számon tartott legkorábbi magyar népmese gyűjtések a 18. század végére, a 19. század elejére datálhatók. Ezt az időszakot a szakirodalom (Voigt 1998, 236) a népmese felfedezésének majd az első hivatásos gyűjtések korának nevezi. Ekkor a mesék lejegyzése még nem tudatos gyűjtés alapján történt. A legelső népköltési „termékek” gyűjtésére irányuló felhívás Révai Miklós megfogalmazásában 1782-ben jelent meg Ráth Mátvás jóvoltából a pozsonyi *Magyar Hírmondó*-ban. Ebben a meséket külön ugyan nem említették, de a felhívás közvetlen vagy közvetett hatására készültek el többek között az első magyar mesegyűjtemények.

Ezek közül a legrégebbi, az 1789-re datált *Sárospataki népmese gyűjtemény*ként számon tartott, Szilcz István szabolcsi földbirtokos által (vagy részére) összeállított kézirat, mely nyolc meseszöveget tartalmaz. Egy évvel később, 1790-ben a Komáromi *Mindenek Gyűjtemény*ben találhatunk Péczeli József jóvoltából meséket. A következő általunk ismert mesét 1793-ban szölte Csokonai Vitéz Mihály *A méla Tempefői* című „nemzeti nemes játék”-ába, mely *Szuszmir meséjeként* (AaTh 506) lett közismert. A kor következő forrása egy debreceni diák, Virág Pál (1797) diáriuma, mely *Mesék* címmel 13 típuszámmal jól beazonosítható mesecímet és egy mesetöredéket tartalmaz.

Húsz évvel később 1820-ban keletkezett a népköltészet iránt nagy érdeklődést tanúsító, piarista tanár és író Dugonics András műve *Magyar példabeszédek és jeles mondások* címmel. Ebben a kétkötetes proverbiumgyűjteményben a szólásokot és mondásokat gyakran népmesékkal illusztrálja, mely okból kifolyólag a mű a mesekutatók számára is kiváló forrásul szolgál, noha ez a kincsesbánya még feltárára vár.

Dugonics legkedvesebb tanítványa Gaal György, mesterének valamint a Grimm testvérek munkásságának hatására (Grimm 1812–1815, Ortutay 1963, Nagy 2015a) már az 1810-es években nagy elhivatottsággal gyűjtötte a magyar népmeséket, melyeket 1822-ben az első magyar gyűjteményként jelentetett *Mährchen der Magyaren* címmel. A kötet tudománytörténeti jelentősége abban állt, hogy a népmesét bevezette az akkoriban éppen kialakuló folklorisztikai műfajstruktúrába.

Gaal kötetének megjelenését követően két további német nyelvű magyar népmese gyűjtemény jelent meg: gróf Mailáth János *Magyarische Sagen und Mährchen* című gyűjteménye 1825-ben Brünnben, majd báró Mednyánszky Alajos *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* Pesten, 1829-ben. A szakirodalom e három szerzőt a magyar mese- és mondagyűjtés „bécsi triásza”-ként emlegeti (Voigt 1989).

Gaal Györgyöt (Gaál György, Georg von Gaal) íróként, műfordítóként, népmese- és proverbiumgyűjtőként, folkloristaként és filológusként tartja számon a szakirodalom (Voigt 1978, 1982, 1987, 1989, 1997; Szinyeyi 1891–1914; Domokos 2006; Tátrai 1975; Ujváry 2001). Gaal munkássága olyannyira szerteágazó, hogy a publikált, illetve a kéziratban maradt anyagainak az áttekintése és feltárása majd’ kétszáz év távlatából is komoly kihívást jelent az utókor számára.

A folklorisztika vele összefüggésben jellemzően azt a tényt hangsúlyozza, hogy a népmese műfajának elsőként komoly figyelmet szentelt, ő publikálta az első magyar népmeséket tartalmazó gyűjteményt, illetve az első hatnyelvű proverbiumgyűjteményt *Spüchwörterbuch in sechs Sprachen* címmel (Gaal 1822, 1830; 1834a–b).

Nézzük meg, honnan is indult Gaal György! Pozsonyban született 1783. április 21-én, egy Hevesből származó magyar család egyetlen fiaként. Apja, Gaal Mihály a királyi udvari kamara tisztviselője volt (Szinyeyi 1891–1914). A kamara és a család Gaal György születése után nem sokkal Budára költözött, ezért iskolai tanulmányait itt kezdte, majd Vácott, Egerben és Pozsonyban folytatta, egyetemre Pesten és Bécsben járt.

A pesti egyetemen nagy hatással volt rá tanára, a piarista szerzetes, író és többek között közmondások gyűjtésével is foglalkozó Dugonics András (1740–1818), aki korának egyik legünnepeltebb literátora volt (Szinyeyi 1891–1914; Voigt 1987; Tátrai 1975; Domokos 2006). Az egyetemista időkből származott Horvát Istvánnal (1784–1846), a kor jelentős bölcselelőjével való barátsága (hozzá íródott az egyetlen Gaaltól származó magyar nyelvű levél). Gaal népi kultúra iránti korai affinitását jól példázza a Joseph

Richter-féle *Briefe eines Eipeldauers* (Verő 1912, 128) mintájára 1803-ban megjelent *A tudós palótz, avagy Furkáts Tamásnak Mónosbélbe lakó sógor urához írt levelei* (Gaal 1803–1804, Zoltán 1975) című hat füzet terjedelmű népies karcolata. Ebben Furkáts Tamás, az együgyű fiatalember egy vidéki kis faluban élő rokonának ad számot a pesti és budai élet „furcsaságairól”. Az irodalmi szempontból inkább egzotikumnak tekinthető mű a folklorisztika számára jó adalékokat szolgáltat a korabeli mindennapi életről (pl. öltözködés, szokások, viselkedés, mesterségek), továbbá a szöveg proverbsmöknek is kincsestára.

Apja, miután szembesült azzal, hogy az általa élvezettel olvasott népies karcolatok a hivatalnoknak szánt fiától származnak, mindent megtett a „*Furkáts levelek*” beszüntetéséért és fia jó útra térítéséért. Gaal György apja közbenjárására 1804-ben Kismartonba, az Eszterházy-birtokra került jószágigazgatói megbízatással, a „*Furkáts levelek*” folytatását apja ellenzése miatt Verseghy Ferencre bízta (Voigt 1974, 241).

Kismartonban Gaal virágzó, német nyelvű kulturális életbe csöppent, ám ez azzal is járt, hogy magyar nyelvtudása ekkortól kezdett passzívvá válni. Tudományos érdeklődése a herceg könyvtárában, képtárában és számtalan egyéb gyűjteményében lelt édenkertre. Gaal hegedűsként tagja volt a messze földön híres Joseph Haydn vezette zenekarnak, továbbá színházi előadásokon is statisztált (Gácsér 1905, 14). Rendkívüli nyelvrészét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy német, latin, francia, olasz, spanyol és portugál nyelven olvasott. Ezen körülmények között fordította le a magyar irodalom népszerűsítése céljából a hercegi udvar számára Kisfaludy Sándor *Tátiáját* (Gaal 1820a), ami később könyv formában is megjelent.

A jó képességű fiatal Gaalt Eszterházy Miklós (1765–1833) magával vitte Bécsbe, ahol 1808-tól könyvtárőri, majd 1811-től könyvtárnoki pozíciót kapott. Bécsben ismét az Eszterházy-család körül pezsgő irodalmi és tudományos életbe csöppent, melynek egyik vezető egyénisége Joseph von Hormayr (1782–1848) osztrák történész volt, akit olyan kiadványok atyjaként becslünk, mint az *Archiv* vagy a *Taschenbuch für vaterländische Geschichte* (Voigt 1978, 240). Hormayr egy egységes birodalmi, német nyelvű kultúrát szándékozott kialakítani.

A bécsi körökben Gaal a magyar kultúra népszerűsítője és tolmácsolója volt, többek között Kisfaludy Károly és Sándor (Gaal 1820a–b) műveinek átültetője, továbbá a magyar népmesék fordítója. Gaal Kisfaludynak és a kor több magyar nagyjának (Toldy, Bajza, Vörösmarty, Horvát István) nemcsak fordítója, de kritikusa és tanácsadója, mondhatni, külföldi szakértője volt.

Gaal mindezek mellett az esztétika foglalkoztatta, 1820-ban a bécsi egyetem megüresedett professzori székét is megpályázta, ám hiába dolgozta ki előadásait, a státuszt nem tölthette be, helyette egy hercegi nevelőt neveztek ki. Karrierjének legmagasabb lépcsőfokát jelenthette volna, ha elfogadja 1829-ben egy miniszter meghívását, amely meghívás által akár császári és királyi udvari tanácsos is lehetett volna, de elhatalmasodó betegsége miatt a lehetőséget vissza kellett utasítania.³

Gaal az 1810-es években kezdte összegyűjteni a publikált, illetve kéziratban maradt népmeséit. Népmesegyűjtő és kiadó munkásságát gyakran hozzák a Grimm-testvérekkel kapcsolatba, nem véletlenül, hiszen Grimmék a *Kinder- und Hausmärchen* 6. kiadásában külön ki is térnek a Gaal-féle kötet méltatására.

A *Mährchen der Magyaren* tehát 17 meseszöveggel jelent meg a Walishausner kiadónál, melynek vezetője olyannyira nem tartotta sikeresnek a kötetet, hogy Gaal folytatásra való igényét teljes mértékben visszautasította (Domokos 2005).

Korábbi kutatásaim (Havay 2011) arra a kérdésre irányultak, hogy van-e a kötetnek rendelkezésünkre álló kézirata, illetve milyen relációban van a Tudományos Akadémia Könyvtárában található magyar és német nyelvű anyagokkal. A német nyelvű kéziratok átvizsgálása után több addig kérdéses dologra derült fény: a rendelkezésünkre álló magyar kéziratok egy részének fordítását tartalmazzák a német kéziratok. A német fordításokon szerencsénkre található keltezési dátum, mely szerint 1821 szeptemberétől 1824. április 24-ig készültek a szövegek, ami azt jelzi, hogy a német kötet megjelenése után is foglalkozott Gaal a mesék fordításával. A német nyelvű kéziratok közül viszont csupán egy teljes és egy töredékes egység van átfedésben a kiadott kötetrel, és az átfedés jellege is csak tartalmi jellegű. A magyar kéziratok jelenleg folyó feldolgozása során több mese „alapvariánusra” bukkantam, de ezek összefüggéseiben való rendezése még várat magára.

Nyilvánvalóvá vált, hogy Gaal György a kor szokásának megfelelően magán átszűrve, a kor ízlésének és stílusdivatjának megfelelően újramesélve fordította le a meséket. Éppen ezt kritizálták a Grimm-fivérek is: szerintük tehát a mesék hosszúságán és stílusán lett volna mit csiszolni, úgy látták, a mesék mesterkélt hangvétele veszélyes, mert nevetségessé teheti azokat. Megítélésük szerint a legtöbb mesének van/volt német változata, így a gyűjtemény a magyar népmesékről való ismereteiket nem növelte jelentős mértékben.

3 Gaal levele Tody Ferenchez. 1829. március 14. Magyar Irodalom Levelezés 4-r. 66.

Ezzel ellentétben az MTA Kézirattárában található, közkatonák által készített szövegek (MTAK RUI 4r 66), a magyar „bázisvariánsok” viszont tökéletes lejegyzések, a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén mozgó, nagyszerű megoldások, melyek még a nyelvjárást is hitelesen megőrizték. Mai szemmel nézve ez egy nagyon modern, korát minden szinten meghaladó filológiai módszer volt.

A német nyelven kiadott kötet olyan meséket tartalmazott, mint *A csodálatos pipa*; *Erdőkerülők*; *Az üveg kapa*; *Az ördög réme*; *A szalonnavár*; *Mese a fillérről*; *Halászmese*; *A hálás állatok*; *A madár aranyverítéke*; *Ki hogy vet, úgy arat*; *A világ ára*; *A fukar parasztasszony*; *Bölcs Péterről*; *A vörös kutya*; *A kigyókirályfi*; *Az aranyhajú hármások*; *Kocsismese*, melyek Kovács Ágnes és munkatársai által Aarne-Thompson típuszámokkal is beazonosításra kerültek (Kovács 1987).

Nincs még feltárva, hogy a kötetnek milyen fogadtatása volt. Annyit tudunk, hogy minden jelentősebb értelmiségi közeghez (pl. Széchényi Ferenc könyvtára, Bécsi Nationalbibliothek, Oxford stb.) jutott egy-egy példány, de a reflexiótörténethez még többet kell tudnunk. Érdekességképpen megjegyzem, hogy ismereteim szerint Budapesten eredeti példány jelenleg egyedül a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében érhető el.

A Gaal-gyűjteményből magyar nyelvű kiadványok csupán a gyűjtő halála után jelentek meg: Erdélyi János *Magyar népmesék* (1855) című kötetében 7 darab, míg Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc szerkesztésében (1857–1860) 3 kötetben összesen 53 mese.

Hogy mikortól kezdte összeállítani Gaal tetemes méretű és páratlan gyűjteményét, a kutatás jelen állása szerint még vitatott. Gaal saját kötetében több, mint tíz évnyi munkálkodás eredményéről ír, tehát 1812 lehetséges kezdődátumként. Voigt Vilmos (Voigt 1989, 375) véleménye szerint nem Jacob Grimm 1812-es bécsi látogatása és előadása tekinthető kiinduló pontnak, sem pedig a *Kinder- und Hausmärchen* 1812-es első kiadása, hanem az 1815-ös *Cirkular wegen Aufsammlung der Volkspoesie* című felhívása az inspiráció forrása. Voigt meglátása szerint (amelyre kutatásom mai állása szerint még nem találtam konkrét bizonyítékot) Gaal a gyűjteményét 1820–1821-ben állította össze és így jelenhetett meg 1822-ben. Toldy Ferenc Gaal nekrológiájához készített jegyzeteiben 1819-et jelöli meg, mint a munkák kezdeti évét (Toldy 1855).

Gaal a kötethez írt előszavában több mint tízévnnyi fáradságos és küzdelmes munkájának gyümölcsként mutatja be anyagát, melyet minden

ismerőse, rokona, barátja bevonásával igyekezett létrehozni.⁴ Anyaga akkor állt össze, mikor egy kizárólag magyar nyelven beszélő öreg katona⁵ olyan stílusú mesékkel gazdagította gyűjteményét, mely Gaal szerint az eredeti népi hangvételnek felelt meg.

A mai napig nem tisztázott, hogy kit ért az öreg katona alatt. Voigt Vilmos Varga József közvitézt sejtí a megjelölés mögött, de a kéziratokon 6 másik katonát is ismerünk: Köblös Gábor, Veres, Mészáros Anton, Zetykó József, Ivánsitz Stefán, Papp Georg, akik összesen 89 szöveget hagytak ránk.

Felmerül a kérdés, hogy mekkora hatalommal bírhatott egy korabeli könyvtárnok, hány beosztottja és írnoka volt? Ők mennyire tudtak magyarul, németül, latinul? Hogyan volt lehetséges, hogy egy könyvtárnok „ura” katonáit oly botor dolgokra utasítsa, mint hogy heteken, hónapokon keresztül meséket jegyzeteljenek? Egyáltalán kik voltak ezek a katonák, akik a kor analfabéta világában ilyen jól tudtak írni? Ők maguk vetették papírra saját meséiket, vagy írnokoknak mondták tollba az otthonról hozott történeteket, esetleg valakitől hallomásból ismert szövegeket adtak át az utókornak?

A rendelkezésre álló kéziratokon Gaal György és Toldy Ferenc sorain kívül legalább 10 különböző személy írása különíthető el. A kéziratok textológiájáról elmondható, hogy nagyon igényes, rendezett, tisztázott anyagok. Nyilvánvalóan felsőbb utasításra minden esetben igyekeztek hűen visszaadni a nyelvjárások sajátosságait. A helyesírás ellenben rendkívül változó, a középpontozás mindig egyedi, a mondatkezdéseket gyakran 2 cm-es szóközök jelölik, mindezek digitális visszaadása egyelőre problematikus. A német kéziratok szövegek kivétel nélkül fraktúr írással készültek, ami a magyar dokumentumok német szavaiban is megmarad.

Zárásképpen elmondhatom, hogy még hosszú út áll előttünk, hogy mindent megtudhassunk az első magyar népmese-gyűjtemény keletkezéséről.

-
- 4 „Mehr als zehnjähriges Forschen, Sammeln und Vergleichen, unsägliche Hindernisse und Schwierigkeiten, eines namhaften Kostenaufwandes nicht zu gedenken, - waren dem zweideutigen Glücke vorangegangen, einen Wustmangelhafter und Gehaltloser Bruchstücke zusammen zu bringen, woraus denn eine längst von mir beabsichtigte Sammlung einfacher und klarer Apologen hätte entstehen sollen” Gaal 1822, IV.; Ujváry 2001, 19.
 - 5 „Durch die Bekanntschaft mit einem alten Kriegsgesellen, welcher nichts als Magyarisch verstand, gelangte ich zu einer Reihe Märchen, die ich mit meinen schon früher gesammelten Stoffen vergleichen, und womit ich glücklicher Weise auch manche Mängel und Lücken derselben ergänzen konnte, indem ich mehrere, ihrem Inhalte nach einander Aenliche, zusammenstellte, und dadurch alsobald erkannte, welches das Wahre und Beste sey.” Gaal 1822, V.

séről. Nehézséget jelent az is, hogy a források egy része Bécsben található, de bízom abban, hogy a 200 éves jubileumra, tehát legkésőbb 2022-re egy teljes kritikai kiadással tisztelgethetünk Gaal György munkássága előtt.

Irodalomjegyzék

- Domokos Mariann. 2005. Gaal György mesegyűjtése. Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból. *Palimpszeszt* 23. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html (2017. 02. 18)
- Domokos Mariann. 2015. *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gaal György (Gaal, Georg von) 1803–1804. *A' tudós palótz, avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorához írt levelei 1–6*. Buda-Pest. (Hasonmás: Budapest, 1975.)
- Gaal, Georg von. 1822. *Mährchen der Magyaren*. Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausner.
- Gaal, Georg von. 1830. *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen*. Wien.
- Gaal, Georg von. 1834a. *Erzählungen, Sagen, Märchen und historische Anekdoten aus dem Französischen, Italienischen, Spanischen, Englischen und Ungarischen*. Wien.
- Gaal, Georg von. 1834b. *Sagen und Novellen*. Wien.
- Gaal György. 1857–1860. *Gaal György Magyar népmesegyűjteménye*. Kiadta: Toldy Ferenc és Kaznczy Gábor. I–III. Pest.
- Gácsér József. 1905. *Gaal György élete és munkássága*. Különlenyomat a Soproni Bencés Főgimnázium 1904–1905. évi értesítőjéből. Sopron.
- Grimm, Jacob. 1815. *Cirkular wegen Aufsammlung der Volkspoesie*. Wien.
- Grimm, Wilhelm und Jacob. 1812–1815. *Kinder- und Hausmärchen*. Kassel, Reimer.
- Grimm, Wilhelm und Jacob. 1850. *Kinder- und Hausmärchen*. 3 Bände. 6. Auflage. Göttingen, Dietrich'schen Buchhandlung
- Gulyás Judit. 2010. „Mert ha írunk népdalt, miért ne mepmesét?”. *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gulyás Judit. 2011. A magyar folklorisztika előzményei. In *Magyar néprajz. I. 1.*, szerk. Palády-Kovács Attila. 127–142. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Havay Viktória. 2011. Gaal György német népmesefordításai. *Etnoszkóp* I. 50–68.

- Kovács Ágnes. 1987. *Magyar népmesekatalógus 1. A magyar állatmesék típusai (Aa-Th 1–299)*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoportja.
- Mészöly Gedeon. 1929. Egy Opsitos Katonáról. *Népünk és Nyelvünk* I. évf. 178–189.
- Nagy Ilona. 2015a. A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok*. 15–63. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Nagy Ilona. 2015b. Adalékok Gaal György kézirathagyatékának sorsához. In *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok*. 65–71. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Ortutay Gyula. 1963. Jacob Grimm és a magyar folklórszika. *Ethnographia* LXXIV. 321–314.
- Szinnyey József. 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest. III. kötet, 894–898.
- Tátray Zsuzsanna. 1975. Gaal György. In *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. Ortutay Gyula. 250. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Toldy Ferenc. 1855. Magyar írók csarnoka. Gaal György. *Magyar Sajtó* I. 115.
- Ujváry Zoltán. 2001. Gaal György, 1783–1855. In *Kis folklórtörténet IV. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 23.)*, szerk. Ujváry Zoltán. 7–30. Debrecen.
- Verő Leó. 1912. Gaál György. In *Philológiai dolgozatok a magyar–német érintkezésekről*, szerk. Gragger Róbert. Budapest. 127–142.
- Voigt Vilmos. 1978. Gaal György. Bevezetés népmesegyűjteményéhez. In *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1990). Egyetemi jegyzet*, szerk. Dömötör Tekla–Katona Imre–Voigt Vilmos. 238–244. Budapest.
- Voigt Vilmos. 1982a. A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, szerk. Kriza Ildikó. 139–150. Budapest.
- Voigt Vilmos. 1982b. *A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány tervezete*. Artes Populares 8. ELTE BTK. Budapest. 217–221.
- Voigt Vilmos. 1987. Gaal, Georg von. In *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, szerk. Ranke, Kurt. Band 5. 623–625. Berlin-New York.
- Voigt Vilmos. 1989. A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza. In *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Bécs, 1986. szeptember 1–5.) elhangzott*

- előadások, szerk. Jankovics József. I. kötet. 375–379. Budapest–Wien.
- Voigt Vilmos. 1997. Gaal György. In *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*, szerk. Csoma Zsigmond–Gráfik Imre. 205–216. Szombathely.
- Voigt Vilmos. 2014. Georg von Gaal: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1839). A kéziratos hagyaték konkordancialistája. In *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 3.*, szerk. Csörsz Rumen István.
- Zoltán József. 1975. *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán*. Budapest.

ABSZTRAKT

GAAL GYÖRGY NÉPMESÉI, AVAGY MIT TUDUNK A MAGYAR ELSŐRŐL?

Napjainkban Magyarországon a mese rendkívüli virágzását éli: a folklór és az irodalom birodalmából kiszabadulva több tudomány eszköztárába nagyon népszerű és közkedvelt elemként került be. A gyermekeknek szánt mindennapos családi meseolvasás-kampányok és kiadványok mellett sorra nyílnak mesemúzeumok, a hagyományos szóbeliségen alapuló, improvizatív mesélést visszatartó kurzusok, interpretációs iskolák. Mégis kevesen tudják, hogy a mese eredendően felnőtt műfaj, továbbá hogy az első magyar népmesegyűjteményt egy Bécsben élő polihisztnak, Gaal Györgynek köszönhetjük, aki Esterházy Miklós herceg bécsi könyvtárosaként 1822-ben – a Grimm testvérek *Gyermek- és házimeséjéről* inspirálva – jelentette meg kötetét. Ennek különlegessége, hogy az akkori Osztrák Birodalom szívében, a bécsi úri közönség számára készült a magyar kultúra népszerűsítésére, tehát német nyelven, *Mährchen der Magyaren* címmel. A kötet 17 népmesét tartalmazott, melyeket Gaal Eszterházy Miklós Bécsben állomásozó magyar huszáraitól gyűjtött. Mivel a kéziratok és a levelezés jelentős része német nyelven, fraktúr kézírással készült, nem sokan foglalkoztak a témával. Jelen kutatásomban nyílt először alkalom hagyaték mikrofilológiai módszerrel való, lehető legteljesebb feltárására.

Kulcsszavak: Gaal György (Georg von Gaal), *Mährchen der Magyaren*, bécsi triász, Grimm testvérek, *Gyermek- és házimesék*, mese, népmese, kiadástörténet, mesemondók, katonák

THE FOLK TALES OF GEORG VON GAAL, OR WHAT DO WE KNOW ABOUT THE FIRST HUNGARIAN FOLK TALE COLLECTION?

Nowadays, in Hungary, the genre of folk tale has a renaissance: it crossed the boundaries of the folklore and literature, it has become popular in many disciplines. However, only few people know that the tale was genuinely in the Hungarian tradition a genre for adults and that the first Hungarian folk collection was due to Georg von Gaal (Gaal György), a Hungarian polyhistor, who published his volume (inspired by the collection of the Brothers Grimm) as a Viennese librarian of

Prince Miklós Eszterházy in 1822 in German language, with the title *Mährchen der Magyaren*. The speciality of this collection is that it was designed to promote Hungarian culture in the heart of the Austrian Empire. The volume contained 17 folk tales collected by Gaal from the Hungarian soldiers of Eszterházy Miklós. Since many of the manuscripts and correspondence were written in German with fractal handwriting, not many researchers could deal with the subject. My present research is the first opportunity to find out with a microphilological method of the manuscripts and correspondence as much as possible.

Keywords: Gaal György (Georg von Gaal), *Mährchen der Magyaren*, Triad of Vienna, Brothers Grimm, *Children's and Household Tales*, Folk tale, Fairy tale, Publishing history, Storytellers, soldiers

HORVÁTH Réka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest
r3kuc1ka@gmail.com

TÉRPOÉTIKA A KÁRTYAVÁRBAN¹

Babits Mihály Kártyavár – Egy város regénye című alkotásának regényteréről és kószálójáról

„Nem világos-e, hogy minden kétes egzisztencia Budapestről ide húzódik? Gyülevész nép ez, bíró úr, a nagy városok söpredéke! én mondom, öreg újvárosi róka. Ázilum!...nem is Újváros ez, hanem Pufjváros...” (Babits 1997, 162). Babits regényében egy fiktív, Budapest melletti, gyorsan fejlődő, iparosodó kisvárost fest le, amely rohamos növekedését a korrupt ügyleteknek és az erkölcsileg kétes személyiségű lakosoknak köszönheti. A *Kártyaváron* Partos Kálmán, a frissen kinevezett járásbíró vezeti végig az olvasót. Partos kívülállóként idegen érzésekkel bolyong és sodródik egyre mélyebbre a város történéseiben, így válik a városban élő emberek között figyelő, azonban az eseményeket soha nem alakító kószálóvá. Újvárosba érkezése pillanatától kezdve nem teljes ura életének, döntései meghozatalában környezete befolyásolja, és csupán nézője marad az átmeneti állapotban lévő, bizonytalan sorsú városnak. A regényben lezajló cselekményekbe a kószáló csupán a véletlen játékként csöppen bele. „Partos úgy érezte, mintha ennek az új városnak barátságatlan nyüzsgése egyszerre elkapná és magával ragadná az ő lelkét is. Mint aki nagy, szeles masina mellé jut, s megérzi a sodrát. Szédült” (Uo., 163). Partos számára tehát Újváros légköre és lakossága elrettentő és döbbenetes kavalkádként fogalmazódik meg.

Babits Mihály epikus műveinek megjelenési idejét tekintve negyedik műve a *Kártyavár*. A Nyugat 1915. szeptember 1-jén kezdte fejezetenként közölni Babits regényét, amely 1916 februárjában félbemaradt, és az olvasóközönség hiánytalanul, teljes egészében csak 1923–1924-ben ismerhet-

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

te meg Újváros és Partos történetének kiteljesedését. A regény lendületét megtörte az írásában bekövetkezett hosszabb kihagyás. Babits műve mellőzésének valódi okairól őszintén így vallott: „A jelen regény szerzője bevallja, hogy művét elsősorban lírai motívumoktól indítatva kezdte meg. Azon borzasztó valóság közepette, amelyet ma élünk, egy nagy mesébe akart menekülni: egy óriási építménybe, mint valami templom azilumába” (Babits 1916, 131). Az 1916-os indokoló cikkében elmondta, hogy a *Kártyavár* írásának kezdetén meglévő életviszonyai megváltoztak, de nem szerette volna, ha gondjai nyomot hagynak születő művén. „Mint a közönség hű szolgája, megpróbálta meséjét mindazonáltal tovább vezetni: de az eredmény nem elégtette ki” (Uo., 132). Babits a regénybeli Újváros életét az újpesti gimnáziumi tanárként megélt élményekből, valamint a Rákospalotán tapasztaltakból építette fel. A mű keletkezésében bekövetkezett törést az 1916 körüli történelmi események és – továbbköltözése okán – a konkrét szociológiai környezettől való fizikai távolság növekedése indokolják, amely sérülés érzékelhető a regény egészén.

Írója a század elején szerzett tapasztalatait igyekezett Újváros–Újpest megrajzolásával egy műfajilag összetett képet mutató regényben megfogalmazni. Babits alkotása értelmezhető irányregényként, mert egy panamákkal átszótt, politikai csalásoktól hemzsegő, hitelekből nagyra növő város, a kapitalista gazdasági rendszer és annak a társadalmat megmérgező hatásainak érzékletes kritikája. Újváros meséje szociális és politikai céllal is keletkezett, története ebből a szempontból is meghatározható.

A mű cselekményének indulása azonban a társadalmi regény vonásait viseli. Partos Kálmán barangolásai által bemutatásra kerül a város utcáinak morálja és a város lakóinak jelleme:

„A széles Hunyadi úton haladtak, s egy villanyos szerelőkocsi robbogott el mellettük, piszkosszürkén s ásító nyílással közepén [...] bazárszerű, kis üzletek voltak: a zsidók künn álltak a boltajtókban, mint a polipok [...] Amott egy zálogház tárta nagy, szomorú, piszkos üvegtábláit [...] Két lány jött szembe velük: az egyik vakmerően hasított sötétkék aljból mutogatva pókháló harisnyáit [...] Közöttük egy nagy fiú, egy igazi jasszképű gavallér” (Babits 1997, 165–166).

Az itt és máshol olvasható érzékletes városleírások és az utca emberének jellemzései mind Újváros bűnös, szennyes megítélésének adalékai. A kószáló Partos megismeri a kétes pénzügyi forrásokkal manipuláló és er-

kölcstelen, ám nagyvonalúnak tűnő Madár János polgármestert, az örökké elégedetlen, de helyzetéből kitörni képtelen Kovács Endre tanítót, a folytonosan az iparosságról fecsegő öreg kárpitoszmester zsidót, Ampenzán bácsit és a város bűnbandáját leleplező Kербoltot. A történet nőalakjai is a város tisztességtelen törvényeihez igazodnak. Élnek itt úri hölgyek, akik régebben utcalányok voltak, botrányos művésznők és szomorú sorsú feleségek. Újváros valamennyi épülete és lakosa felett ott lebeg a város mottója: „Itt semmire sem mégy becsületességgel” (Uo., 174). Partos alakjának érdekessége, hogy bár a város tisztátalansága taszította, amellet fel is rázta őt a vidéki unalmából. „[...] s ő legszebb éveit siváran élte, örömtelen, Szakolcán, tétlen, ostoba kényelemben, most érezte csak! Hogy élhetnek az emberek itt, Pesten, Újvároson! Ah, mi lehet, mi minden lehet még!” (Uo., 242) Úgy érzekelte, hogy ebben a városban minden lehetséges, élvezte a szép nők látványát, a kaszinó előadása elragadta és hagyta, hogy a kávéházi forgatag magával sodorja. Partos bíró kalandjait olvasva kirajzolódik a társadalmi regény váza. A regény műfajának meghatározását tovább bővíti, színesíti a cselekményben fellelhető detektívszál és a terek ábrázolásának hitelessége, amely a riport műfajára emlékeztet. A lélektani regények műfajára jellemző sajátosságok, a szereplők gondolatainak megismerése és a jellemek pozitív vagy negatív irányba történő változásainak bemutatása is megtalálható benne. Babits ezt az összetett szerkezetű regényét nyakon önti még egy jó adag szatírával és ironiával. Jó példa erre a regény tagolt szerkezetét adó fejezetek címeinek hangvétele. Humoros, ironikus címként szerepelnek a következők: „Bevezetés, melyben az író a maga lovát dicséri” (Uo., 151); „Egy műszaki fejezet, melyet a járásbíró és az Olvasó együtt szenvednek végig” (Uo., 165). Ez az 1910-es és 1920-as években született regény „[...] egész szerkezetében, fejezet-elosztásában, címadásában a viktoriánus angol regény szokásait idézi” (Gál 2003, 35).

A várost az elbeszélés produktumaként tanulmányozva a város tere mint szimbólumrendszer, mint egy több értelmezési szinttel bíró tartomány jelenik meg. A város a modern élet, az életben maradásért folytatott küzdelem és az előbbre jutás jelképeként fogható fel. A Babits-regény szereplőinek sorsa, döntéseik egy akkor alakuló új világban, a nagyvárossá válás folyamatában értelmezhetők. A nagyvárosi lét gyors, racionális tudatosságot követel a benne élőkötől. *A szív helyett az ész dominál* (Simmel 1973). Partos bírótól is azonnali választ várnak a polgármesterrel való találkozásról: „Valami kényszert érzett, mintha szíve ellen vonnák valahova” (Babits 1997, 164). A gyorsuló lendületű Újváros minden lakójának kis

csavarként kell megtalálnia helyét a várost működtető hatalmi gépezetben. „A modern élet legsúlyosabb problémája az egyénnek abból az igényéből fakad, hogy megőrizze létének függetlenségét és egyéniségét az ellenállhatatlanul fellépő társadalmi erőkkel [...] és az élet technikalizálódásával szemben” (Simmel 1973, 251). A regény figuráinak egymáshoz való elemi kötődése egy kusza hálóként mutatkozik, amely szövevényessége a város térképének labirintusszerűségében tükröződik vissza. A város tere e zavaros struktúrában is olvashatóvá válik: a nyüzsgés, a sokféleség, a tér elemei közt fennálló horizontális és vertikális viszonyok, valamint az ezt betöltő tömeg mozgása is. Ez az *orientációs metafora*² jelenik meg, amikor a város tere egy őserdő látszólagos áttekinthetlenségét ölti magára, amelyre Partos egy gyermekkorában olvasott kalandtörténet alapján asszociál: „[...] és nyüzsgött egyszerre az egész nagy erdő. Mind óriási odvas fák voltak azok, és néger törpék laktak az odvakban, és a nagy őserdő egy város volt...” (Babits 1997, 259).

Újváros helyszíneiben, még a modernizációs törekvések dacára is, fel-feltűnnek a régi kor emlékei. Az új, égbe törő épületek, a gombaként növvő bérházak mellett az omladozó kunyhóknak tűnő építmények emlékeztetnek a város hajdanára. „Kiért a térre, és szemébe villant a városháza. Az új épület, mely *akkor* még meg se volt. Milyen furcsa, nagy, modern épület! akkor még egy hosszú, sárga ház állt a helyén. Az egész tér megváltozott, messze nagyvárosiasan villogtak a kávéház ablakai, s éles ívlámpák zizegtek póznáikon” (Uo., 247). A város apránként változó terei rohamosan rajzolják át Újváros még rendezettnak látszó térképét egy valóságos *labirintussá*.³ A labirintust a kószáló (*flâneur*⁴) rögzíthetetlen sajátos nézőpontjából ismerjük meg.

Babits *Kártyavárának* legfigyelemreméltóbb vonása, hogy miként teszi meg a történet főszereplőjének és a cselekmények szervezőjének a várost

- 2 „»Legtöbb alapfogalmunk egy vagy több térbeli metafora szerint szerveződik«. [...] a jelenség egyáltalán nem elszigetelt és egyedi nyelvi forma, hanem olyan, ami koherens rendszert alkot, miáltal gondolkodásunk általános szemléleti keretét adja. Következésképpen a térbeli orientáció elsőrendű episztemológiai feltétel és szabályozó elv” (Gyáni 2007, 6).
- 3 „A város terében, a város-lakó lelkében a rend vágyának felszínessége [...] mutatkozik. A város, illetve annak egy sajátos formája, a passzázs már labirintus, nem a térkép, hanem a térkép ellentéte” (Bókay 2006, 9–10).
- 4 A modern nagyváros megszületett autonóm individuum, aki blazírt, gyakran önmagába forduló szubjektum és a panorámákat szemlélő néző. A városban történő mozgása során érzékeli környezetét, mindent befogad, és mindenre emlékezik. A tömeg része, mégis ironikus távolsággal van a tömegtől (Benjamin 1969, 75–93).

mint teret. Partos kószáló alakja mutatja be a város tereit, amelyekben a múlt és a jelen kétes eseményei játszódnak, és amelyek magukon viselik ennek nyomait. A város így *kronotoposszá*⁵ válik. A regény tárgya a város megjelenítése, amely város szöveggként olvasható. A szöveg-város ezáltal lesz a fő szervező eleme a történetnek. A múlt olvasható ki például az Újváros temetőjében meglévő sírokból, ugyanis egy régi szokás szerint egy helyre temették a kolerában elhunyt embereket. „Egy helyt, ahol a kolerások temetője volt, mindenki felállt a kocsiban, hogy lássa, hány új sír van” (Uo., 223). Közben ugyanez a temetőkerítés és a mellette futó villamossín egy fiatal lánynak a szeretőjéhez tartó utat jelenti. „És a temetőkerítés ingott el mellette. A hosszú-hosszú temetőkerítés. Ami mentén annyiszor elbarkázott. És ment, ment be Pestre. Pestre, egy kis szobába. Ahol találkozik...” (Uo., 222). A regény modernitása az érzékeltetett térben artikulálódik, és a kószáló tapasztalásai nyomán életre kel a város. A város tér-nyelvezetével megteremti a város játékterét, amelyben a felvonuló személyek, helyszínek és épületek mint kódok szerepelnek. Egy-egy kódként értelmezhető a kaszinó, a városháza, a temető, a kocsmá és a hangversenyterem. A kódok előhívják egyfajta, a helyet átszövő hangulatnak megfelelő viselkedési normát, amelybe az ott tartózkodó szereplők bevonódnak, és felveszik a hely által kívánt magatartásformát. Őszinte cselekvéseket és szavakat talán csak az otthon légkörében olvashatunk a szereplőkről. A többi csupa játék és megjátszás. Maga Babits fejti ki bevezetésében: „Nos, olvasó, hasonló játékokra hívlak meg téged” (Uo., 152). Az épületek, a lámpák, a villamos mind modernnek, hatalmasak és fényesek, de ez a látszólagos világosság sem képes áttörni az egész Újvárost elborító portengert. Így „Ime, Újváros - egy pillanatig egy új, hazard és szenny Magyarországi szimbóluma!” (Uo., 153) lesz. Még a kívülálló Partost is képes ez a szemkápráztató fényesség magába vonni: „nem sejtve még, hogy ő is e nagyjáték egy szereplője már, élete, pénze, egy csepp lesz itt e nagy, forrongó tengerben... [...] beléje fonva látatlan szálakkal, mint egy morzsa, ha egy különös, erjedő féregtelepbe pottyant, és azonnal erjedni kezd, és beléje olvadni maga is” (Uo., 240). Babits beszédes jelzői könnyen átélhetővé teszik a várost átszövő szenny panamákat. A zavar, az átláthatatlanság szimbólumaként többször is szereplő bábeli torony kifejezés aktív alkotórésze lesz a város terének. A bábeli toronyra hasonlító épületek

5 A tér-idő kifejezi a tér és az idő egymástól való elszakíthatatlanságát és az irodalom által már meghódított tér- és időbeli viszonyok lényegi összefüggéseit (Bahtyin 1976, 257–302).

és az építkezéseken dolgozók többféle nyelvének keveredése jeleníti meg a szimbólumot. „Nagy, bábeli tornyok emelkednek [...] (Uo., 244) És kiért a terre, és meglátta a bábeli tornyot [...] (Uo., 258) ó, minő Babel ez! [...]”(Uo., 169). Babel felvázolásával nem pusztán a zavartság kerül szóba, hanem a bűn mindent átjáró szereplése. A játékváros tereinek alapkövévé lényegül a bűn.

Az író a bevezetésben beavatja olvasóját Újváros létezésének feltételeibe és sajátágaiba. A térképen nem találjuk meg ezt a Budapest melletti kisvárost, mivel „Újváros a negyedik dimenzióban áll [...]” (Uo., 152), bár nyíltan megfogalmazza azt is, hogy Újpest helyére gondolta el a mesebeli várost. Itt kapcsolódik össze nagyon finoman a regény világa a valósággal, hiszen Babits saját élményeit regényesítette meg. Az újpesti gimnázium igazgatójának viselkedése, modora és az Újpest életében megjelenő politikai és gazdasági áskálódások, helyezkedésének lehúzó hálója dühítette annyira, hogy tollat ragadjon, és megörökítse benyomásait. Újváros, a valósághoz kötődő szálak ellenére, egy elképzelt, negyedik dimenzióban található.

A regény terének és idejének sajátos kapcsolata abban rejlik, hogy a város mintegy időn kívül helyezkedik el. A regény cselekményének alakulása szempontjából nem elsődleges a napszakok pontos megjelölése vagy az eltelt idő ismertetése egy-egy találkozó alkalmával. A terek elhelyezkedéséről, tulajdonságairól aprólékos, különleges jelzőkkel és hasonlatokkal tarkított leírásokat találhatunk. Partos bíró hangversenytermi ülőhelye így szerepel: „Egy ventilátor, épp azon az ablakon, amely alatt Partos járásbíró helye volt, zúgott, rebegett, recsegett, mint egy irtózatossá nagy, vergődő madár. Valami óriásfiú gombostűre tűzte, mint egy pillangót, kegyetlenül. Vergődött bádogszárnyaival. Egyszerre elhallgatott. Kiszendett talán? A járásbíró önkénytelen felnézett a döglött madárra” (Uo., 236). Partos kószálása a városban negyvennyolc óra alatt zajlik le, ám ezt a két napot végtelenné duzzasztja a tér változatos tarkasága. A precízen megadott és jellemzett helyek a város terének központi szerepét mélyen beépítik a regény szerkezetébe.

A *Kártyavár* kószálója, Partos Kálmán egy kissé eltér a modern nagyvárosokban játszódó történetek fásult, blazírt és önmagába forduló kószálóitól. Partos ugyan idegenként mozog a városban, de nem zárkózik magába. Figyel és reagál a környezetében érzékeltre, bár tetteit a város irányítja. Amint megérkezik és leszáll a vonatról, a város kezébe veszi sorsának alakulását. Az útjába kerülő ószeres, a csomagjait cipelő kölykök

és a volt iskolatársába, Kovács Endrébe való belebotlása is mind lökést adnak életének változásához. Babits kószálója lassan befogadja a várost, de mindvégig valamiféle zavaró, idegesítő elemként lesznek jelen a város részei számára. Folyamatosan feszélyezi őt a minden zugból ömlő por, a magas épületekből áradó fény és csillogás, az utcán tanyázó gyerekek hangoskodása, a város szüntelen morajlása és az emberek túlzott és hamis nyájassága. „– Útálatos város ez – mondta magában Partos bíró [...]. Mi mindenestre inkább pesti társaságot fogunk keresni, mint újavárosit” (Uo., 159). Ellenállása hamarosan megtörik, és alakja alkalmazkodik a városhoz.

A regény külső és belső terei sok esetben egybeolvadnak, az utca a szobával válik eggyé. A város lakói az este beálltával sem húzzák be ablakikon függönyeiket. A fényes szobákban tisztán látszanak a tárgyak, egy-egy könyvespolc, a váza, a bútorok, és lakóik sem titkolják magánéletük részleteit. „Újavároson az emberek sohasem zárják ki az uccát. A széles fénykévek szétterültek a porban, mint az ablakon kidobott világos szőnyegek. Be lehetett látni. [...] Néhol gyerekeket. Egy helyen egy fiatal leányt, csinos arccal, hosszan lógó hajjal, amint valami kottákat rendezgetett” (Uo., 250). Újaváros tereit a por és korom lepi el, amely Babits bevezetőjéből kiderül, hogy egyértelműen a bűn szimbóluma. A várossal ellentétben áll a züllöttségtől mentes vidéki, falusi élet, ahová egy kósza pillanatban elvágik a lélek, de Újaváros bűne nem engedi el egy lakóját sem. „[...] hogy vont a föld, az ő, messze hegyek, a gazdálkodó, természetes élet! De a föld megcsalta, a gazdasághoz nem értett, a pénz bosszút állt rajta, elhagyta őt, és Újaváros utána üzent, Újaváros visszahítta, visszazította, mint egy iszonyú szívómasina egy elszállt porszemet” (Uo., 218). A regény város tereinek vonzásának ereje mutatkozik meg ebben a szövegrészletben. A regény folyamán végig erőteljesen kirajzolódik, hogy a város *önálló társadalmi entitásként*⁶ működik. A tér nem csak keretet ad a történeteknek, nem csak helyszínként szolgál a cselekmények résztvevőinek, hiszen az események sodrában megjelenő szereplők jellemfejlődése párhuzamosan ingadozik a város alakulásával, Újaváros egyszerre lélegzik velük.

Babits Mihály írói zsenialitásával alkotta meg Újaváros különleges, kódokkal és szimbólumokkal telt tereit, amelyeknek a valóságban is megtalálni párjukat. Fiktív a város és a lakói is, ennek ellenére felismerhető a tér

6 A tér nem homogén, hanem differenciált valami, a kereteit kitöltő különmemű terek minőségét pedig az általuk (is) teremtett viszonyrendszerek (az ún. strukturális helyek) határozzák meg (Foucault 2000, 147).

és szereplői is. A szereplők felismerhetősége nem konkrét személyekre vonatkozik. A regény szereplői bizonyos tulajdonságokat testesítenek meg. Van, aki a zsarolást vagy becstelenséget jeleníti meg, van, aki az irigységet vagy a kétszínűséget. A negyedik dimenzióban lebegő büntől telített város függ a valóság felett. A regény utolsó tere, helyszíne a temető, amelyben látomásszerűen zajlanak le a végső események, ám a történet nem fullad totális depresszív, kilátástalan állapotba. Újvárost most még a panamák súlya húzza le, most még szégyen a becsület, a tisztességes munkával szerzett szerény vagyon, de ezen a következő generáció túlléphet. A záró jelenet tere nem véletlenül a temető, amely jelképezheti a romlott korszak embereinek eljövendő végét. Így a regény végkicsengése bizakodó maradhat.

Irodalomjegyzék

- Babits Mihály. 1916. Néhány szó a Kártyavárról. *Nyugat* 9 (3):131–132.
- Babits Mihály. 1997. *Kártyavár*. Budapest: Korona Kiadó.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics. 1976. A tér és az idő a regényben. Ford. Könczöl Csaba, Kőrösi József. In *A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*. 257–302. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Benjamin, Walter. 1969. Párizs, a XIX. század fővárosa. Ford. Barlay László, Berczik Árpád. In *Kommentár és prófécia*. 75–93. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bókay Antal. 2006. A város: Egy fantázia színeváltozásai. *Műhely* 29 (6): 4–11.
- Foucault, Michel. 2000. Eltérő terek. Ford. Angyalosi Gergely, Erős Ferenc, Kicsák Lóránt. In *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. 147–157. Debrecen: Latin Betűk.
- Gál István. 2003. *Babits Mihály: Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. Budapest: Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár.
- Gyáni Gábor. 2007. „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* 18 (7): 4–14.
- Simmel, Georg. 1973. A nagyváros és a szellemi élet. Ford. Berényi Gábor. In *Városszociológia*, szerk. Szelényi Iván. 251–266. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

ABSZTRAKT

TÉRPOÉTIKA A KÁRTYAVÁRBAN

Babits Mihály *Kártyavár–Egy város regénye* című alkotásának regényteréről és kószalójáról

Babits Mihály *Kártyavár–Egy város regénye* című prózai alkotásának egy része részletekben jelent meg a *Nyugat* hasábjain 1915. szeptember 1-je és 1916. február 1-je között, az olvasóközönség hiánytalanul csak az 1923–1924-es években ismerhette meg Újváros és Partos Kálmán történetének kiteljesedését. A költő negyedik regényének egyik legfigyelemreméltóbb vonása az, hogy miként teszi meg a történet főszereplőjének és a cselekmény szervezőjének a várost mint teret. Babits e regénye sokrétű, izgalmas és szórakoztató alkotás. Kutatásaim során több elemzési lehetőséggel foglalkoztam e regény kapcsán, hiszen csak műfaját tekintve is sokrétű: társadalmi, szociológiai, riport, lélektani regény érzékletes korrajzzal és izgalmas detektívzállal, amelyet Babits nyakon önt egy jó adag szatírával és íroniával. Az elemzési lehetőségek közül így a regény térpoétikai szempontból történő tanulmányozása csak az egyik járható út a regény megismeréséhez. A térpoétika alapfogalmai és eszközei lehetőséget nyújtanak arra, hogy a regény legmélyebb rétegeihez is eljuthassunk. A flâneur–kószaló, a kronoposz, a labirintus, az átjárók, az idő fogalmának tág értelmezése, a terek a történet szereplőjeként való azonosítása, illetve a valóságos és a regény terének egymásra játssza mind a térpoétika eszköztárát képezik, és megtalálhatók a *Kártyavár*-ban. Babits méltatlanul mellőzött műve nemcsak a korszak társadalmának bátor kritikája, de saját korát meghaladó modern, expresszionista regényszatíra, amely összetettsége kapcsán nyújt egyre újabb kutatási alternatívákat. Tanulmányomban a kutatásom során felhasznált térpoétikai eszközök és nézőpontok mentén kívánom Babits e regényének értékeit, érdekességeit és irodalomtörténeti aspektusait bemutatni.

Kulcsszavak: *Kártyavár–Egy város regénye*, Újváros, térpoétika, flâneur, regényszatíra

THE POETICS OF SPACE IN THE NOVEL: “KÁRTYAVÁR”

About the novel's space and the novel's flâneur in the novel by Mihály Babits
“*Kártyavár–Novel of a City*”

Novel by Mihály Babits “*Kártyavár–Novel of a City*” was published in the journal *Nyugat* between 1st September 1915 and 1st February 1916. But the audience got to wait for the complete story of Újváros and Kálmán Partos until 1923–1924. The most remarkable aspect of the poet's fourth novel is how to make the city as the story's space the main character and the organizer of the novel. This novel by Babits is diverse, exciting and fun. During my research I dealt with several analysis options, since it is diverse in terms of genre: social, sociological, reports, psychological novel with an expressive and exciting detective storyline also with a big scoop of satire and irony. The analysis option of poetics of space is just one aspect to understand the novel's complexity. The concepts and tools of the poetics

of space provide an opportunity to learn about the deepest layers of the novel. The flâneur, the maze, the labyrinth, the passages, the concept of time in an exciting interpretation, the identification of reality and novel space are the recognizable instruments of the poetics of space. Babits' unjustly neglected work is not just a courageous critique of society, but it is a modern, expressionist novel with satire, which is offering more alternatives for new and complex researches. In my study I want to present the novel by Mihály Babits using the concepts and tools of the poetics of space.

Keywords: “*Kártyavár–Novel of a City*”, Újváros, poetics of space, flâneur, satire

KISS Gábor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar

Hittudományi Doktori Iskola

Budapest

gabeszkaaa@gmail.com

A II. VATIKÁNI ZSINAT TEOLÓGIÁJA ÉS A KÁNONJOG KÖLCSÖNHATÁSA¹

Megjegyzések az 1421. kánon 2. §-a kapcsán

Bevezetés

Ferenc pápa – eddigi pontifikátusa alatt – számos olyan égető, a katolikus egyházat érintő kérdéssel kezdett el foglalkozni, melyek komoly kánonjogi dimenzióval rendelkeznek. Folytatta az elődei által megkezdett büntetőjogi reformot (Platen 2012, 639–656.), a „C-9”-eknek is nevezett bíborosi csoport megalakításával elkezdte a Római Kúria reformját, illetve nagyobb hangsúlyt fektetve a püspöki szinódus intézményére (Schüller 2014, 311–349.), reálisan szembenézett a modern világ családot érintő kihívásaival. Ferenc pápa ugyancsak reagálva a világegyház igényére (Nieva 2015, 27–32.) 2015. szeptember 8-án kiadta a *Mitis Iudex Dominus Iesus* (Daniel 2015, 429–466.) és a *Mitis et misericors Iesus* című *Motu proprio*-kat, melyekkel átalakította a házassági peres eljárás rendjét. A dokumentumok nem a házasságok érvénytelenségét, hanem a perek gyorsaságát és méltányos egyszerűségét segítik.

A házassági eljárás jog hatékonyabbá és gyorsabbá tétele annak számos tényezőjének változtatásán múlhat. Ez lehetséges tehát az ilyen perek illetékességi címeinek egyszerűsítésével (CIC 1671–1673. kk.); a jogerősen végrehajtható ítélethez szükséges eljárások számának változtatásával (CIC 1679. k.) az okirati eljárás alkalmazására való felhívással (CIC 1688–1690. kk.) a nyilvánvalóan érvénytelen házasságokat érintő eljárások rövidítésével (CIC 1683–1687. kk.); vagy éppen a megfelelő kvalitásokkal rendelkező további személy bírósági személyzetbe történő bevonásával, ahogyan

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

ezt láthatjuk az 1673. kánon 3. §-ban is, ahol a törvényhozó megengedi, hogy házassági semmisségi perekben a hármas bírói kollégiumot vezető klerikus mellé két laikust is felvegyenek. E kánonnal a laikus bírók kérdése – mely már az 1971-es *Causas matrimoniales* Motu proprioval elkezdődött (CM 1971. 441–446.) – egy újabb fejlődési ponthoz ért el. Tanulmányomban e kérdés tükrében szeretném bemutatni a zsinati teológia utáni jogteológiai változások egy lehetséges logikai ívét.

Az elemzett laikus bírói hivatal a kánonjogi irodalomban sajátos helyet foglal el. Egészen a 20. század közepéig fel sem merült annak kérdése, hogy világi krisztushívó ilyen pozícióban egyházi bíróságon dolgozzon. Ennek alapvetően kettős oka van: egyrészt számukra a szent tudományokat oktató egyházi intézetek látogatása, és így a kellő tudományos fokozat megszerzése sem volt minden problémától mentes, másrészt pedig nem állt rendelkezésre az a teológiai háttér, mely kidolgozta volna, hogyan tud egy klerikussá nem szentelt személy egyházi hivatalt viselni, illetve egyházi hatalmat gyakorolni. E hiányzó tudományos háttér fogja újra felfedezni a II. Vatikáni Zsinat, illetve annak *Lumen gentium* konstitúciója és az *Apostolicam actuositatem* kezdetű dekrétuma. Szándékosan használom itt az „újra felfedezni” kifejezést a „megteremteni” helyett, hiszen a kormányzati hatalommal kapcsolatos alapvető teológiai nézetek és a beavató szentségek egyháztani következményei többé-kevésbé már adottak voltak. A téma különösen is aktuális akkor, amikor a legújabb jogteológiai irányzatok kapcsán egyre több szerző teszi fel a kérdést, hogy az 1983-ban, a zsinat „utolsó dokumentumaként” kiadott Egyházi Törvénykönyv vajon a zsinati teológia valódi megkoronázása-e vagy inkább annak leértékelése?²

2 Az utolsó egyetemes zsinat ülései alatt 16 dokumentum látott napvilágot, illetve olykor az 1983-as Egyházi Törvénykönyvet is a zsinat egyik (utolsó) dokumentumaként szokták aposztrofálni. II. János Pál pápai *Sacrae disciplinae leges* kezdetű apostoli rendelkezésében hangsúlyozza a zsinat és a kódex közötti kontinuitást. „A törvénykönyv nem csupán tartalmánál fogva, hanem már keletkezése tekintetében is ennek a zsinatnak a szellemét hordozza. Azét a zsinatét, amelynek okmányaiban az egyház, az üdvösség egyetemes szentsége mint Isten népe áll előttünk, hierarchikus felépítése pedig úgy jelenik meg, mint aminek alapját a fejével egységben levő püspöki testület képezi.” A fentiek folyamánként kialakulóban van a teológia és egyházjog egy új kutatási iránya, mely a zsinati eredményeknek a jog nyelvére történő fordítását vizsgálja. Az e témában megjelent munkák azonban komoly kritika alá is vonják a törvénykönyvet és igyekeznek kimutatni az esetlegesen fellelhető eltéréseket, különbözőségeket annak rendelkezései és a zsinati teológia között. Ki szeretném említeni az alkotmányjogot, melyen belül mennyi kérdés vetődik fel kezdve a pápai primátus természetével, a püspöki kolegialitáson át, egészen a laikus hívók és a kormányzati hatalomhoz fűződő viszonyáig. Az újra

Tanítóhivatali alapok és jogi recepciójuk *Dogmatikus lehetőségek*

A II. Vatikáni Zsinat, illetve annak *Lumen gentium* kezdetű konstitúciója megteremtette annak lehetőségét, hogy a világi hívek egyházi feladatokat is elláthassanak. „Jézus Krisztus, a legfőbb és örök főpap, mivel tanúságtételét és szolgálatát a világi hívek által is folytatni akarja, Lelkével élteti és szüntelenül serkenti őket minden jó és tökéletes cselekedetre. Azoknak ugyanis, akiket bensőségesen a maga életéhez és küldetéséhez kapcsol, saját papi hivatalából is részt ad” (LG 34.). „Krisztus, [...] nem csupán a Hierarchia által, mely az ő nevében és hatalmával tanít, hanem a világi hívek által is” (LG 35). A következőkben röviden szeretném áttekinteni és összefoglalni a világi hívek belső egyházi szerepvállalásáról alkotott képet, melyet majd az 1983-as CIC fog alkotmányjogi szabályokba önteni.

A Christifideles laici (CL 1989, 393–521.) szinódus utáni buzdítás 14. pontja a *Lumen gentium*-ból ismert „tria-munera-Christi” teológiával igyekszik bemutatni a krisztushívők küldetésének teológiai dimenzióját, mely egyben méltóságuk és egyenlőségük megalapozása is. (CIC 208. k.) Így „a világi hívők Krisztus hármassá, papi, prófétai és királyi hivatalából való részesedésének gyökere, a keresztségi fölkenés a bérmálásban bontakozik ki, az Eucharisziában teljeseedik be és nyeri éltető erejét.” (CL 14.) „A világiaknak, mivel részesei Krisztus papi, prófétai és királyi feladatának, aktív szerepük van az Egyház életében és működésében. Az Egyház közösségein belül annyira szükséges a munkájuk, hogy nélkülük a legtöbb esetben nem lehet teljesen eredményes a lelkipásztorok apostolkodása. Mert az igazán apostoli lelkű világi hívek [...] szakértelmük fölkínálásával hatékonyabbá teszik a lelkipásztori munkát és az Egyház javainak kezelését.” (AA 10.)

Az Christifideles laici 23. pontja alapvetően a világi hívek az istentiszteleti cselekményekben és lelkipásztorkodásban betöltött szerepével foglalkozik, melyek, bár kétségkívül sajátosan belső egyházi feladatok, mégsem képezik vizsgálódásom elsődleges tárgyát. A téma számára különös fontossággal bír a fent említett pont következő kijelentése: „a világi Krisztus-hívőkre bízhatnak bizonyos tevékenységeket, melyek, jóllehet kötődnek a lelkipásztorok saját feladataihoz, mégsem követelik az egyházi

és újra felvetődő kérdést a német szakirodalom a következőképpen fogalmazza meg: „*Krönung oder Entwertung des Konzils?*” Vajon a 18 évvel a zsinat lezárulta után kiadott törvénykönyvben a zsinat teológiája elérhette „nagykorúságát”?

rend szentségi karakterét”. Ezt a lehetőségét nem csak a szinódus utáni buzdítás, de maga a *Lumen gentium* is elismeri, illetve támogatja: „E kivétel nélkül minden Krisztus-hívőt érintő apostolságon kívül más módokon is bevonhatók a világi hívek közvetlenebb együttműködésre a hierarchia apostoli munkájába [...] arra is alkalmasak, hogy a hierarchia fölvegye őket egyes olyan egyházi munkakörökbe, melyek lelki célt szolgálnak.” (LG 33.) A fenti megfogalmazás nagyban hatott a zsinat után kialakult új hivatal-fogalomra, mely már nem ragaszkodik többé ahhoz, hogy valódi hivatalt – még ha az nem is kötődik a papi funkciók végezéséhez – felszentelt személy viselhesen csak. Így a világi hívek számára is megnyílnak egyházi közigazgatásban meglévő, az egyházi hatalom gyakorlásához lazán vagy szorosabban kötődő hivatalok. Az ilyen feladatok ellátásához nem elégséges azonban egy bizonyos rövid előkészület, hanem előrelátó tervezéssel, akár életen át tartó készülés és képzés szükséges. Értelemszerűen az ő esetükben ezeket szem előtt kell tartani az AA 22. fényében:

„Különösképpen tiszteletre és pártfogásra méltók az Egyházban azok a világiak – akár házasok, akár nem –, akik szaktudásukkal véglegesen vagy legalább bizonyos időre egy-egy intézménynek és műveinek szolgálatára szentelik magukat. Az Egyháznak nagy örömet szerez, hogy állandóan növekszik azoknak a világiaknak a száma, akik sajátos szolgálataikat fölajánlják az apostoli társulatoknak és műveknek, akár hazájukon belül, akár nemzetközi szinten, akár missziók és az újonnan sarjadó egyházak katolikus közösségeiben.” (AA 22.)

Az *Apostolicam actuositatem* zsinati dekrétum bátorítja a részegyházban való mind komolyabb szerepvállalást, hogy „ápolják magukban az egyházmegyéhez tartozás tudatát, melynek a plébánia egy sejtje; főpásztoruk hívására kapcsolódjanak be az egyházmegyei munkába.” (AA 10.) Ennek a munkának lehet része az egyházmegyei lelkipásztori tanácsban, az egyházmegyei szinóduson vagy részletes zsinaton való részvétel, de ezeken kívül is „a püspöki konferenciák tanulmányozzák annak lehetőségét, mind nemzeti, mind regionális szinten, miként lehet fejleszteni a világi Krisztus-hívőkkel, férfiakkal és nőkkel a konzultációt és együttműködést; így mérlegelni lehet a közös problémákat és világosabbá válhat mindannyiuk egyházi közössége.” (CL 25.)

A zsinat lezárulta után 1965. november 20-án megkezdődött az új kodifikáció (Erdő 2005, 87.), melynek elsődleges feladata volt a zsinati tanítás, communió teológia jog nyelvére történő lefordítása. Ez a fel nem szentelt krisztushívók és a kormányzati hatalom, illetve egyházi hivatalok esetében meg is történt a 129., 135., 228., és a 274. kánonokban. Mivel bármelyik kánon kodifikációs történetének elemzése messzire vinne és olyan máig meg nem válaszolt teológiai kérdéseket indukálna, melyek túlfeszítenék dolgozatom kereteit, ezért e helyütt csak a fenti kánonok rövid összefoglalására szorítkozom.

A hatályos törvénykönyv kormányzati hatalomról szóló címét a 129. kánon nyitja meg. Ahogyan azt Geroge Felix (Felix 1993, 59) megjegyzi, a törvény mostani változata közel 15 éves kodifikációs munka eredményeként nyerte el mai formáját. A törvényhozó a kánon első paragrafusában kimondja, hogy az egyházban gyakorolt törvényhozói, illetve joghatósági hatalom isteni rendeltségre megy vissza, így bármilyen hatalomgyakorlás nem vezethető vissza emberi eredetre. Ez az isteni rendelés érvényes a halatom minden fajtájára és ágára, legyen az akár bírói, törvényhozó vagy végrehajtói, akár saját vagy delegált. Szintén világos a kánon szövege alapján, hogy az, aki részesült a felszentelésben képes a kormányzati hatalomra. A törvényhozó nem úgy fogalmazott, hogy képes a kormányzati hatalom gyakorlására, hanem – elhagyva a gyakorlás szót (mely már igen terhelt volt a laikus közreműködőkkel kapcsolatos viták miatt) – közvetlenül a kormányzati hatalomra magára szól e képesség, mely a felszentelt szolgálattevők sajátja (Erdő 1992, 165–186).

A kánon második részének magyarázata előtt célszerű megjegyezni, hogy elsősorban a „cooperari” kifejezés értelmezése problémás, így a szakirodalomban felmerülő kérdések is elsődlegesen e köré csoportosulnak. A 2. §-ban leszögezi a törvényhozó, hogy a kormányzati hatalom gyakorlásában közreműködhetnek (cooperari possunt) a fel nem szentelt krisztushívók is. Látható, hogy az első paragrafussal szemben – mely közvetlen képességet deklarál a klérus számára a kormányzati hatalomban – a második részben megjelenő cooperari possunt viszonylagos távolságot jelent, mellyel a törvényhozó kifejezi, hogy nem ugyanazon a módon kapcsolódik e két csoport az egyházban megjelenő hatalomhoz. Azzal tehát, hogy a kánon a hatalomnak nem közvetlen alanyi birtokosaiként mutatja be a laikusokat, nem azt jelenti, hogy azok abból teljesen ki lennének zárva. Más szó-

val a hatalmi cselekvések „előkészítésében, annak lefolytatásában, illetve végrehajtásában” (Aymans-Mörsdorf 1991, 400) részesedhetnek. Számos szerző rámutat azonban arra a máig problémás tényre, hogy míg a zsinat nem a hatalom kettősségéről beszél, hanem éppen egységes szent hatalomról (*sacra potestas*), addig a törvénykönyv némely pontján bizonyos mértékig a régi kettősség (szentségi és joghatósági hatalom) nyomai fedezhetők fel. Ebből a későbbiekben több probléma következik azon világi személyek esetében, akik ténylegesen a bírói hatalom gyakorlására kapnak megbízást.

A 135. kánon értelmében a kormányzati hatalom három részre bontható, így beszélhetünk – a világi jog analógiájára – törvényhozói (*potestas legislativa*), bírói (*potestas iudicialis*) és végrehajtói (*potestas executiva*) hatalomról. Vannak tehát az egyházban olyan szervek, melyek a hatalom egészét birtokolják, míg mások csupán annak egy-egy fent említett aspektusát. Természetesen a világi krisztushívők e hármas jellegbe különbözőképpen, más-más módon kapcsolódhatnak be (478. k. 1. §; 492. k. 1. §; 537. k. 1280. k. 511–512. kk.). Dolgozatomban a bírói hatalomban (*potestas iudicialis*) való aktív részvételt fogom részletesen elemezni.

Míg az 129. kánont értelmezhetjük úgy, mint ami elvontan, absztrakt módon kifejtette, hogy a fel nem szentelt krisztushívők tényleges módon képesek a kormányzati hatalomban közreműködni, addig a 228. kánon egy lépéssel tovább haladva már azt is állítja, hogy a fenti hatalmat különböző belső egyházi hivatalokon és feladatokon keresztül gyakorolhatják. Habár még e kánon sem adja meg végső konkrétságában azokat a feladatköröket, amelyekben a fenti közreműködés megvalósítható, azonban a kérdés egy újabb dimenzióját nyitja meg.

Végezetül pedig meg kell említeni a 274. kánont, mely komoly kontroverzia tárgyává vált a témát illetően. „Csak klerikusok nyerhetnek el olyan hivatalokat, melyek ellátásához rendi hatalom vagy egyházkormányzati hatalom szükséges” (274. k. 1. §). Míg a 129. kánon megadta a potenciális lehetőséget annak, hogy a fel nem szentelt krisztushívők elláthassanak olyan hivatalokat, melyek során az egyházkormányzati hatalomban közreműködnek, a 228. kánon ezt külön ösztönözte és pártolta azzal, hogy a pásztorokat az alkalmas világi hívek felvételére biztatta, addig a 274. kánon 1. §-a kizárni látszik mégis őket olyan hivatalokból, melyekhez rendi vagy kormányzati hatalom szükséges. E kánon kapcsán érezhető leginkább az egyházi hatalom és a felszenteltség közötti kapcsolat tisztázatlansága, mely az egységes törvénykönyvön belül is önellentmondásokat okozhat. Ennek részletesebb kifejtése azonban már egy újabb tanulmány témáját képezné.

Világi krisztushívó mint egyházi bíró

A bíró az a személy, – a polgári jogrendben, ahogy a kánoniban is – aki a bíróságon a bírói hatalmat gyakorolja, megvizsgálja az elé terjesztett ügyet (1608. k.), begyűjti és tanulmányozza a megfelelő bizonyítékokat (1561. k.), az erkölcsi bizonyosság fokára eljutva meghozza egyéni illetve kollektív döntését (1608. k.; 1609. k.) és igazságosan ítélezik (Hahn 2015). A latin *ius et dicere* szóból eredő hivatal az új egyházi törvénykönyv nem definiálja, így a szakirodalomban számos meghatározás próbálja lényegét megragadni. Témánk számára elégségesnek mutatkozik a következő: Bíró az a feladatát egyedül vagy kollégiumban gyakoroló személy, akit a bírói hatalom gyakorlására törvényesen neveznek ki, ami közelebből az ügy megismerését és eldöntését jelenti. (Haeing – Rees – Schmitz 2015, 1664–1665)

A hatalom gyakorlása a fel nem szentelt személyek esetében különös jelentőséggel bír. A bírói hatalom teljességét a pápa és a megyéspüspök birtokolja. (1419. k. 1. §) Más szóhasználattal őket saját jogú bírónak is nevezhetjük. (Hársfai 2006 79.) Az ő bírói hatalmuk *ipso iure* jellegű, tehát elválaszthatatlan az adott intézmény élére történő kinevezéstől, megválasztástól. A bírói hatalmat a megyéspüspök gyakorolhatja személyesen – ahogyan azt a fenti saját jogú bírók esetében láttuk –, vagy a jog előírásai szerint kinevezett bírói által. (Erdő 2005, 1081) Ferenc pápa a *Mitis Iudex Dominus Iesus* MP-ban az ilyen hatalom személyes úton történő gyakorlata szolítja fel a püspököket egyházmegyéik élén. Míg a püspöknek egyházmegyéjében saját és rendes bírói hatalma van, addig a bírósági helynök és többi bíró rendes, helyettesi hatalommal rendelkezik. (1420. k. 1. §)

Az egyes ügyek tekintetében a bírói kollégium alapvetően három bíró feladatából tevődik össze: munkáját a társas bíróság elnökéből (1426. k. 2. §) (tribunali collegiali praeesse), az utóbbi által kijelölt előadó bíróból (1429. k.), és a szavazó bíróból. A CIC 1426. kánonjának 2. §-a kimondja, hogy amennyiben az lehetséges, akkor a társas bíróság elnöke a bírósági helynök, vagy annak helyettese legyen. E tekintetben egy szigorítást figyelhetünk meg az új törvénykönyv és a DC között. Míg a '83-as Kódex ajánlás jelleggel fogalmazza meg, tehát „amennyiben lehetséges/ quatenus fieri potest” (1426. k. 2. §), a DC már egyenesen előírja, hogy a bírósági helynöknek vagy helyettesének kell lennie az elnöknek. Azonban megjegyzi, hogy ha ez nem lehetséges, akkor olyan klerikusnak, akit a bírósági helynök jelölt ki.

Az egyházmegyei bíróság számára a püspök köteles bírókat kinevezni. (1421. k. 1. §) Minden olyan személy is élhet ezen jogával, aki a püspökkel egyenlő elbírálás alá esik.³ Nem tud azonban érvényesen bírókat kinevezni sem официális, sem pedig a viceofficialis. (Hársfai 2006, 84) Fontos tehát megkülönböztetni a bírói kinevezés aktusát, mellyel egy személy az adott bíróság tagjává válik, és azt a határozatot, amikor az официális egy pert a bírói kollégiumra illetve egy bíróra bíz. Mivel a Kódex bírakkal szemben támasztott kritériuma egyszerre érvényes minden hivatalviselőre – életállapotától függetlenül – ezért e helyütt ezeket részletesen át szeretném tekinteni.

Főszabály szerint klerikus lehet egyházi bíró. (Maroza–Miras–Ocaña 2004, 732) Ez alapvetően abból a tényből adódik, mely szerint a bírói hatalom gyakorlása a kormányzati hatalom egy részét képezi (vö. 135. kánon), melyre elsősorban a papszentelésben részesült felszentelt szolgálattevők képesek. A törvényhozó a bírói személyzet kapcsán egy megkülönböztetéssel él. Az официális és viceofficialis csak az ordo második fokozatában részesült személy lehet, tehát legalább áldozópapnak kell lennie. A többi bíró esetében csupán csak a klerikusi státusz is elégséges kritérium. A klerikusi státuszt a diakónusszenteléssel nyeri el az illető, összhangban a 266. kánon 1. §-ával. Az 1421. kánon 2. §-a azonban megengedi annak a lehetőségét is (összhangba a együttműködési képességgel) a pappá nem szentelt személyeknek, hogy bizonyos esetekben mégis bírói hivatalt gyakorolhatnak: „A püspöki konferencia megengedheti, hogy világiak is bírói kinevezést kapjanak. Közülük szükség esetén egyet be lehet venni a társas bíróságba.” (1421. k. 2. §)

Az egyházi bíró tevékenységének egyik alapja a szakterülete – esetünkben a kánoni jog – kiváltó ismerete, melyet tudományos fokozattal is bizonyítani kell. Az Apostoli Szigetűra a bíróságoknak intézett levelében az alábbi bírói tulajdonságokat tartja szükségesnek: a kánonjog messzemenő ismerete, mind annak anyagi, mind pedig peres részét illetően; a Rota-i joggyakorlat ismerete; tapasztalatot és még bizonyos más egyéb kvalitásokat. (Maroza–Miras–Ocaña 2004, 728–729)

A fenti szabályozás tehát megkívánja a megyéspüspöktől, hogy kellő előkészületek után, kellően felkészült személyeket nevezzen ki bíróságára. Ez jelenleg egy tudatos tervezést, illetve előkészületet igényel a megyés-

3 A megyéspüspökkel azonos jogi megítélés alá esnek azok is, akik valamely részegyház vagy a 368. k. szerint azzal egyenrangú közösség élén állnak, mint pl. az apostoli kormányzó vagy a területi apát (134. k. 1. §, 381. k. 2. §)

püspöktől, akinek fel kell mérnie egyházmegyéjében, hogy milyen feladatra alkalmas krisztushívőket lehetne e szolgálattal megbízni.

Míg az 1421. kánon 2. § második részében – melyben a törvényhozó szükség esetén megengedi egy laikus felvételét a bírói kollégiumban – szerepel a szükség esetén (necessitate) kitétel, addig az első felében – amely a püspöki konferencia azon jogát deklarálja, hogy az engedélyt adhat a világi krisztushívő bírói kinevezésére – nem köti a törvényhozó szükség meglétéhez az említett engedély megadását. Mely esetekben áll fenn annak szükségessége, hogy egy világi krisztushívő egy bírói kollégium tagja legyen? A kérdés megválaszolásához induljunk ki a CIC 221. kánon 1. §-ból, mely kinyilvánítja a krisztushívők azon jogát, miszerint jogaikat és kötelezettségeiket egyházi fórum jogvédelemmel kell biztosítani. Jogaik az egyházi bíróságon történő keresettel való védelme tehát a méltósághoz kapcsolódó egyik jelentős alkotmányjogi sajátossága az egyházi törvényhozásnak. Láthatjuk, hogy a törvény kétoldalú, míg egyrésztől egy alapjogot ad minden megkeresztelt személy számára, addig másrésztől kötelezettséget ró a törvényes pásztorokra a jogvédelem fórumának biztosítására, nevezetesen az egyházi bírósági rendszer működtetésére. (Funghini 1987, 114)

Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy míg a püspöki konferenciát nem köti a „szükség” kitétele abban hogy engedélyt adjon világi személy potenciális kinevezésére, addig a részegyház élén álló megyéspüspök – bíróságának működőképességét mérlegelve – feladata eldönteni, hogy megvalósultak-e az 1421. kánon 2. §-ban leírtak. Felvetődik továbbá a kérdés, hogy lehet-e a klerikusok mind súlyosabb hiányát, a meglévő bírák mind nagyobb leterheltségét a „szükség” megvalósulásához elégséges kritériumként értelmezni. Adalékként szolgál a témában való eligazodáshoz, hogy számos nyugati egyházmegye bíróságain (átlagosan 10 fős kinevezett bírói apparátus mellett is) szükségesnek tartották a jól képzett laikus szolgálattelvők bevonását. A teljesség kedvéért azonban szükséges megemlíteni, hogy létezik olyan szerzői álláspont, mely a kérdés kapcsán nem tekinti a puszta hasznosságot, kényelmességet vagy alkalmasságot olyan kritériumoknak, melyek a szükségesség esetét megvalósítják. (Hársfai 2006, 23–24.)

A 2015. december 8-án érvénybe lépő *Mitis Iudex Dominus Iesus Motu proprio* azonban a vizsgált jogintézmény e részén is változást hozott. Az 1673. kánon 3. §-a így nyilatkozik: „A házasság semmisségéről szóló ügyek három bíróból álló tanácsnak vannak fenntartva. A tanács elnökének klerikus bírónak kell lennie, a többi bírók lehetnek világiak is.” (1673. c. 3. §)

E kánonból már kikerül a szükség esete kitétel, mely a laikus személy bírónak történő kinevezésére vonatkozik. Így még mindig érvényben marad az 1421. kánon 2. §-a, mely szerint a kinevezéshez szükséges az előzetes engedélye a püspöki konferenciának, azonban azok bírónak történő kinevezése már nem kötődik a szükség helyzetéhez. E helyütt tehát alapvetően a törvényhozói irányvonalat szükséges értékelnünk: míg az eddigiekben a bírói munka egy rendkívüli formáját jelentette az, ha egy világi az egyházi bíróságon bíróként tevékenykedik, addig jelenlegi helyzetben ez már rendes formának tekinthető. (Beal 2015, 481–482)

Mitis Iudex Dominus Iesus MP

„A házasság semmisségéről szóló ügyek három bíróból álló tanácsnak vannak fenntartva. A tanács elnökének klerikus bírónak kell lennie, a többi bírók lehetnek világiak is.” (MIDI 1673. k. 3. §) – szól a témánkra vonatkozó új pápai törvény. Elsőként említendő a *Motu proprio* alkalmazási tere: csakis házassági semmisségi ügyekben lehetséges két laikus bíró kinevezése egy klerikus mellé, minden egyéb ügy esetében továbbra is az 1421. kánon 2. §-a az irányadó. Amennyiben a törvényt szorosán értelmezzük, úgy nem alkalmazható az új *Motu proprio* szabályozása sem a felek különválása érdekében indított eljárásra, sem a „ratum et non consummantum” perek, sem pedig a holtak nyilvánítási eljárásra.

Az új törvény alapján tehát tovább lép a világi krisztushívők bírói szolgálatának kérdése: immáron nem csak egy nem klerikus lehet a hármas bírói kollégium tagja, hanem már kettő is. Az új paragrafussal egy további fontos kérdés is nyugvópontra jutott a laikus bírók körül. Egyes vélemények szerint a 129. kánonban meghatározott kormányzati hatalomban történő közreműködés „közreműködő jellege” abban valósult meg, hogy a hármas bírói kollégiumban a laikus személy kisebbségben volt a klerikusokhoz képest. Az új kánon fontos eredménye azonban, hogy benne a törvényhozó rávilágít, hogy a közreműködés jellegét nem lehet számszerűsíteni és nem a kormányzati hatalmat képviselő személyek életállapotának aránya határozza meg a közös aktus lehetőségességét. Így az új törvényi hely értelmében előállhat olyan eset is, melyben a két világi bíró véleményét tükrözi az érvényes kormányzati hatalmi aktussal meghozott ítélet.

Összegzés:

A belső egyházi hivatalokban tevékenykedő világi hívek egy rendkívül jó példái a zsinati teológia kánonjog nyelvére történő lefordításának. Ezekből jelen tanulmányban a bírói hivatal főbb dimenzióit tekintettük át a teljesség igénye nélkül arra koncentrálva, hogyan kapcsolódik ez a klérus soraiba nem tartozó személyek benső egyházi szerepvállalásához.

Bemutatásra került, hogy a téma egy olyan komplex valóság, mely a II. Vatikáni Zsinat lezárulta után kezdett el fejlődni a *Causas Matrimoniales MP*-val (1971) és formálódása mind a mai napig tart (*Mitis Iudex Dominus Iesus* – 2015).

Joggal adhatunk helyet azonban azon szerzői véleményeknek, akik kifogásolják a 129. kánon 2. §-a kapcsán a „cooperari possunt” kifejezés szűkös tartalmi kereteit, az eredetileg tervezett „partem habere possunt”-hoz viszonyítva. (Gerosa 2006 179–183.; Corecco 1994. 149.) Ez rávilágít arra a tényre, hogy a communio teológia értelmezés során annak teljes és pontos recepciójára kell(ene) törekednie a törvényhozónak, hiszen csupán egy ilyen kisebb eltérés komoly jogteológiai és alkotmányjogi kérdéseket vet fel témánk kapcsán. Érdeemes lenne tehát a kánonjog tekintetében is a zsinati tanítás esetében a „reformok reformjának” kérdéséről beszélni a kodifikációval foglalkozó kutatók számára.

Végezetül azonban kijelenthetjük, hogy a téma kidolgozása során a kodifikáció valóban komolyan véve a zsinati atyák célkitűzéseit (összefüggésben a hivatal kánonjogi fogalmának változásával), megteremtette annak lehetőségét, hogy a kormányzati hatalom bírói funkciójában valódi és tényleges módon részt tudjanak venni a laikusok. Számos kérdés azonban még mostanáig megválaszolásra vár: végső soron mi képezi a hatalom gyakorlására való képességet akkor, ha a felszenteltségben nem részesült hívek is képesek abban közreműködni? Milyen szerepet játszik a keresztiség szentsége ezen összefüggésben?

Irodalomjegyzék

Források

- Paulus PP VI. *MP Causas matrimoniales*. 1971. III. 28. *Acta Apostolicae Sedis* 63: 441–446. (CM 1971)
- Concilium Vaticanum II. *Lumen gentium*. 1964. XI. 21. *Acta Apostolicae Sedis* 57: 5–67. (LG)

- Ioannes Paulus PP. II. Christifideles laici. *Acta Apostolicae Sedis* 81: 393–521. (CL)
- Concilium Vaticanum II. Apostolicam actuositatem. 1965. XI. 18. *Acta Apostolicae Sedis* 58: 837–864. (AA)
- Franciscus: *MP Mitis Iudex Dominus Iesus* (2015. VIII. 15) https://w2.vatican.va/content/francesco/la/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio_20150815_mitis-iudex-dominus-iesus.html (2017. febr. 20) (MIDI)

Szakirodalom

- Platen, Peter. 2012. Perspektiven für eine Reform des kirchlichen Strafrechts mit besonderem Blick auf den sexuellen Missbrauch Minderjährigen durch Geistliche. In *In mandatis meditari. Festschrift für Hans Paarhammer zum 65. Geburtstag*, szerk. Haering, Stephan–Hirnsperger, Johann–Katzinger, Gerlinde–Rees, Wilhelm. 639–656 Berlin: Duncker & Humblot Verlag.
- Schüller, Thomas. 2014. Stärkung der Bischofssynode-Wiederentdeckung einer Konzilshoffnung unter Papst Franziskus?. In *Iustitia est constans et prepetua voluntas ius suum cuique tribuendi. Festschrift für Klaus Lüdicke zum 70. Geburtstag*, szerk. Schüller, Thomas–Zumbült, Martin. 311 – 349. Essen: Winger Verlag.
- Nieva, Joaquín Alberto García. 2015. *Reforma del proceso canónico para la declaración de nulidad del matrimonio y pastoral de los fieles divorciados vueltos a casar*. Madrid: Ediciones Universidad San Dámaso.
- Daniel, William, L. 2015. An Analysis of Pope Francis' 2015 Reform of the General Legislation Governing Causes of Nullity of Marriage. *The Jurist* 75 (2): 429–466.
- Erdő Péter. 2005. *Egyházjog*. Budapest: Szent István Társulat.
- Felix, George. 1993. *Canon 129: The participation of Christ's-layfaithful in „potestas regiminis”*. Roma: Pontifica Universita Urbaniana Facultas Iuris Canonici.
- Aymans, Winfried-Mörsdorf, Klaus. 1991. *Kanonisches Recht*. Paderborn-München-Wien-Zürich: Herder Verlag.
- Hársfai Katalin. 2006. *Egyházi eljárásjog*. Budapest: Szent István Társulat.
- Gerosa, Libero. 2006. Vollmacht und Gemeinschaft in der Kirche. *Österreichisches Archiv für Recht und Religion* 53 (1) 177–192.
- Corecco, Eugenio. 1994. Aspekte der Rezeption des Vaticanum II im neu-

- en Codex Iuris Canonici, In *Ordinatio fidei, Schriften zum kanonischen Recht*, szerk. Gerosa, Libero–Müller, Ludger. Paderborn–München–Wien–Zürich: Herder Verlag.
- Haering, Stephan–Rees, Wilhelm–Schmitz, Heribert. szerk. 2015. *Handbuch des katholischen Kirchenrecht*. Regensburg: Herder Verlag.
- Judit, Hahn. 2015. Iustus iudex. Eine rechtstheoretische und – theologische Annäherung an das kirchliche Richteramt. *De Processibus Matrimonialibus* 21/22: 93–116.
- Marzoa, Angel–Miras, Jorge–Rodríguez–Ocaña, Rafael. szerk. 2004. *Exegetical commentary on the code of canon law*, Volume IV/1. Montreal–Canada–Chicago: Midwest Theological Forum.
- Beal, John P. 2015. Mitis Iudex Canon 1671–1682, 1688–1691: A Commentary. *The Jurist* 75/2: 467–538.
- Funghini, Raffaello. 1987. I laici nell'attività giudiziaria della Chiesa, In: *I laici nel diritto della Chiesa*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Erdő Péter. 1992. Il senso della capacità dei laici agli uffici nella Chiesa. *Fidelium iura* 2: 165–186.

ABSZTRAKT

A II. Vatikáni Zsinat Teológiája és a Kánonjog Kölcsönhatása

Megjegyzések az 1421. kánon 2§-a kapcsán

Az írott szöveg értelmezésének kérdése szinte egyidős magával a textussal. Hogyan lehetséges a szerző által közvetített gondolatokat úgy írásba foglalni, hogy azok a lehető legközelebbi képet fessék az olvasóban arról a tárgyról, melyről a szerző értekezik? Amennyiben pedig kétely merül fel a leírtak értelme kapcsán, ki jogosult azok megvilágítására? Az alábbi egyszerű kérdések bármelyik hétköznapi írásbeli alkotás esetén joggal merülnek fel. Még nagyobb súllyal esnek azonban latba, ha a vizsgálatunk tárgyát képző írások magáról a transzcendensről, Istenről vagy az egyház tanításáról szólnak. A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) számos latin nyelvű dokumentumban foglalta össze munkájának gyümölcsét, mely írások formai értékelése szempontjából a tanítói, esszé jellegű szövegekhez állnak közelebb. Joggal merül fel így a kérdés, hogyan lehetséges a különböző értelmezési szabályoknak tiszteletben tartásával e dokumentumok tartalmát a jog nyelvére fordítani? Hogyan lehetséges a szövegek tartalmának hiteles megőrzése a törvény formájában parancsoló, tiltó vagy megengedő kategóriákban? Végso soron pedig: az eredeti teológiai szöveg (esetünkben a zsinati dokumentumok) vagy a belőle származtatott törvényi rendelkezések (Egyházi jogi Törvénykönyv) lesznek az adott kérdés értelmezésének elsődleges forrásai?

Tanulmányomban a II. Vatikáni Zsinatot tanításának és az abból születő új egyházi törvénykönyv és újabb szabályozás fényében szeretném megvizsgálni az egyházi bírói hatalom világi hívők részéről történő gyakorolhatóságának kérdését.

Kulcsszavak: interpretáció, egyházjog, II. Vatikáni Zsinat

THE INTERACTION OF THE SECOND VATICAN COUNCIL
AND THE CANON LAW
Some Remarks on Can. 2§ 1421.

The question of interpretation of a written text nearly as old as the text itself. How is it possible to transmit the ideas, conveyed by the author's thoughts, in written form so that the reader can have an idea as close as possible to the subject to which the author talks about? And if there is doubt with regard to a described term who is entitled to shed more light upon it? The following simple questions can arise in any ordinary written text. The importance of these questions are definitely more influential if the subject of the examined texts are the transcendent, God and the teaching of the Church. The Second Vatican Council (1962–1965) summed up its results in several documents which in their form stand closer to essay-type texts. Against this background the question appears immediately: how is it possible to translate the content of these texts to the language of canon law? How is it possible to preserve the contents of the council's authentic texts in the form of laws that are thinking in commanding, prohibiting or permitting categories? At the end the question is whether in a case of a debated issue we have to decide according to the source texts i.e. the conciliar texts or according to the codified version of the source texts.

In my article I would like to examine the question of authentic interpretation in the light of the new CIC that was born from the texts of the Second Vatican Council.

Key words: interpretation, canon law, II. Vatican Council

KOCSIS Lenke

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola
Újvidék
lenkeko@gmail.com

B. SZABÓ GYÖRGY¹

Irodalmár-portré az 1950-es évek Jugoszláviájából

Bevezető helyett: B. Szabó György sokoldalú munkásságáról

B. Szabó György (Beckskereki Szabó György [B. SZABÓ 1988a, 32]) 1920-ban született Nagybecskereken² (Ispánovics Csapó 2003), *Séta a bölcsőhelyem körül* című önéletrajzi ihletésű esszéjében olvasható a következő:

„»Csodagyerek« voltam – rajztehetség.

Ez a kor nagyon sok tehetséges csodagyereket fedezett fel.

Újságok írtak rólam” (B. SZABÓ 1988, 20).

Első alkalommal az „újvidéki Olvasókör 1936-os őstehetségtárlatán” (Bosnyák 1988a, 12) keltett feltűnést az akkor még mindössze 16 éves B. Szabó György. Nyomtatásban negyedik osztályos gimnazista képzőművészként jelentkezett 1938-ban a nagybecskereki lokális *Ifjúság* című lap 3. számában *Ismerjük meg városainkat, falvainkat* című írásával és „a beckskereki (petrovgradi) volt megyeházát ábrázoló rajzával”. (Bosnyák 1988b, 280) Pályafutása elején képzőművészeti és kritikai írásokat közölt a Szépművészet és a Kalangya folyóiratokban (Béládi 1982). Egyetemi tanulmányait 1940-ben kezdte meg a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karán művészettörténet szakon, két félévet hallgatott le, majd a II. világháború miatt fél kellett beszakítania zágrábi tartózkodását. Ezek

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

2 A város 1935-ig a Beckskerek (Nagybecskerek) névátvételét viselte magyarul, szerbül (Veliki Bečkerek) és más nyelveken. 1935-től 1941-ig, majd 1944-től 1946-ig Petrovgrad I. Péter szerb király tiszteletére, 1946-ban a Zrenjanin nevet kapta Žarko Zrenjanin szerb partizánhős emlékére, ma magyarul hivatalosan Nagybecskerek.

után Budapesten folytatta tanulmányait 1941 őszétől az Eötvös-kollégium tagjaként magyar és délszláv nyelv és irodalom szakokon, ezek mellett művészettörténeti előadásokat is hallgatott. 1944-ben hagyta el végleg Budapestet, ezzel megszakítva egyetemi tanulmányait (B. Szabó 1988a, 36–37). Hazatérése után 1946-ig politikai és közéleti tevékenységet folytatott: a becskerekai Népfront agitációs osztályán dolgozott, ezt követően országgyűlési képviselő lett, majd egy ideig az Észak-Bánság kerületi titkára volt (Ispánovics Csapó 2003). Oktatói pályafutását a felsőoktatásban 1946 őszén kezdte az újvidéki Tanárképző Főiskolán, mint magyar irodalom tanár, 1948-tól tanszékvezető tanár (Bosnyák 1988a, 14). B. Szabót már 1949-ben foglalkoztatta egy Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék megnyitásának gondolata. Egy szerb-horvát nyelvű nyilvános indítványban szorgalmazta is egy ilyen intézmény megnyitását a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karán (Bosnyák 1988d, 384). Az 1954-es évben az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi és Mezőgazdasági Karának ünnepélyes megnyitója apropóján újra felvetette egy Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék megnyitásának lehetőségét, ebben az írásban már részletesen tért ki az intézmény feladatköreire (B. Szabó 1988b, 306–312).³ Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán végül 1959-ben nyílt meg a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, melynek B. Szabó a kezdetektől tudományos munkatársa és régi magyar irodalom tanára volt (Ispánovics Csapó 2003).

Számba véve B. Szabó György az 1950-es években végzett sokoldalú munkásságát, még akkor is, ha az egyes munkakörök között voltak átfedések, szinte elképzelhetetlennek tűnik, hogy egyetlen ember minderre időt tudott szakítani: a *Magyar Szó*, a *Híd*, a *Népoktatás*, a *7 Nap*, a *Dolgozók* és a *Novosadski dnevnik* munkatársa, utóbbi lapnak illusztrátora és karikatúristája is; 1951-től a Jugoszláv Írószövetség, 1953-tól a Szerbiai Íróegyesület Vajdasági tagozata vezetőségének tagja, és aktív a Magyar Irodalmi Társaságban; a Testvériség-Egység Könyvkiadónak munkatársa, szerkesztője és könyvillusztrátora is volt. (Bosnyák 1988c; 5–6) A felsoroltak és főiskolai, majd egyetemi oktatói tevékenysége mellett még képzőművészként is tevékenykedett, tehát több szempontból meghatározó személyisége volt a vajdasági művelődési, irodalomtudományi és közéletnek. Tüdőbetegségben hunyt el 1963-ban a szlovéniai Muraszombaton (Ispánovics Csapó 2003).

3 Az egyes szövegváltozatok közötti különbségekről és az első közlések adatairól: Bosnyák István. 1988b. Jegyzetek a kötet írásáról In B. Szabó György. *Élmény, szerep, hivatás*. 284. Bosnyák István. 1988d. Jegyzetek a kötet írásáról In B. Szabó György. *Tér és idő*. 383-386.

Életében egy tanulmánykötete jelent meg *Tér és idő* címmel 1958-as keltezéssel, az újvidéki Progres Lap- és Könyvkiadó vállalat kiadásában. Ez egyrészt azért különös, mert már az 1952-es év végén bejelentette egy irodalmi és képzőművészeti témákat egyaránt feldolgozó tanulmánykötet kiadását, melynek megjelenését akkor 1953-ra látta előre, másrészt pedig mert ez idő alatt a Testvériség-Egység Könyvkiadó munkatársa volt, és eredetileg ennél a kiadónál kellett volna megjelennie a kötetnek. Bosnyák István ezzel kapcsolatban az életműsorozat *Tér és idő* (1988) című kötetének előszavában meg is jegyzi, hogy „[n]em mintha mellőzött, »félretett« vagy irodalompolitikailag »kegyvesztett« szerzőről lett volna szó”, és azonnal hozzáteszi: az 1950-es „áprilisi Híd” körüli botrányt gyorsan elfelejtették (Bosnyák 1988c; 5–7). A kötet visszatartásának tényleges okát minden bizonnyal hiába keresném a számomra elérhető könyvekben, cikkekben vagy egyéb dokumentumokban. Életében megrendezésre került három önálló tárlata (1957 és 1960: Belgrád, 1961: Újvidék) alapján úgy tűnhet, nagyobb megbecsülésnek örvendett képzőművészként. (Bosnyák 1988a; 5–6) Az előbb említett tanulmányköteten kívül életében egy egyetemi jegyzete látott napvilágot 1960-ban *A régi magyar irodalom* címmel, mely a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék első ilyen jellegű kiadványa volt.⁴ Halála előtt már megkezdte *Éjszakák, hajnalok (napló és feljegyzések)* című könyvének előkészítését, amely posztumusz jelent meg a Forum Könyvkiadónál a szerző kötetterve alapján 1963-ban (B. Szabó 1963, 261–265).

A nagybecskereki Petőfi Sándor Művelődési Egyesület 1990 óta emlékezik meg alapítójáról a „B. Szabó György Emléknapok” nevet viselő rendezvényen, melynek keretében megkoszorúzzák B. Szabó sírját Újvidéken a Futaki úti temetőben, emlékestet tartanak a művelődési egyesületben, valamint kihirdetik az általános és középiskolások részére kiírt irodalmi és képzőművészeti pályázat eredményeit (Gerold 2001, 41). A 2004-es év folyamán a Híd négy számában jelentet meg részletek B. Szabó György magánlevelezéséből az Irodalmi múzeum című rovatban Szloboda János jóvoltából.⁵ Díj formájában egy elismerésben részesült, a Híd Irodalmi Díjban, melyet 1964-ben posztumusz ítéltek oda B. Szabónak (Gerold 2001, 189).

4 A kiadványról bővebben: Bosnyák István. 1989. Jegyzetek a kötet írásáról. In B. Szabó György. *A tér és idő árnyékában*. 315–318.

5 B. Szabó György. 2004. B. Szabó György (1920–1963) magánlevelezéséből I. *Híd* LXVIII. (1), 110–122. B. Szabó György. 2004. B. Szabó György (1920–1963) magánlevelezéséből II. *Híd* LXVIII. (2), 245–257. B. Szabó György. 2004. B. Szabó György (1920–1963) magánlevelezéséből III. *Híd* LXVIII. (3), 404–414. B. Szabó György. 2004. B. Szabó György (1920–1963) magánlevelezéséből IV. In *Híd* 2004/4, 535–547.

A tanulmány írása során felhasznált szövegkiadások B. Szabó halálának huszonötödik évfordulója alkalmából jelentek meg, az anyagaikat Bosnyák István gyűjtötte össze, szerkesztette és látta el jegyzetekkel. Az életműsorozat kötetei megjelenésük sorrendjében: *Élmény, szerep, hivatás* (1988), *Tér és idő* (1988), *A tér és idő árnyékában* (1989) és *Éjszakák, hajnalok* (1990). Az első könyv bevezetőjében Bosnyák egy öt kötetből álló sorozat tervét vázolta fel, melynek első négy darabja az ott leírtak szerint került kiadásra, a zárókötet az akkori tervek szerint pedig egy szövegrajz gyűjtemény lett volna, a képzőművészeti alkotások bibliográfiájával ellátva (Bosnyák 1988a, 11–12), nem találtam megjelenést alátámasztó adatot, Bosnyák a továbbiakban nem tesz említést róla. A sorozat első kötetében B. Szabó 1938 és 1953 között megjelent írásai, esszéi és értekezései újságokban és folyóiratokban kaptak helyet képzőművészet, közélet és pedagógia témakörökben, ezektől az első *Curriculum Vitae* című fejezet tér el, melyben két önéletrajzi változat és más önéletrajzi ihletésű szövegek olvashatók. A *Tér és idő* és *A tér és idő árnyékában* párhuzamos, egymást kiegészítő kötetek. A *Tér és idő* az azonos című 1958-as kötet bővített változata, 1950 és 1958 között keletkezett szövegeket tartalmaz. A *tér és idő árnyékában* két szöveg kivételével ugyanazt a periódust öleli fel. Ebben a kötetben kapott helyet a már említett 1960-ban kiadott egyetemi jegyzet és egyik fejezetének egy szövegváltozata. A negyedik, egyben sorozatszáró *Éjszakák, hajnalok* az azonos címet viselő 1963-as posztumusz kötet (bizonyos szempontból) bővített kiadása. Az első változatban szerepelt B. Szabó grafikáinak néhány reprodukciója, ezek kimaradtak az 1990-es változatból, ugyanakkor ebben a kötetben kaptak helyet B. Szabó György írásainak és munkásságának válogatott kritikai bibliográfiái (B. Szabó 1990, 329–360).

B. Szabó György, az irodalmár

A szó napjainkban használatos értelmében B. Szabó György irodalmi témájú írásai nem tudományos munkák. Az 1952-ben tanulmánykötetként beharangozott *Tér és idő*ben megjelent írások sokkal közelebb állnak az esszé műfajához, mint egy tudományos értekezéséhez. A hivatkozások száma elenyésző, esetleg a szerző jelölt, a források címei soha. Például a kötet első, *Arany János lírája (1950)* című tanulmányában három terjedelmes Lukács György idézet is található forrásmegjelölés nélkül. (B. Szabó 1988b, 15, 20, 22)

Az esszéstílus használatának oka nagy valószínűséggel az, hogy B. Szabó az 1950-es évek elején szerkesztői feladatkört látott el a Testvériség-Egység Kiadóban, ahol összes és válogatott köteteken egyaránt dolgozott, feladatkörébe pedig beletartozott egy a kötet íróját és annak munkásságát bemutató bevezető jellegű szöveg megírása. A e célból megírt szövegek mind megjelentek önálló tanulmányként, egy részük még a kéziratok véglegesítése és nyomdába kerülése előtt. A Petőfi Sándor elbeszélő költeményeit taglaló szöveg először 1950-ben jelent meg a *Híd*-ban, majd 1951-ben a *Petőfi Sándor elbeszélő költeményei* című könyvben (B. Szabó 1990, 331–332). Az 1952-es kiadású *József Attila összes versei és műfordításai* című kötetben szereplő bevezető is a *Híd*-ban jelent meg első alkalommal, az 1951/12-es számban. (B. Szabó 1990, 332–334) Az 1950-es *Arany János válogatott lírai versei* című kötet bevezetőjének átdolgozott változata a *Tér és idő* első kiadásában jelent meg (Bosnyák 1988d, 370; B. Szabó 1990, 332, 338). B. Szabó *Tanulmány Adyról* című szövegét, eredetileg a Testvériség-Egység által 1956-ban kiadott Ady Endre összes költeményei⁶ előszavának szánta. Az írás végül nem került bele a kiadványba, amely szerkesztőként sem jegyzi B. Szabót. Egyik változata az 1952/11-es *Híd*-ban jelent meg, az életmű kiadásban megtalálható bővített szöveg pedig a *Tér és idő* első kiadásában (Bosnyák 1988d, 371–372, 375; B. Szabó 1990, 333).

B. Szabó irodalomszemlélete irodalmi tárgyú szövegei alapján felvázolva igen ellentmondásos, ezáltal áttekinthető is problematikus. Ez elsősorban a párhuzamosan és/vagy együtt érvényesülő irányzatok következménye: (helyenként pozitivistá színezetű) marxista megközelítés, határozott állásfoglalás a dogmatikus marxista irodalomfelfogás (a magyarországi és a szovjet irodalomtudomány) ellenében, és az esztétikai értelmezés (pedagógiai gyakorlati kontextusban az „élménnyel” kibővítve) elhanyagolhatatlanságának hangsúlyozása. B. Szabó szerint tehát (legalábbis írásai nyomán) az ideális, gyakorlatban alkalmazott irodalomtudomány marxista, de nem dogmatikus és sablonos, valamint fontos részét képezi az esztétikai szempontú értelmezés.

Irodalmi tárgyú írásairól általánosságban elmondható, hogy B. Szabó az 1950-es évek vége felé haladva egyre rugalmasabban használta a marxista irodalomelmélet szociológiai-politikai-történelmi kontextust kiindulópontként értelmező módszerét. Opusában ugyanakkor található olyan írás, amely dogmatikus irodalomszemléletről tanúskodik, a *Tanulmány Adyról* (B. Szabó 1988b, 67–95). Az Ady Endre életművét kizárólag marxista

6 Ady Endre. 1956. *Ady Endre összes költeményei*. Újvidék: Testvériség-Egység.

szempontok alapján vizsgáló szöveg kapcsán Bosnyák István a *Tér és idő*höz fűzött jegyzetekben közöl egy Sinkó Ervin és B. Szabó levélváltást, melyben Sinkó határozottan helyteleníti B. Szabó Ady megközelítését: „az Ady-tanulmánya nekem csalódást okozott [...] s ajánlani merném, hogy ebben a formában ne jelentse meg. A tanulmány egészében elhibázott azért, mert kizárólag társadalmi-politikai szemszögből elemzi Adyt, aki elsősorban esztétikai s csak mint esztétikai, egyben politikai személyiség is.” A tanulmány két változata (*Híd* 1952/1 és *Tér és idő* 1958) a Sinkó által ajánlott módosítások nélkül jelent meg. (Bosnyák 1988d, 373–375)

B. Szabó ugyan nem mulasztotta el a Marx, Engels és Lenin munkássága előtt való tisztelgést, viszont munkásságának áttekintése után arra a következtetésre jutottam, hogy ezzel elsősorban az 1950-es évek politikai atmoszférájának elvárásait elégítette ki. Lenin és az irodalom (1950) című szövegében, amely első alkalommal a *Híd* folyóirat 1949-es decemberi szerkesztőségi vitaestjén hangzott el beszéd formájában, és könyvismertetőként jelent meg nyomtatásban, „a marxista irodalomtörténet, irodalomelmélet és kritika újabb” jelentős elméleti munkájának kiadását üdvözli (Bosnyák 1989, 313; B. Szabó 1989, 113). A kiadvány adatait nem közli, de a cikk megjelenésének ideje és az előbbieket alapján a következő könyvről van szó: Vladimir Iljič Lenin: *Az irodalomról: szemelvények Lenin műveiből, leveleiből*. Sorozat: A Marxizmus-leninizmus Könyvei, Testvériség-Egység Könyvkiadó, Újvidék, 1950.⁷ Az ismertető első mondatában felhívja az olvasó figyelmét a „nemrégiben” megjelent „Marx-Engels Irodalom és művészet” könyvre, melynek címét hibásan közli, Művészet, irodalom volt a Testvériség-Egység 1949-es⁸ és a budapesti 1946-os Lukács György előszavával ellátott kiadás⁹ esetében is. A Lenin-kötetre a Marx-Engels folytatásaként tekint, a „marxista módszer kiváló alkalmazásának példája”, és „a marxista esztétika, irodalomelmélet és irodalomtörténet szempontjainak továbbfejlesztését jelenti” (B. Szabó 1989, 113). Az említett kötetek címeinek pontatlan közlése hanyagságra utal, amely alapján arra következtethetünk, hogy B. Szabó sem a témának, sem a kötetnek nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Lukács György munkásságának hatásával viszont számolni kell az életműben, erre három szöveg is kínál bizonyítékot: az *Arany János lírája* és

7 A kötet adatai a cobiss adatbázisból származnak (www.vbs.rs).

8 A kötet adatai: Marx, Karl–Engels, Friedrich: *Művészet, irodalom*. Bratsztvo–Jedinstvo, Újvidék, 1949. Sorozat: A Marxizmus-leninizmus Könyvei.

9 A kötet adatai: Marx, Karl–Engels, Friedrich: *Művészet, irodalom*. Szikra, Budapest, 1946. Lukács György: *Bevezetés*, 5–28.

a *József Attila életműve* című tanulmányokban több Lukács idézet is található, forrásmegjelölés nélkül (B. Szabó 1988b, 15, 20, 22, 106). B. Szabó *A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után* című 1960-as írásában védelmébe veszi Lukácsot és munkásságát: „Maradandóak Lukács érdemei a magyar irodalomtudomány és a marxista-leninista, alapokon álló esztétika megteremtésében; útmutató volt: elveket adott, példát mutatott és műveket, amelyek ösztönző hatással voltak és lesznek az irodalomtudomány és az esztétika művelőire Magyarországon is, tekintet nélkül arra, hogy a politikai helyzet »előírja«-e majd és indokolttá teszi-e Lukács életművének a megbecsülését vagy újabb meghurcoltatást és hajszát irányoz elő” (B. Szabó 1989, 137–138). Ebben a szövegben B. Szabó tárgyilagos hangnemben vázolta fel a magyarországi irodalomtudomány helyzetét és egyben diplomatikusan kritizálta annak politikai meghatározottságát. Ezt már 1950-ben is megtette – a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti kapcsolat 1949 végén szakadt meg, tehát nem volt politikai akadálya az elmarasztalásnak – *Vörösmarty (Egy írói hagyaték védelmében)* című szövegében, melyben a költő születésének százötvenedik évfordulója alkalmából bemutatott „igazi” Vörösmarty-portrét bírálja: „Politikus lett és forradalmár. Petőfi-pózban áll előttünk [...] Kिरagadott és önkényesen értelmezett verssorokkal, életműve feldarabolásával és belemagyarázásokkal – kezdetét vette a magyar irodalom nagyszabású Vörösmarty-revíziója” (B. Szabó 1988b, 66).

B. Szabó több írásában is szót emel a dogmatikus és sablonos irodalomfelfogás és egyes alkotók életművének marxizálása ellen. Védelmébe vette Gelléri Andor Endre prózáját, akit az 1930-as években elmarasztaló bírálatot kapott a magyar baloldali kritikusoktól (például: „Figyelmeztetés az író osztályhovatartozandóságára...” [B. Szabó 1988b, 43]). A realizmus mellett megjelenő szürreális elemeket jelölték meg mint oda nem illőt és feleslegest, ennek problematikusságát B. Szabó is elismerte, de elfogadhatónak találta az író körülményeit, korának társadalmi és politikai viszonyait figyelembe véve és a „modern magyar novellának egyik legtehetségesebb” művelőjének nevezte (B. Szabó 1988b, 47). Hasonló módon emelt szót József Attila költészetének egyoldalú, kizárólag politikai megközelítése ellen és Lukács Györgyöt idézve ítéli el az 1930-as évek alatt felbukkanó és később domináns a „szektás ideológia” és a „dogmatikusan értelmezett marxizmus” következményeként létrejövő irodalomfelfogást (B. Szabó 1988b, 106). Egy József Attila-versek elemzéseit tartalmazó 1952-es módszertani jegyzetben is figyelmeztet az életmű egyoldalú, pusztán pártköltészetként való bemutatásának helytelenségére és szorgalmazza az esztétikai értelmezés bevezetését

a tanórákon (B. Szabó 1988a, 245). B. Szabó ugyanebben a jegyzetben Petőfi Sándor költészetének kizárólag forradalmi jellegét hangsúlyozó tanítását is tévesnek ítéli és figyelmeztet arra is, hogy az ilyen megközelítés például Eötvös József vagy Csokonai Vitéz Mihály opusának feldolgozása esetében helytelen következtetések levonását eredményezheti (B. Szabó 1988a, 246). A tíz óravázlatból álló, Petőfi életművét bemutató módszertani segédanyag bevezetőjében is élesen bírálja a vele kortárs magyarországi és szovjet irodalomtudományt: „A mai magyarországi irodalomrevízió és a magyar irodalmi hagyatéknak formalista és tudománytalan kiértékelése gyakran elretentő példája az álmarxista okoskodásnak” (B. Szabó 1988a, 200). Az 1950-es évek magyarországi irodalomtudományát és irodalompolitikáját kritizálja még a *Gondolatok a Magyar Tanszékről* című 1954-es újságcikkében, a „Rákosi-féle álmarxista és bürokratikus” tudományos felfogást említi elretentő példaként, mely tévedéseinek helyreállítása részben a „jövőben” Jugoszláviában létesített Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék munkatársainak feladata lesz (B. Szabó 1988b, 308). A szovjet irodalomtudomány, a magyarhoz hasonlóan, negatív elbírálásban részesül az *Irodalmunkról – 1951-ben* című írásban: „A szovjet irodalomelmélet revíziója felszínre hozta a tévedések és tudománytalanságok egész sorát: felfedte a szovjet esztétika dogmatikus és bürokratikus jellegét, siettetta a szovjet példa irányító hatásának a felszámolását irodalmunkban és művészetünkben” (B. Szabó 1988b, 56).

Az előbb említett szövegektől teljesen eltérő hangvételű az a nyolc könyvismertető és recenzió határán mozgó szöveg, melyeket B. Szabó eredetileg 1952 és 1957 között publikált a *Magyar Szóban*, a *Híd*ban és a *Dolgozó*knban. Egybegyűjtve az 1958-as *Tér és idő* ötödik, *Írás és olvasás* című fejezetében jelentek meg, amely változatlan formában került át az életmű kiadás azonos című kötetébe (Bosnyák 1988d, 381–382; B. Szabó 1990, 338). Ezekben nem csak kevesebb, de ahol megtalálható ott is diszkrétebb, valamint nem tolakodóan agitáló az ideológiai szempontú értelmezés és az ebből kiinduló kritika. Majtényi Mihály *Garabonciás* (1952) című kisregénye forma és tartalom szempontjából is pozitív elbírálásban részesült, igaz a tartalom elsősorban azért, mert „[a] kispolgári társadalom kétszínűségét és minden aljasságát” mutatja meg a katarzisban (B. Szabó 1988b, 182). A fejezet legterjedelmesebb szövege Zilahi Lajos *Ararátjával* (1947) fogalakozik, mielőtt B. Szabó belekezdett a regény tartalmának ismertetésébe, röviden áttekintette Zilahi munkásságát, akit népszerű bestseller íróként mutat be, ugyanakkor nem mulasztotta el megjegyezni, hogy „[s]emmi sem áll tőle távolabb, mint a valóság, az osztályharc és osztályviszonyok bonyolult és összefüggésekben

gazdag művészi anyagának irodalmi kivetítése” (B. Szabó 1988b, 184). Az ilyen és ehhez hasonló kommentárok ellenére is tárgyilagos hangvételnél mondható a szöveg, amely végül egy mérlegelő és visszafogott, lényegét tekintve pozitív elbírálásban részesíti az *Ararátot*: „A kiváló kezdet után és művészileg kiérlelt és befejezett első könyv után – érdekesen megírt olvasmányregény következik, »kolportázs«-regény a javából” (B. Szabó 1988b, 194). A Majtényi-regényhez hasonló módon fogalmazott meg a véleményt lelkesen üdvözölve Lőrinc Péter (Görbe utca 23. [1952]) elbeszéléseit és Sinkó Ervin *Optimistákjának* (1953) első kötetét (B. Szabó 1988b, 194-196, 207-212). A Márai Sándor *Béke Ithakában* (1952) című regényét taglaló recenzió semleges marad, jó és rossz tulajdonságokra egyaránt kitér, de nem mond ítéletet. Hasonló módon jár el Herceg János (*Papírhajó* [1953]) könyve esetében, amely a többi kiadványtól eltérően cikkeket, tanulmányokat, karcolatokat és jegyzeteket tartalmaz. A fejezet 1957-es kritikái negatív elbírálásban részesítenek két novelláskötetet: Major Nándor *Udvarra nyílik az ablak* (1956) és Csépe Imre *Tarisznyás emberek* (1957). Major esetében konstruktív javaslatokat fűz a bírálatok mellé, például: „a formába öntésnél a stílus és a nyelvi fantázia funkcióját még nagyobb gonddal és szabadabban kell érvényesíteni” (B. Szabó 1988b, 214). Cséperől elmarasztaló véleményt fejt ki: „a magyar elbeszélőművészet »népies«, alsóbbrendű, »kalendáriumi« változatát folytatja”; melyet kiterjeszt a kiadóra is: „A szöveggondozásnak semmi nyoma – elemi, súlyos, bántó nyelvi hibák, ismétlések, bosszantó primitívség a könyvben –, mintha könyvkiadásunk özönvíz előtti korában élnénk” (B. Szabó 1988b, 214, 216). B. Szabó életművében talán ezek a szövegek állnak legközelebb az általa előnyben részesített esztétikai szempontokat is figyelembe vevő, de alapjaiban véve marxista irodalomszemlélet gyakorlati alkalmazásához. Ezért igen meglepő, hogy a fejezetnek nincs alfejezeteket mutató jegyzéke a tartalommutatóban, a szövegek elől hiányzik a cím, ezt a szerepet megjelenésük dátuma tölti be, a feldolgozott témát pedig minden szöveget nyitó kurzívval szedett szerzői név és könyvcím jelölik; mintha B. Szabó másodrangúnak tartotta volna ezeket a szövegeket.

Egy szintézis kísérletről

B. Szabó György és Sinkó Ervin irodalomtörténeti szintézis-kísérleteinek összevetése során Utasi Csilla állapítja meg, hogy „a magyarországi irodalomtudomány átpolitizáltságának korában szabadabb irodalomszemléletüknek adtak hangot” (Utasi 2004, 46). Ennek ellenére B. Szabó munkás-

ságát áttekintve nyilvánvaló, hogy elkerülhetetlen volt a központi hatalom irodalompolitikai nézeteinek, stilisztikájának, retorikájának szövegeibe és nyilvánosan vallott irodalomszemléletébe építése. A *Beszélgetés az irodalomról és a marxizmusról* című 1956 októberére datált esszében, ami a *Tér és idő* első kiadásában jelent meg először (Bosnyák 1988d, 387), B. Szabó kissé naiv hangvételben és felettébb diplomatikusan igyekszik a marxista és az esztétikacentrikus irodalomszemléletek összeegyeztetésére. A dialogikus szerkezetű esszé egyik „hangja” az esztétikai érték marxista irodalomfelfogásba illeszthetőségének kérdésére keres választ, a másik igyekszik bebizonyítani az ideologikus megközelítés nem konzervatív, hanem haladó jellegét, elvetve a realizmus, mint művészi kifejezőmód monopol helyzetét. A különböző szemléleteket képviselő „beszélgetőpartnerek” hivatkozásokkal igyekeznek alátámasztani érveiket. Az első, a már említett Marx-Engels Művészet, irodalom itt mint alapmű, a kérdésfeltevés egyik kiindulópontja jelent meg, és a kötet címe ez alkalommal is hibásan került feltüntetésre: „*Irodalom – művészet*”. (B. Szabó 1988b, 335). Majd Honoré de Balzac és Lev Tolsztoj opusát állítja szembe Edgar Allan Poe, Charles Baudelaire és Arthur Rimbaud költészetével rámutatva arra a tényre, hogy a művészet szerves része a játék, az érvelést pedig Kosztolányi Dezső *Ilo-na* című verséből idézett két versszakkal zárja (B. Szabó 1988b, 336). Ezt görög és római költők felsorolása követi két költői archetípus bemutatása céljából: vátesz és „énekes”. Így szemlélteti, hogy mindig léteztek társadalmi kérdésekkel foglalkozó költők és olyanok, akiknek gyönyörködtes az elsődleges célja (B. Szabó 1988b, 336–337). A beszélgetés alakulása a marxizmus kérdéseiben magát kiismerő „hangot” Németh Andor *Beszélgetés a költészetéről* című tanulmányára emlékezteti¹⁰ (B. Szabó 1988b, 336–337). A következő szövegrész Friedrich Schiller esztétikai dolgozataiból idéz (B. Szabó 1988b, 338). Ezt a gondolatmenetet egy-egy Ludwig Feuerbach, német és Charles Fourier, francia filozófusoknak szentelt félmondattal lendíti előre, félrevezető módon olyan megfogalmazással, mely azt sugallja, hogy Fourier továbbgondolt egy Feuerbach elméletet, amely figyelembe véve azt a tényt, hogy Fourier jóval idősebb volt Feuerbachnál, eléggé valószínűtlen (B. Szabó 1988b, 338–339).¹¹ A filozófusok említése valójában Marx diskurzusba vonását készíti elő, az viszont nem

10 A szóban forgó tanulmányról csupán a megjelenés helyét és idejét sikerült kideríteni: „Németh Andor: *Beszélgetés a költészetéről*. Forum 1947. 665–677” (Béládi 1986)

11 Charles Fourier született 1772-ben, elhunyt 1837-ban. Ludwig Feuerbach született 1804-ben, elhunyt 1972-ben. (Vö. Encyclopedia Britannica 2014, 2012)

derül ki, hogy mi köze a munkának mint „első életszükségletnek”, a magántulajdon felszabadító erejű megszüntetésének és a „kapitalizmus művészetellenes” jellegének az eddig elmondottakhoz (B. Szabó 1988b, 339). A marxista irodalomszemléletet képviselő „hang” ezek után azt fejtegeti, hogyan mutatja be a szimbolizmus a polgári értékrend megbomlását, az érvelést pedig egy Baudelaire idézettel zárja (B. Szabó 1988b, 339). Ez azt hivatott bizonyítani, hogy a költészetben valójában semmi sem játék. Ezt a megállapítást még két Németh Andor-idézettel igyekezik alátámasztani. Az egyik idézet tartalma lényegét tekintve megegyezik azzal megközelítési és értelmezési módszerrel, melyet B. Szabó is előszeretettel alkalmaz módszertani segédleteiben: „Ha költőről van szó, pontosan meg kell állapítani, milyen volt a helyzete egy bizonyos társadalomban, milyen réteg érzelmeit fejezte ki és hogyan?” (B. Szabó 1988b, 340). A szövegrész végén néhány alkotó életművének ilyen szempontú újraolvasására szólítja fel a „másik hangot”: „Olvasd el Adyt, Babitsot, Kosztolányit, de József Attilát, Radnótit, Füst Milánt is, és olvasd García Lorcát, Goran Kovačićot, Krklecet és Davičót” (B. Szabó 1988b, 340). Az érvelések eddig a pontig sem nevezhetőek könnyen követhetőnek, az utolsó tematikai egység értelmezését azonban még inkább megnehezítik a különböző témához nem is minden esetben kapcsolódó Marx-hivatkozások (*Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*) és idézetek az A tőkéből, valamint más meg nem jelölt művekből. A szöveg az esztétikát végül néhány konceptuális ugrás után, alárendelt tényezőként illeszti bele egy nem realista, progresszív marxista irodalomelméletbe, mely annak ellenére, hogy a 19. század folyamán keletkezett, az előbb felsoroltakból kifolyólag a modern irodalom megközelítésére és értékelésére is alkalmas. Ez a végkifejlet egybecseng Tzvetan Todorov totalitárius rendszerek jellegzetességeiről tett megállapításaival: „A hatalom az összes területet, a köz- és magánszférát is érinti, és minden szinten beavatkozik, a legkézzelfoghatóbbtól a legelvontabbig; az állami ideológia támogatja ebben, amely bármely esetben a magyarázat és értékelés kulcsa, benne testesül meg a társadalom végcélja” (Todorov 1998).

B. Szabó 21. századi szemmel

B. Szabó körülményeihez képest észszerű irodalomszemléletet képviselt, rávilágított a különböző irodalmi korszakok, stílusok között fennálló különbségekre, rámutatott az egyoldalú, szűk látókörű művészetértelmezés visszasságaira. Irodalomfelfogásában a magyar irodalomban a 19. század

közepe, egészen pontosan az 1848–49-es forradalom és szabadságharc és Petőfi életműve töltenek be „határvonal” szerepet. Az ezeket megelőző opusok esetében nem kutat szocialista, kommunista, marxista, még demokratikus értékek után sem, hanem kordokumentumként kezeli az életműveket, melyek egy adott korszak társadalmi viszonyait tükrözik és elsősorban esztétikai szempontú vizsgálatukat szorgalmazta.

Különös fordulat, hogy B. Szabó munkásságát, igen hasonló módon ahhoz, ahogyan ő viszonyult az 1948–49-et megelőző írói életművekhez, szövegei ideológiai alárendeltsége miatt elsősorban kordokumentumként tudjuk értékelni, melyek fontos helyet foglalnak el a vajdasági magyar irodalomtudomány történetében és (bizonyos szempontból) magyarázatot szolgáltatnak az esszé műfajának évtizedekig tartó népszerűségére a vajdasági irodalmárok körében. A B. Szabó szövegeinek tanulmányozása rávilágított egy a vajdasági magyar irodalomtudomány történetét kortárs, független szempontból áttekintő munka szükségességére. Írásai és a bennük kifejezésre jutó irodalomszemlélet mélyrehatóbb értelmezése érdekében a továbbiakban Lukács György, Révai József, Németh Andor, valamint kortársa és riválisa Sinkó Ervin munkásságával lenne érdemes összevetni B. Szabó György életművét.

Irodalomjegyzék

- B. Szabó György. 1963. *Éjszakák, hajnalok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- B. Szabó György. 1988a. *Élmény, szerep, hivatás*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- B. Szabó György. 1988b. *Tér és idő*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- B. Szabó György. 1989. *A Tér és idő árnyékában*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- B. Szabó György. 1990. *Éjszakák, hajnalok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Béládi Miklós szerk. 1982. *A magyar irodalom története 1945–1975 – IV. kötet. A határon túli magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/04/162.html> (2017. febr. 15.)
- Béládi Miklós szerk. 1986. *A magyar irodalom története 1945–1975 – II./1–2 A költészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02200/02227/html/02/16.html> (2017. febr. 15.)
- Bori Imre. 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bosnyák István. 1988a. Előszó. In B. Szabó György. *Élmény, szerep, hivatás*. 5–15. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- Bosnyák István. 1988b. Jegyzetek a kötet írásáról In B. Szabó György. *Élmény, szerep, hivatás*. 279–293. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bosnyák István, 1988c. Előszó. In B. Szabó György. *Tér és idő*. 5–8. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bosnyák István, 1988d. Jegyzetek a kötet írásáról. In B. Szabó György. *Tér és idő*. 369–387. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bosnyák István. 1989. Jegyzetek a kötet írásáról. In B. Szabó György. *A Tér és idő árnyékában*. 309–318. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Encyclopedia Britannica*. 2012. s.v. „Ludwig Feuerbach” <https://www.britannica.com/biography/Ludwig-Feuerbach> (2017. febr. 15.)
- Encyclopedia Britannica*. 2014. s.v. „Charles Fourier” <https://www.britannica.com/biography/Charles-Fourier> (2017. febr. 15.)
- Gerold László. 2001. *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Ispánovics Csapó Julianna. 2003. Egy ember négy arca: B. Szabó György ma. *Magyar Szó* dec. 27–28. 26. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/73/ispanovics.html> (2017. febr. 15.)
- Tzvetan, Todorov. 1998. A totalitarizmusról. *Magyar Lettre International* 30. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00014/12todo.htm> (2017. febr. 15.)
- Utasi Csilla. 2004. Két irodalomtörténeti szintézis-kísérlet a hatvanas évekből – Vázlat B. Szabó György és Sinkó Ervin regéi magyar irodalmi tárgyú írásaiból. *Hungarológiai Közlemények* 35 (4): 39–46.

ABSZTRAKT

B. SZABÓ GYÖRGY

Irodalmár-portré az 1950-es évek Jugoszláviájából

B. Szabó György (1920-1963) a II. világháború utáni Jugoszlávia egyik meghatározó értelmiségi és közéleti személyisége. Az 1930-as évek derekán mint képzőművész és képzőművészeti kritikus kezdte pályafutását. 1946-tól az Újvidéki Tanérképző Főiskola oktatója, 1959-től az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán megnyílt Magyar Nyelv és Irodalomtanszék tanára és egyike a vajdasági magyar irodalomtudomány úttörőinek. A tanulmány B. Szabó György irodalomtudományos, továbbá az ehhez kapcsolódó módszertani és pedagógiai munkásságát tekinti át és tárgyalja szintézis-esszéjét, amely a marxista és az esztétika központú irodalomszemléletek összeegyeztetésére tesz kísérletet. Végül az opus kortárs szempontból való értelmezhetőségének kérdéseivel foglalkozik.

Kulcsszavak: B. Szabó György, vajdasági magyar irodalomtudomány, marxista irodalomszemlélet

GYÖRGY B. SZABÓ

A litterateur's portrait from the 1950s Yugoslavia

György B. Szabó (1920-1963) was one of the central figures in the intellectual and public life of the post war Yugoslavia. He began his career as a visual artist and fine arts critic in the middle of the 1930s. From 1946 B. Szabó was a professor at the Teacher-training collage of Novi Sad, as of 1959 at the Department of Hungarian Language and Literature of the University of Novi Sad's Faculty of Philosophy and one of the pioneers of Hungarian literary science in the Vojvodina. The paper summarizes the literary, the related methodological and the pedagogic work of György B. Szabó, which were all strongly influenced by Marxist literary theory. Furthermore discusses B. Szabó's synthesis-essay, where he attempted to unite Marxist and aesthetic literary approaches in one theory and examines his work from a contemporary point of view.

Keywords: B. Szabó György, Hungarian literary science in the Vojvodina, marxist literary theory

SÁRI Orsolya

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest
sari.orsolya@hallgato.ppke.hu, sari.orsolya@gmail.com

A 14 (TIZENNÉGY) KARÁTOS AUTÓ KÉPREGÉNYVÁLTOZATAINAK KIADÁSTÖRTÉNETE¹

Tanulmányom *A 14 (tizennégy) karátos autó*² című Rejtő-regényből készült képregényekről szól. A tanulmány első részében azon hordozókról írok, melyekben *A 14 (tizennégy) karátos autó* képregényváltozatai megjelentek. Az első megjelenés 1963-ra datálható, majd 1974-ben szintén a *Füles* rejtvényűjságban jelent meg folytatásokban. 1983-ban már önálló képregényfüzetként adták közre, 2005-ben pedig a Garisa H. Zsolt és Varga „Zerge” Zoltán által digitálisan felújított, átdolgozott, színes képregényalbum került a könyvesboltok polcaira. A négy kiadást a *Füles* rejtvényűjság, az önálló képregényfüzet, illetve a képregényalbum vonatkozásában ismertetem, mely lehetőséget ad egy újabb vizsgálódási szempont, a kettős születés elméletének bemutatására. Ez pedig továbbvezet a mediativitás állandó és kevésbé állandó elemeinek vizsgálata felé a különböző képregényváltozatokban.

-
- 1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.
 - 2 Rejtő Jenő 1940-ben, a Nova Kalandos Regényei sorozat 125. részeként megjelent regényének borítóján *A 14 karátos autó* cím szerepel, csakúgy, mint az 1963-as, az 1974-es és a 2005-ös képregényváltozatokon, az 1983-as képregényváltozaton azonban betűvel írták ki a címben szereplő tizennégyes számot, ahogyan az újonnan kiadott regényváltozatok borítóján is betűvel láthatjuk. A törzsszövegben mindig az adott változatnak megfelelően, betűvel vagy számmal írom a címet, amikor általánosságban írok a képregényváltozatokról, akkor a következőképpen: *14 (tizennégy)*.

A Füles

Az 1956-os forradalom után a *Füles* rejtvényújság több más ifjúsági, szórakoztató és kulturális lappal³ együtt engedményeket kapott, melyek kedveztek a képregénymédiumnak is. A tömegek lecsillapításának és szórakoztatásának, valamint figyelmük elterelésének lehetőségét a politikáról az ilyen lapok indításában látta a pártállam. Míg a *Füles* címlapjain lenge öltözetű lányokkal találkozhatott az olvasóközönség, hasábjain rejtvényekkel, bulváros témákkal és képregényekkel. A képregények a kezdetektől szerves részét alkották a (rejtvény)újságoknak, így már a *Füles* 1957. február 3-i, első számában megjelent O. Henry *Az indiánfőnök* című regényének képregény-adaptációja. Forгатókönyvét Cs. Horváth Tibor írta, a rajzokat Korcsmáros Pál készítette. A kezdetektől nagyon népszerű *Füles* az 1950-es és 1960-as években hetven–százhuszszezres példányszámban kelt el, majd ez a szám folyamatosan növekedett. Az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére elérte a hétszázötvenezeres határt.

A hordozók

A *Füles* rejtvényújság hasábjain elsődlegesen irodalmi művek képregény-adaptációi jelenhettek meg.

„Az irodalmi adaptációs képregények megjelentetésének háttérében az az elképzelés állt, hogy ezek hozzájárulnak a tömegek műveléséhez, hisz ezeken keresztül sokan megismerik a fontos irodalmi alkotásokat; ám mivel a képregények csak kivonatosan vagy vázlatosan tudják visszaadni az adaptált műveket, így inkább csak kedvcsinálóként vagy reklámként működnek, mint önálló alkotásokként” (Dunai 2012, 101).

„Az irodalmi adaptációs változat eleve egyfajta irodalmi kánont közvetített [...] A feldolgozott munkák között a kanonizált művek mellett, mint például az *Egri csillagok*, megtalálhatók a korabeli populáris kultúra olyan darabjai is, mint a Rejtő-regények” (Uo., 105). A Rejtő-kultusz alakulásában

3 Ilyen volt még többek között a *Pajtás*, a *Népszava*, a *Tábortűz* és a *Magyar Ifjúság*, melyek a *Füles* mellett a képregények legfőbb hordozói voltak. A *Pajtás*, a *Tábortűz* és a *Magyar Ifjúság* inkább ifjúsági lapnak számított, a *Füles* és a *Népszava* szélesebb cél- és olvasóközönségnek szólt.

nagy jelentőséggel bírt az 1961-ben megjelent, Rejtő-regényből készült adaptációs képregény, *A szőke ciklon*. A forgatókönyv írója Cs. Horváth Tibor, a rajzok készítője Korcsmáros Pál volt. *A szőke ciklon* képregény oly nagy népszerűsége tett szert, hogy egy egész Rejtő-sorozatot indítottak útjára.

1963-ban a *Füles* VII. évfolyamának 31. számában jelent meg *A 14 karátos autó* első része, ezt összesen 17 rész követte hetente három oldalon. Az 1963-as és az 1974-es változat kiadása között eltelt 11 évben egy formálódási folyamat ment végbe a *Füles*ben, melynek köszönhetően a két változat között rengeteg különbség fedezhető fel.⁴

A *Füles*beli (és a későbbi) megjelenésekről szólva nem kerülhető meg a kettős születés elmélete. André Gaudreault és Philippe Marion elméletét Maksa Gyula ismertette doktori disszertációjában (Maksa 2007, 27–32), majd önálló könyvben (Maksa 2010, 14–19) is. „Egy médium helyét, identitását, elismertségét tehát három szakaszon át találja meg: »megjelenés« (apparition), »felbukkanás« (émergence), »eljövetel« (avènement). Ezt a három szakaszt különíti el a két születés: az első, integratív születés és a második, differenciáló születés” (Uo., 16). Az 1963-as és az 1974-es *A 14 karátos autó*-változat kriptomédium, mely a „megjelenés” fázisába sorolandó. Láthattuk, hogy ez a két változat még a *Füles* rejtvényűtség hasábjain jelent meg folytatásokban, így a médium egyedisége, és az, hogy valójában önálló alkotásként is megállja a helyét, még rejtve marad. A Rejtő-képregények első megjelenéseit a *Füles* biztosította.

Az 1980-as években önálló képregényfüzetekben és -albumokban jelenhettek meg – a legtöbbször korábban már kiadott – képregények. Az önálló képregényes füzetek megjelenésének egyszeri engedélyezése nagymértékben köszönhető Rubovszky Kálmánnak, aki az 1980-as években képregénykutatásokba kezdett Magyarországon, mellyel nagyobb mozgástér állt a képregények rendelkezésére. Az önálló képregénykiadványok is nagy példányszámban keltek el, rendkívül népszerűek voltak. 1983-ban az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat gondozásában *A tizennégy karátos autó*t is kiadták önálló képregényfüzetben. A képregény 1983-as változatát a protomédiumokhoz⁵ sorolom. A kripto- és protomédium integrálódik a kulturális láncolatba, annak ellenére is, hogy „[...] a felbukkanás szakaszban már érzékelhető némi nyitás az autonómia felé. A médium felfedi néhány sajátosságát. Megkezdődik az önállósulás a társadalmi gyakorlatok mó-

4 A változatok közti különbségekről a tanulmány későbbi részeiben bővebben is szólok.

5 A kettős születés elméletének három fázisa közül a második, amely még az első, integratív születéshez tartozik (Maksa 2010, 16–17).

dosulása, a társadalmi-gazdasági változások révén” (Uo., 17). Mind az autonómia felé törekvés, mind pedig a társadalmi-gazdasági változások megfigyelhetők az 1980-as években. Az önálló képregényfüzetben történő kiadás egyrészt arra utal, hogy a képregény elindult az autonómmá válás útján, másrészt pedig a korábban már kiadott képregények önálló képregényfüzetekben való megjelentetése mindenképpen nyereséget termelt, hiszen csak a legnépszerűbb képregények éltek meg az önálló füzetekben való kiadást.

A kettős születés harmadik fázisára (médiум eljövetele), egyben második, differenciáló születésére egészen a 2000-es évekig kellett várni. 2002-ben Korcsmáros Gábor, Korcsmáros Pál unokája megalapította a Képes Kiadót.⁶ 2005-ben kiadták *A 14 karátos autó* című képregény digitálisan felújított, átdolgozott, képekkel és szöveggel kiegészített, színes változatát. 2007-ben megalapították a képregényekre specializálódott kiadók szövetségét, évente több képregényfesztivált szerveznek, és a képregényes szaklapok is egyre szélesebb körben terjednek. Ez alapján beszélhetünk a médiум eljövételéről, melynek részese *A 14 karátos autó* is.

A médiум eljövetele nem jelent egyet azzal, hogy megtalálta volna saját, végleges médiумidentitását, „csupán” annyit, hogy „[...] a médiум saját potenciáljával interakcióban van, és kezelhetővé válik” (Uo., 17). Immáron intézményes elismertség és a gazdasági források döntő növekedése állapítható meg (Uo., 17).

Az adaptáció kérdésköre

A 14 (tizennégy) karátos autó képregényváltozatairól szóló részben többször is szerepelt az irodalmi adaptációs képregény kifejezés, így megkerülhetetlennek ítélem meg az adaptáció kérdéskörét.

Az adaptációt sokan a hűségelv tükrében tárgyalják, és éppen ezért lesz „[...] »hamisítás«, »beavatkozás«, »megbecstelenítés« (listázza McFarlane, 1996, 12), »árulás«, »deformáció« [...]” (Hutcheon 2014, 99). Hutcheon tanulmányában elhatárolódik attól, hogy az adaptált szöveg és az adaptáció közti kapcsolat fokát, mértékét vizsgálja. Hutcheon szerint nem véletlen, hogy az adaptáció a folyamatot és a végterméket is jelöli (Uo., 101). Három szempontot vesz figyelembe, melyek mentén meghatározható az adaptáció jelensége: (1) végtermékként tekintve az adaptációra egy mű bejelentett, széles körű transzpozícióját, átkódolását látjuk, amely érint-

6 A kiadó a nevét Korcsmáros Gábor másik nagyapja, Képes Géza után kapta.

heti a médiumot vagy a műfajt (Uo., 101). A Rejtő-képregények esetében a médiumot érintő transzpozícióról van szó. Hutcheon gondolatmenetét követve, ha (2) alkotási folyamatként vesszük számításba az adaptációt, akkor (újra)értelmezésről és (újra)alkotásról beszélhetünk (Uo., 101). Mind Cs. Horváth Tibornak, mind pedig Korcsmáros Pálnak *A 14 (tizennégy) karátos autó* című képregény megalkotása közben értelmezni és alkotni is kellett. A 2005-ös változat újraalkotása, újraértelmezése az eredeti képregénynek, amivel elsődlegesen Korcsmáros Pálnak, illetve Rejtő Jenőnek akartak emléket állítani Garisáék. Hutcheon harmadik szempontja alapján az adaptáció nem más, mint (3) „kiterjedt intertextuális összefonódás az adaptált művel” (Uo., 101).

Jelen tanulmánynak, Hutcheon elképzeléseéhez hasonlóan, nem célja *A 14 (tizennégy) karátos autó* című regény és a képregények közti kapcsolat fókát, mértékét „mérni”, vizsgálni, elsődleges célja a képregényváltozatok összevetése a mediativitás állandó és kevésbé állandó elemeit alapul véve.

A képregények összevetése a mediativitás elemeinek tükrében

A 14 (tizennégy) karátos autó című képregény jelen tanulmányban tárgyalt négy kiadása között számtalan különbség figyelhető meg. A „látható” különbségekkel kezdem elemzésem, melyek már a változatok kézbevételekor feltűnnek.

Az 1963-as, eredeti képregény a *Füles* VII. évfolyamának 31. számától 48. számáig jelent meg. Összesen 18 részben, 54 oldalban és 211 képkockában ismerhetjük meg Gorcsev Iván, vagyis Fülíg Jimmy⁷ és a többi szereplő kalandjait. A *Füles* 1974-ben újraközölte a történetet, de most már csak 13 részen, 26 oldalon és 209 képkockán keresztül. A két hiányzó képkocka az 1963-as változatban a 87. és a 95. számot viseli. Az 1983-as önálló képregényfüzet „[...] a *Füles*ben megjelenttel azonos, annak újraközlése” (Cs. Horváth–Korcsmáros 1983, 32). Ez azonban pontosításra szorul, hiszen a *Füles*beli megjelenések közül is az 1974-esnek az újraközlése. 22 évvel az önálló képregényfüzet kiadása után, 2005-ben digitálisan felújított, átdolgozott, újabb képkockákkal és szövegrészekkel gazdagítottan, színes képregényalbum formátumban adta ki a Képes Kiadó.

7 Cs. Horváth Tibor az 1963-as változatban a regény főhősének, Gorcsev Ivánnak a nevét lecserélte Fülíg Jimmyre, mert a Gorcsev név túlon túl oroszosan hangzott. A későbbi változatokban ismét Gorcsev néven szerepel.

A mediativitás állandó elemei közé sorolandó az oldal, az állóképek változatos keretezése, a hangfestészet, a kihagyás alakzatával kifejezett időmúlás és mozgás, illetve a heterokronitás. Ezek az állandó elemek, melyek segítségemre lesznek az elemzéskor.

A képregény specifikus tulajdonsága a lineáris szekvenciába, tabuláris összstruktúráként érzékelhető képregényoldalba való szervezés. A lineáris szekvencia alatt a képkockák egyenes vonalú kapcsolódási sorrendje érthető, mely kapcsolódási sorrendek a hordozó adta lehetőségektől függően eltérhetnek egymástól. Az 1963-as változatban általánosságban az oldal kétosztatúságáról beszélhetünk, viszont az 1963-as és az 1974-es változat kiadása közötti időben lezajló formálódási folyamatnak köszönhetően 1974-ben már az oldalak háromosztatú felosztásával találkozhatunk. Ez a változtatás azonban nem csupán a képkockák más és más oldalra, illetve részbe történő átkerülését hozza magával, hanem a tabuláris összstruktúra megváltozását is. Az önálló képregényfüzetben azt látjuk, hogy az 1974-es háromosztatú képregényoldalakat viszi tovább, ezzel ellentétben a színes képregényalbum visszatér az eredeti képregényhez, így általánosságban kétosztatúság figyelhető meg benne, de természetesen itt is vannak kivételek, ahol például egy képkocka elfoglal majdnem egy egész oldalt (Rejtő–Korcsmáros 2005, 72), ezzel a jelenet fontosságát kiemelő, vagy ahol a háromosztatúságot figyelhetjük meg (Uo., 6). Benoît Peeters a cselekmény és a nyomdai elrendezés kölcsönhatásának eredményeként négy oldalelrendezési típust⁸ különböztet meg: (1) a szabályos vagy hagyományos elrendezési mód, amikor is a retorikai hatásmechanizmus a háttérbe szorul. A tabuláris struktúra egyhangúvá válik, mivel a lineáris cselekményvezetés mögé szorul. Ebbe az elrendezési módba sorolható az 1974-es és az 1983-as változat, hiszen merevvé válik a történet vezetése. (2) Az oldal dekoratív megformálásának esetében a cselekmény és a nyomdai elrendezés majdhogynem független egymástól. (3) A retorikus típus jellegzetessége, hogy „[...] a tér elrendezését elsősorban a történet határozza meg” (Peeters 2004, 92). Martin Schüwer megfogalmazásában „A *frame*-eket gyakran egy bizonyos mozgásirányhoz igazítják, például amikor egy magas, vékony *frame* egy mély zuhanás, egy széles, lapos keret pedig egy lövés ábrázolását szolgálja” (Schüwer 2014b, 387). A (3) elren-

8 Megjegyzendő, hogy a képregények nagy többségében nem különíthető el teljesen egymástól a négy oldalelrendezési mód, azok keverednek egymással. Írásomban a képregényeket azokba a módokba sorolom, amelybe meglátásom szerint a leginkább beleillenek.

dezési módhoz sorolom az 1963-as változatot, és még inkább a 2005-ben készült színes képregényalbumot, hiszen utóbbi esetben már az A4-es formátum is lehetővé tette a magas, vékony (Rejtő–Korcsmáros 2005, 26) vagy a széles, laposan elterülő (Uo., 7) képkocka rajzolását. A (4) típusú elrendezési mód szerint „[...] a kockák elrendezése válik teremtő erővé. [...] Ezekben a képregényekben mintha az oldaltábla formája határozná meg a történetet” (Peeters 2004, 92). Az oldalelrendeződések módjaival már valamelyest érintettük a mediativitás következő elemét, az állóképek változatos keretezését, melynek lehetőségével csak a 2005-ös változat alkotói mertek bátrabban élni. Az 1963-as változat él az álló és fektetett téglalap vagy négyzet alakú keretezés adta lehetőséggel. Néhány képkockánál a szereplő rálép a vonalra, mint például, amikor a szanatóriumból elszökött Vanek urat kergetik a gondozói (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963a, 8), vagy a pofon nagyságát jelezve a keret felső részét „átszakítja” az indiai fakír (Uo., 8). Az állóképek egysíkú keretezésének okát mindennek ellenére mind az 1963-as, mind pedig az 1974-es változatban abban látom, hogy a rajzoló, Korcsmáros Pál igyekezett azzal a térrel dolgozni, ami rendelkezésére állt, miután megkapta Cs. Horváth Tibortól a forgatókönyvet, amelyre már előre beragasztotta a szöveges részeket. Az 1983-as kiadás pedig az újraközlés miatt nem bánt szabadabban a keretezéssel. Garisa H. Zsolt és Varga „Zerge” Zoltán 2005-ben – az előzőekhez képest – már nagyon bátran nyúlt a keretekhez. A múltidéző 2. oldalon (Rejtő–Korcsmáros 2005, 2) hullámos vonalakkal határolt képkockákat látunk, és nem szokványos a keretezés a 11. oldalon sem, amint üldözőbe veszi a piros ruhás lányt. Az alsó képkocka jobb felső sarkából lecsíp egy darabot, az autó orrát pedig az oldalon kívülre helyezi, ezzel azt az örült tempót hivatott megmutatni, amivel Gorcsev Iván Anette Laboux-t üldözi, mint ahogyan az oldalon a keretből kicsúszik a porfelhő is (Uo., 11).

A képregény valódi mozgás ábrázolására nem képes, éppen ezért a befogadó segítségét kéri. A mozgás pályáját megrajzoló mozgásvonal analitikus vagy szintetikus lehet. Az analitikus mozgásvonal esetében a szaladó figuránál a kéz, a boka és a térd kiemelése fontos, míg a szintetikusnál a mozgásábrázolás az egész testre vonatkoztatott. Az analitikus mozgásvonalra tökéletes példát láthatunk az 1963-as változat 144. képkockájában, amint Gorcsev „Fülig Jimmy” Iván az elsüllyedtnek hitt autó után ered, hogy megint, immáron sokadjára visszaszerezze azt (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963c, 8). Az 1974-es verzió 42. képkockájában a pofon vágott Gorcsev Iván bokája kerül zuhanás közben a képkocka középpontjába (Cs. Horváth–

Korcsmáros 1974b, 25), csakúgy, mint a 2005-ös változat 59. oldalának jobb alsó képkockáján Vanek úr elesésénél. Egyrészt a képkocka előterébe helyezi Vaneket, másrészt pedig a legelöl lévő testrésze a térde (Rejtő–Korcsmáros 2005, 59). „A szekvencia a mozgásábrázolás tulajdonképpeni tere, mert amennyiben az olvasás során egy mozgó képi világot érzékelünk, benne mozgó figurákkal, akkor ez a mozgás elsősorban a *panelek közötti* átmenetekben történik” (Schüwer 2014a, 232).

A panelek közti átmenetek hat fajtáját különbözteti meg Scott McCloud. Véleményem szerint a hat különböző átmenet között, az oldalelrendezési módokhoz hasonlóan, elmosódottabbak a határok, legalábbis *A 14 (tizennégy) karátos autó* vonatkozásában biztosan. Az átmenetek nemcsak a térbeliség fontos szegmensét jelentik, de nagy szerepük van az időkezelésben is. Scott McCloud a hat különböző átmenethez a következő definíciókat társítja (McCloud 2007, 78–80): (1) „[...] a pillanatról pillanatra történő átmenet, viszonylag kevés keretezést igényel” (Uo., 78). *A 14 (tizennégy) karátos autó* egyik képregényváltozatában sem lehet ilyet találni, hiszen ebben az esetben arról van szó, hogy egyetlen akción belül mutatják be a mozgás fokozatait, a kar emelése és a kar még magasabbra emelése jó példa lehetne erre. A pillanatról pillanatra történő átmenet az idő megnyújtását eredményezné, így ez kevésbé használatos az adaptációs képregények esetében.

Az átmenet (2) cselekményről cselekményre vezet át, ha külön panelekben kap helyet a karlendítés, az ütés és a kitérés az ütés elől vagy az ütés következményeként a földre zuhanás, árokba kerülés. Rejtő Jenő figuráinak – és itt nem csak Gorcsev Ivánról van szó – kedvelt tevékenysége a pofozkodás, ezt a fajta tevékenykedést a képregény megalkotói is szívesen színre vitték. Így lehetséges az, hogy *A 14 (tizennégy) karátos autó* című képregény bővelkedik a cselekményről cselekményre történő átmenetekben. Rögtön az első oldalakon találkozhatunk ezzel az átmenettel, amikor a hindu önvédelmet bemutató fakírhoz Gorcsev Iván odalép, majd felpofozza, és végül a fakír egy fagyaltos kocsiban belsejében köt ki (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963a, 7–8; Cs. Horváth–Korcsmáros 1974a, 24; Cs. Horváth–Korcsmáros 1983, 1; Rejtő–Korcsmáros 2005, 3–4). Ez a jelenet mind a négy képregényváltozatban benne van.

Az átmenet (3) szereplőről szereplőre történik „[...] ugyanazon jeleneten vagy gondolatmeneten belül, amelynek értelmezése erőteljes részvételt igényel az olvasó részéről” (McCloud 2007, 79). Ezt a fajta átmenetet láthatjuk a színes képregényalbum 43. oldalán (Rejtő–Korcsmáros 2005,

43), amikor is az első képkockán Anette Laboux és apja a teraszról nézi a megkerült 14 karátos autót, majd a következő képkockán már Gorcsevet láthatjuk abbéli félelmében, hogy pénztárcáját a kabátzsebében hagyta a szállóban, és miből fizeti ki Vanek urat, ha nem megy vissza érte, végül Vanek úr jelenik meg az oldal utolsó képkockájában Oranban, az erőd gyakorlóterén. Itt feltételezhetünk egyfajta (6) logikai ugrást is, hiszen látszólag semmiféle logikai kapcsolat nem létezik a képkockák között (McCloud 2007, 80).

A cselekményről cselekményre történő átmenet mellett legnagyobb arányban a (4) jelenetről jelenetre történő átmenet fordul elő *A 14 (tizen-nég) karátos autó* című képregényekben. Scott McCloud nyomán talán ezeket az átmeneteket lehet a leginkább felismerni a képkockákon, mégpedig azért, mert a sokszor hatalmas térbeli és időbeli ugrások értelmezéséhez segítségünkre lehetnek a blokk-kommentárokban⁹ megjelenő „Néhány sarokkal odébb egy parkban...” (Rejtő–Korcsmáros 2005, 5), „Fél órával később...” (Uo., 13), illetve „Néhány alapgyakorlattal később...” (Uo., 45) típusú megjegyzések. A jelenetről jelenetre történő átmenetekenél a két különböző képkocka közötti térben és időben történeteket a befogadó tudatára bízva az alkotó, de a két képkocka közti térbeli és időbeli különbségeket jól jelzi a fentebb már említett blokk-kommentár.

A (5) nézőpontváltás „[...] többnyire átugorja az idősíkot, tekintetünk egy hely, gondolat vagy hangulat különböző nézőpontjain siklik végig” (McCloud 2007, 80). Ennek egyik legjobb példája az 1963-as (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963b, 6–7) és az 1974-es változatból (Cs. Horváth–Korcsmáros 1974c, 25; Cs. Horváth–Korcsmáros 1974d, 24) kimarad, így értelemszerűen az 1983-as változatból (Cs. Horváth–Korcsmáros 1983, 8–9) is, de a 2005-ös albumban (Rejtő–Korcsmáros 2005, 22) benne van a jelenet. Történetesen azután, hogy Gorcsev Iván hallgatózik az ajtónál, vajon kivel beszélhet Anette, rögtön a szobai jelenet következik az előbbi változatoknál, utóbbinál viszont belekerül a történetbe az a nézőpont, hogy a hallgatóság után a kulcslyukon keresztül bekukkant Anette szobájába.

Az átmeneteknél már feltűnt az időkezelés kérdésköre. A képregényekre a heterokronitás jellemző, ami azt jelenti, hogy a befogadás időtartama nincs előre beprogramozva. A heterokronitást, az olvasás ritmusát a verbális elemek panelekben való elrendezése és a részek közötti látható elemek határozzák meg. Így lehetséges az, hogy egy-egy képkockánál,

9 Blokk-kommentár: belső monológ, az elbeszélő megnyilatkozásai vagy összekötő elemek: pl. „10 évvel később”, „Eközben Metropolisban” (Schüwer 2014b, 392).

amelyben sok szöveg található (Uo., 20), több időt töltünk a befogadással, mint ahol csak egy-két párbeszéd vagy narrációs rész (Uo., 21) követi egymást, és a képkocka nagy részét csak a kép foglalja el. A kép és az írás interakciójáról is szó van itt.

Mindkettő a képregény építőelemei közé sorolandó, viszont „[...] az egyes *paneleden* belül a szöveg csak szekvenciálisan, a kép elsősorban szimultán módon érzékelhető” (Schüwer 2014b, 391). A nyugati képregények esetében a betűk is rajzoltak, vagyis egyfajta képszerűséggel rendelkezik a szöveg is, a magyar adaptációs képregények esetében azonban csak és kizárólag nyomtatott betűkkel találkozunk. Az eltérő betűméret és -vastagság a nyelv szupraszegmentális aspektusainak, mint amilyen az intonáció, a hangerő vagy az érzelmi telítettség, kiemelését szolgálja. A kiemeléseket szolgáló lehetőségeket a három korábbi változat közül egyik sem használja ki, sőt, mind az 1974-es, mind pedig az 1983-as változatban csupa nyomtatott nagybetűt használnak, pedig köztudott, hogy a nagybetűs írásmód a kiabálást jelképezi. Változást csak a 2005-ös képregényalbumban tapasztalhatunk, ebben már szabadabban bánnak mind a betűkkel, mind pedig a szóbuborékokkal (Rejtő–Korcsmáros 2005, 45).

Az írás és a kép interakciójában részt vesz a szóbuborék, a gondolatbuborék és a blokk-kommentár is. A szóbuborék a dialógus megjelenítésének egyik legelterjedtebb formája, melynek nyílja a beszélő felé mutat. A 2005-ös változatban lehet olyan megoldással találkozni, amikor az egy szereplő által mondott szövegrészeket összekötik. Ilyet láthatunk a 25. oldal első képkockájában, ahol Gorcsev Iván mondandóját kötik össze, vagy a 24. oldalon, ahol külön képkockát szentelnek a párbeszédés résznek, de ebben a képkockában is összekötik Vanek úr párbeszédés részeit Gorcsev párbeszédés részeivel (Uo., 24–25). A lehetőség már a három korábbi változatnál is adott volt, azonban a 2005-ös változat élt is vele, ezzel is újításokat mutatva a hazai képregényekben.

A gondolatbuborékok ezzel szemben felhő alakúak, a nyilak helyett körök vagy buborékok vezetnek a beszélő felé. A gondolatbuborékokban mindig szó szerinti idézeteket helyeznek el, vagy a szereplő ki nem mondott gondolatait. Érdekes módon a gondolatbuborék alakzatával sem él a három 20. századi változat. A 2005-ös változat Vanek úr igencsak hosszú éjszakai álmát közvetíti felénk felhő alakú gondolatbuborékban (Uo., 54). Egyértelműen azonosítható módon hiányzik ez a képkocka mind a három korábbi változattól. Ezt mutatja az 1963. november 3-án megjelent képregényrészlet (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963d, 7), az 1974-es 10. rész 2. oldala (Cs. Horváth–

Korcsmáros 1974e, 25) és az önálló képregényfüzet 20. oldala is (Cs. Horváth–Korcsmáros 1983, 20).

A blokk-kommentár minden változatban megjelenő elem. A blokk-kommentár doboz alakú, a beszélőhöz semmilyen módon, se nyíllal, se buborékkal, se körökkel, nem kapcsolódó szöveges rész. Belső monológot vagy a személyekhez egyáltalán nem köthető részeket közvetít kifelé. Továbbá blokk-kommentárba kerülhet a jelenetről jelenetre történő átmenet fontos eleme, az összekötő elem. Az 1963-as változat 68. képkockájában olvashatjuk: „A hallban...” (Cs. Horváth–Korcsmáros 1963b, 7), ennek egy változatát, mely teret és időt is megjelenít egyszerre, látjuk az 1974-es verzió 68. képkockájában, miszerint Gorcsev épp „Távozóban...” (Cs. Horváth–Korcsmáros 1974d, 24) van. Az 1983-as változat (Cs. Horváth–Korcsmáros 1983, 9) ezt a szövegváltozatot követi, míg a 2005-ös változat visszatér az eredeti képregény blokk-kommentárjához (Rejtő–Korcsmáros 2005, 23).

A hangfestészet és a hangutánzó eszközök a képregénynek ugyanolyan specifikus sajátosságai, mint például a szóbuborékok vagy a képkeret, de sokszor nem élnek a hangfestészet eszközeivel. Legelőször a képregényalbum élt a hangfestészet adta lehetőségekkel, melynek oka elsődlegesen az, amit már Kertész Sándor is említett, hogy Cs. Horváth Tibor forgatókönyvei a szövegek túlburjánztatásáról híresek, így az apró képkockákba a hangfestészethez tartozó „Slatt”, „Paff” stb. már nem fért bele, a színes album A4-es formátuma már élethetett ezzel a lehetőséggel, hiszen bőven volt hely egy-egy képregényoldalon. Másik okként, hogy csak 2005-ben jelentek meg a hangfestészet eszközei *A 14 karátos autóban*, azt nevezem meg, hogy Garisa H. Zsolt és Varga „Zerge” Zoltán nemcsak Korcsmáros Pálnak, hanem az adaptáció alapjául szolgáló regény írójának, Rejtő Jenőnek is emléket kívánt állítani. Rejtő Jenő figurái pedig híresek a pofonosztásokról, így ezek képi ábrázolásával is közelebb hozták egymáshoz a regényt és a képregényalbumot.

Összegzés

Jelen tanulmány *A 14 (tizennégy) karátos autó* című Rejtő-regény alapján készült képregények bemutatását tűzte ki célul. A tanulmány első részében a *Füles* rejtvényűjságot ismertettem röviden, majd azokra a hordozókra tértem át, amelyekben *A 14 (tizennégy) karátos autó*t folytatásokban vagy önálló füzetben, illetve albumban megjelentették. A Rejtő-képregények kapcsán – így *A 14 (tizennégy) karátos autó* esetében is – megkerülhetetlen az adaptáció kérdésköre, röviden ezt is ismertettem. A mediativitás

állandó és kevésbé állandó elemeinek ismertetésével igyekeztem összehasonlítani a négy képregénykiadást. A tanulmány összehasonlító részének elsődleges célja az volt, hogy megismertessem azokat az építőköveket, melyek mentén a képregény mint médium elemezhető. Az 1963-tól 2005-ig terjedő időszakban mind a képregények, mind pedig *A 14 (tizennégy) karátos autó* képregényváltozatai sok változáson mentek keresztül, azonban azt is láthatjuk, hogy az eljövettel sem a médium, sem *A 14 (tizennégy) karátos autó* nem találta meg végleges médiumidentitását, folyamatosan változóban van.

Irodalomjegyzék

- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1963a. *A 14 karátos autó. Füles 7 (31): 7–9.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1963b. *A 14 karátos autó. Füles 7 (36): 6–8.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1963c. *A 14 karátos autó. Füles 7 (42): 6–8.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1963d. *A 14 karátos autó. Füles 7 (44): 6–8.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1974a. *A 14 karátos autó. Füles 18 (38): 24–25.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1974b. *A 14 karátos autó. Füles 18 (40): 24–25.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1974c. *A 14 karátos autó. Füles 18 (41): 24–25.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1974d. *A 14 karátos autó. Füles 18 (42): 24–25.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1974e. *A 14 karátos autó. Füles 18 (47): 24–25.*
- Cs. Horváth Tibor–Korcsmáros Pál. 1983. *A tizennégy karátos autó.* Budapest: Ifjúsági Lapkiadó Vállalat.
- Dunai Tamás. 2012. Keretek közt: A képregény mint a Kádár-kor emlékezethelye. In *Kultpontok: Emlékezethelyek a magyar populáris kultúrában*, szerk. Dunai Tamás–Oláh Szabolcs–Sebestyén Attila. 99–107. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hutcheon, Linda. 2014. Elmélkedés az adaptációról: Mit? Ki? Miért? Hogyan? Hol? Mikor?. Ford. Kuklis Katalin. *Kalligram 23 (12): 98–102.*

- Maksa Gyula. 2007. Kriptomédium, protomédium, intermedialitás: André Gaudreault és Philippe Marion médiatörténet-elméleti modellje. In *Mediativitás, médiumidentitás, „képregény”*. 27–32. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Maksa Gyula. 2010. Kettős születés és médiumidentitás. In *Változatok képregényre*. 14–19. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- McCloud, Scott. 2007. *A képregény felfedezése*. Ford. Bánföldi Tibor–Kepes János. H.n.: Nyitott Könyvműhely. 78–80.
- Peeters, Benoît. 2004. A képregény: Egy sajátos nyelv. Ford. Morvay Zsuzsa. *Enigma* 11 (40): 90–95.
- Rejtő Jenő–Korcsmáros Pál. 2005. *A 14 karátos autó*. Budapest: Képes Kiadó.
- Schüwer, Martin. 2014a. Elbeszélés a képregényben: Egy plurimedialis elbeszéléselemélet építőkövei I. Ford. Sata Lehel. *Filológiai Közöny* 60 (2): 226–244.
- Schüwer, Martin. 2014b. Elbeszélés a képregényben: Egy plurimedialis elbeszéléselemélet építőkövei II. Ford. Sata Lehel. *Filológiai Közöny* 60 (3): 385–398.

ABSZTRAKT

A 14 (TIZENNÉGY) KARÁTOS AUTÓ KÉPREGÉNYVÁLTOZATAINAK KIADÁSTÖRTÉNETE

Rejtő Jenőnek nemcsak regényei éltek meg több kiadást, hanem a regényeiből készített képregények is. A Korcsmáros Pál által rajzolt képregények elsődlegesen a *Füles* rejtvenyűjságban jelentek meg, így 1963-ban *A 14 karátos autó*t is ebben az újságban közölték folytatásokban. A képregény összesen 18 rész, 54 oldal és 211 képkocka terjedelemben jelent meg. A *Füles* 1974-ben 13 részes, 26 oldalas és 209 képkockás változatban újraközölte. Önálló füzetként először 1983-ban jelent meg *A tizennégy karátos autó*. A Képes Kiadó a 2000-es évektől kezdve digitálisan felújított, színes változatban adja közre a Rejtő–Korcsmáros sorozat darabjait. A *14 karátos autó* eredetijét 2005-ben dolgozta át Garisa H. Zsolt és Varga „Zerge” Zoltán. Tanulmányomban bemutatom a négy kiadás közti különbségeket, melyek leginkább a hordozók adta lehetőségekből adódnak. Ugyanakkor tanulmányom az oldalakon megjelenő panelek változatoként eltérő számára vagy alakjára, melyek a narrációt, a jelenetek fontosságát is megváltoztat(hat)ják, is hivatott kitérni.

Kulcsszavak: *A 14 (tizennégy) karátos autó*, képregény, kiadástörténet, narráció

THE EDITION STORY OF THE COMICS VARIANTS OF *THE 14-CARAT
ROADSTER*

Rejtő Jenő's novels not only lived in several editions, but also comics were drawn to the novels. The comics drawn by Korcsmáros Pál primarily appeared in *Füles* puzzle journal, so *The 14-carat roadster* was published in this journal as sequels in 1963. The comics was published in altogether 18 parts, 54 sides and 211 frames. *Füles* republished it in the form of 13 parts, 26 sides and 209 frames in 1974. *The 14-carat roadster* was first published as an independent book in 1983. Képes Kiadó have started publishing the pieces of the Rejtő–Korcsmáros series in digitally renewed and coloured variant since 2000. The original *The 14-carat roadster* was remade by Varga “Zerge” Zoltán and Garisa H. Zsolt in 2005. In my study I will highlight the differences between the four editions which are mostly coming from the opportunities of the formats. My study will also show the importance of the number and shape of the frames on a page in the different editions which could change the narration and the importance of a scenes.

Keywords: *The 14-carat roadster*, comics, edition story, narration

SZABÓ P. Katalin

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, XVIII-XIX. századi
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Budapest
katalin.szabo@caesar.elte.hu

MEGKERESZTELJÜK! – A BARBÁR HŐS MOTÍVUMA DUGONICS ANDRÁSNÁL¹

A cím Voltaire-re és Dugonicsra talán meglepő módon egyaránt utal. „Megkereszteljük, megkereszteljük!” (Voltaire 1996, 14) – ért egyet egy egész társaság Franciaországban, amikor Voltaire vademberéről kiderül, hogy Angliában nem kapott keresztséget.² Dugonics *Etelkájában* (1788) az ártatlan és nemes karjeli királyfi, Etele azt mondja a gaz Róának, hogy „lány Pogánka-kása” helyett magyar koncot talált, s a pogány szónál Dugonics elidőz egy lábjegyzet erejéig. Az Etele által disznóól lelkűnek nevezett ármánykodó tót származású volt, s Dugonics a pogány szót a tót pohan szóra vezette vissza, valamint etimologizációjában arra jutott, hogy „így jött a Magyar szókhoz is a Pogány-szó, mely által meg-nem-kereszteltetett hitvány embereket értünk” (Dugonics 2003, 195). A szó eredete valójában a latin paganus, a deák nyelv forrását Dugonics sem hagyta figyelmen kívül:

„Ezeket az-után a Deákok Paganusoknak mondották; noha, a szó-
nak eredetét nézvé, inkább Pohanusoknak, vagy Pogánusoknak
mondhatták volna. Nem-is törte volna fejét BARONIUS, midőn
a meg-nem kereszteltt Nemzeteket azért mondgya Paganusoknak,
az-az: Falusiaknak: mert a Falukba laktanak” (Dugonics 2003, 195).

-
- 1 A tanulmány a Nyom-Követés 2. című tanácskozáson elhangzott A barbár hős mint irodalmi téma Dugonics Andrásnál című előadás megszerkesztett változata. Az előadás elhangzott: Nyom-Követés 2., VMDOK – DOSZ ITO, Újvidék, Mišić vajda u. 1., udvari szárny, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Tudósklub, 2016. november 20.
 - 2 A vadember-témát jelen tanulmányban csupán érinteni tudom. Magyar vonatkozásban többek között Bessenyei György *Tarimenes utazása* (1804), illetve Verseggy Ferenc *Gróf Kaczaifalvi László avagy a természetes ember* (1808) című munkája nyújt hivatkozási alapot egy újabb tanulmányban számomra.

Dugonics számára pogánynak lenni tehát azt az értelmet jelentette leginkább, hogy keresztység nélkül, s ezzel együtt nem Isten kedvét kereső módon élni (Erre vonatkozóan lásd: Jézus megkeresztelésekor „És imé szózat lóen mennyekből, mondván: Ez az én szerelmes fiam, kiben nékem kedvem tóelt.” Mt 3, 17). David Engels történész egy 2015-ben publikált tanulmányát azzal a kérdéssel indította, hogy mit jelent az napjainkban, hogy valakit barbárnak tartunk. A kérdést történeti szempontból megközelítve úgy válaszolta meg, hogy barbár az a személy, aki kulturálisan vagy morálisan alacsonyabb rendű, mint az az ember, aki civilizált (Engels 2016, 23). A dolgozatban arra keresem a választ, hogy miként vizsgálható a barbárság/pogányság és a kereszténység kapcsolata Dugonics András műveiben és hogy ez milyen összefüggésben van azzal, hogy Dugonics Voltaire-műveket olvasott.

A kan ördöggé tétetett katona

Az imént láhattuk, hogy Dugonicsot foglalkoztatta, hogy kit tekintettek a letűnt korok népei barbárnak. Csakhogy eredetileg mindenkit barbárnak neveztek, aki idegen volt az adott közösséghez képest, például, aki barbarizált, az idegen nyelven beszélt, Hérodotosznál azok voltak barbárok, akik nem voltak görögök [utóbbi különbségtétel a Bibliában is megjelenik: „A Goeroegoeknek, és Barbarusoknak, a' bóelcseknek, és balgatagoknak tartozom:” (Róm 1, 14.) „A görög szó hangutánzó eredetű; eredetileg a nem értett idegen nyelvre vonatkozott.” (Kiss–Papp 1967, 247)]. Hérodotosz sok népet ismertetett nagy elfogadással:

„Hérodotosz azzal, hogy nem nézte le a »mások« szokásait, a későbbi szerzőktől a »barbárbarát« jelzőt érdemelte ki, ők ugyanis mindenkit, aki nem beszélt görögül, alacsonyabb rendűnek tartottak. (A »barbár« eredetileg azt jelentette, hogy valaki érthetetlenül beszél.)” (Geary 2014, 62)

A magyarban a latin eredetű szót nemcsak nyelvi értelemben használták, hanem erkölcsi és szellemi értelemben vett elmarasztalásra is (Kiss–Papp 1967, 247). Az ókori világban „a »barbár« egy kitalált kategória volt, melyet rávetítettek a különböző népekre, a klasszikus etnográfia és a birodalmi terjeszkedés századok alatt kialakult valamennyi előítéletével és feltevésével együtt” (Geary 2014, 81).

Látható, hogy ez a megközelítés magában rejtje azt az attitűdöt, hogy feltételezzük, hogy civilizáltak lenni mindenkor civilizációval, kultúrával való ellátottságot jelentett, míg a barbárság az ezektől való kényszerű megfosztottságot (ez pedig feltételezi azt az abszurdumot, hogy van olyan nép, amelynek nincs civilizációja és kultúrája – ilyen feltehetően nem létezik). Ezt a hipotézist árnyalja, hogy az Újvilág felfedezését követően Michel de Montaigne *Esszéi* nyomán azt tapasztalhatjuk, hogy a vadság és a barbárság a civilizáció jellemzője (Schlesier 2004, 35).

További kérdéseket vet fel, hogy mit jelentett/jelent egy adott kulturális térben civilizáltak lenni. A 18. századi Európában az esztétizált elképzelés az antikvitás emberéről – nagyrészt a meginduló régészeti feltárások hatására – megváltozott. A reneszánsz idején kezdődött meg az a gondolkodás, mely az antikvitás teljesítményéhez mért mindent a saját korában. A neoklasszicizmussal, a nemzeti identitások átalakulásával, megszületésével, a korszak ébredő érdeklődésével a historizmus iránt ez a korszak véget ért. (Pál József úgy fogalmaz, hogy ezután emocionális irányzatok következnek. Pál 1988, 7) A régészet első nagy felfedezései (Pompeji, Herculaneum) átalakították az európai antikvitásképet, megerősítették a vágyat a művészetben a régiek mindennapjainak pontosabb megismerése iránt.³ A 18. században a régészet még kezdetleges volt, a „leglátványosabb lelőhelyeken” folytattak ásátásokat, jellemzően „ókori remekműveket bányásztattak”, hogy azokkal saját gyűjteményeiket, palotáikat gazdagíthassák. Az első tudományos minőségű ásátás Thomas Jefferson nevéhez kötődik, aki virginiai birtokán egy temetkezési halomhoz kutatóárkot ásított, hogy az árokban különböző rétegeket figyelhessen meg. Az építészetre és a bútorstílusra azután kezdett el hatni a régészet, hogy Johann Joachim Winckelmann megírta az első herculaneumi felfedezésekről szóló levelet (Renfrew 1999, 21–23). Az antik műveltség eszményként konstruálódott meg a 18. században azok számára, akik ezt tekintették követendőnek (például francia viszonylatban a Kazinczy által is emlegetett La Rochefoucauld herceg vagy Racine). A század végén tudatos értékmentő szándékkal megindult mozgalom bontakozott ki, a felkutatott történeti tárgyú és irodalmi munkákat kiadták, „kultivál[t]ák a régiséget” (Csörsz Rumen 2016, 402). Ez a

3 A régiek mindennapjainak megismerése iránti vágyról a 18. században egy jelenleg megjelenés előtt álló tanulmányomban írtam: Szabó P. Katalin, *Vérivás és kereszténység: Történelem és felvilágosodás magyar szépirodalmi összefüggései*. A tanulmány megjelenése 2017-ben várható a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság tanulmánykötetében.

gondolkodás szembehelyezkedhetett a haladás tanával, hiszen a régít tartották ártatlanabbak, esztétikailag magasabb minőségűnek a saját korukhoz képest. Dugonics András is olyan szándékkal fogott a régiek életrajzána megírásához, hogy azok pályáját és nagyságát tanulmányozva saját korának katonáiban növelje az erényeket:⁴ arra panaszkodott ugyanis, hogy közkatonának azokat adja a családjuk, akik a tanulásban való előmenetelre nem bizonyultak alkalmasnak. Dugonics úgy fogalmazott, hogy aki a szellemiekben való előmenetelben kedvetlennek tapasztaltak, azt vagy katonának, vagy borbélynak „intézték” (Dugonics, Nevezetes hadi-vezérek, 1817, 2). A korszakban közkatonák valóban olyan személyek lettek, akik a közösségükbe nem tudtak beilleszkedni, deviáns magatartást tanúsítottak: alkoholisták, bűnözők, csavargók voltak (Für 2000). Közkatonának lenni nem feltétlenül jelentett karrierlehetőséget, habár például Fazekas Mihály is közlegényként indult és császárhű főhadnagyi lovasbiztonságig jutott. További példaként említhetünk még ismert, de kevésbé nagyra tartott katonaköltőket: Gvadányi József egész életét a katonai pályára alapozta, s végül tábornokként fejezte be szolgálati éveit, a Bessenyei által kigúnyolt Kónyi János strázsamesternek köszönhetjük az első nyomtatott anekdotagyűjteményt. A testőrírók kitűnnek műveltségükkel a fenti sorból: a Martinovics összeesküvés után veszélyesnek tartott Barcsay Ábrahám állomásparancsnok, a végül polgári hivatalos vállaló, de legtehetségesebb Bessenyei György vagy az ezredességig jutott Báróczi Sándor irodalmi teljesítménye felülmúlja az előbb említett szerzőket az utókor szerint. [Pándi (szerk.) 1965]

Visszatérve Dugonics András panaszára, a borbélyok nemcsak szaklalt vágtak, hanem sérüléseket is elláttak. Ugyanakkor a közösség és a katonák békétlen kapcsolatát jól mutatja, hogy Bessenyei György császári testőrtiszt még egy olyan anekdotával is szolgálni tudott, ahol az is megmutatkozik, hogy a hadjáratokból hazatért emberek beilleszkedése a társadalomba az idő múlásával arányosan a fokozatos ördöggé váláshoz volt hasonló a közösség megítélésében:

4 Mikor Voltaire vadembere börtönfogságát tölti, s elmélyül a tudományokban szintén rácsodálkozik a régiek nagyságára, maga előtt eszményként képzei el a Római Birodalmat: „A nemzetek felett győztes és törvényhozó Róma képe egész lelkét betöltötte. Rajongva gondolt erre a népre, amelyet hétszáz éven át a dicsőség és a szabadság szeretete kormányzott.” (Voltaire 1996, 58.) Bessenyei számára ugyanakkor nem volt egyértelmű a régiek nagysága következképpen az emberi természet változatlanágából. Rómának viselt dolgai című írásának forrása Millot világtörténete volt (*Éléments d'histoire générale*, 1772–73), Bessenyei történeti gondolkodására azonban mégis főként Voltaire hatott (Penke 2000, 212).

„A kan ördögökről ismét hitték hogy ők Isteni s emberi dolgokat felforgathatnak. Ezek töbnyire mind régi katonákból tétettek. Ugy gondolt a kösség hogy sokáig nem lehetet katonáskodni fegyver ellen való nélkül, mert ha nem egyszer mászszor, tsak le vágják, vagy meg ölik az embert. A ki tehát fegyver közt meg vénült, s' valamely Faluba régen meg húzta magát, a betsülletes tanátsba nem járt, Templomot el mulatot, mivel a Vén katona úgy is egy sem buzgó, karo alat a napfényen sokat pipázot maga, s' fejér páltzaskával a homokba előtte kaparászot, sok szenyvedet nyomorúságain gondolkozot, tehát ő végre ezen nagy erős próbák szerint Kan ördögge tétetett” (Bessenyei 1983, 306).

Az idézetben Bessenyei a közéletben való részvételt emeli ki, mint olyat, amit a közösség elvár a hazatérő, gyakran fél Európát megjárt katonáktól, de emellett még a vallás gyakorlását is, vagyis a szentmiséken, istentiszteleteken való megjelenést is remélték a csatatereken szolgált ktonaemberektől. Dugonicsban is erkölcsjobbító szándék munkált, amikor a híres hadvezéreket a fiatal katonák elé állította.

„Ezeket a' leg-nevezetesebb hadi vezéreket tehát azért szedegettem össze [ti. Dugonics]: hogy magyarjainkban a' bátor szíveket fel-indíthassam; és hogy ezek a' Nagy hadi vezérek, a' vezérségre ipardóknak [sic!] ösztönt adgyanak” (Dugonics 1817, 2).

Dugonics Epaminondasról,⁵ Milciades,⁶ Cimonról,⁷ Timotheusról⁸ stb. írt Nevezetes hadi-vezérek című könyvében. Tanító célzatú érdeklődése beilleszkedett a kortárs kíváncsiságba. Ez az érdeklődés az ókori görög-római világ dicsőségének és nagyságának politikai feltámasztásán túl a divatban, a művészetekben (biedermeier), de például még a névadási szokásokban (lásd Kazinczy Ferenc gyermekei Iphigenia, Thalia, Antonius névre hallgattak) is megfigyelhető. Dugonics számára, látható, elsősorban erkölcsi célzatúak voltak az ókori stúdiumok. Az egyes hadvezérekben a

5 Epameinóndasz (kb. i. e. 418 – i. e. 362 július 3.) hadvezér, aki kivívta Théba függetlenségét.

6 Miltiadész (kb. i. e. 555/550 – Athén, i. e. 489) a marathóni csata győztes hadvezére.

7 Kimón (i. e. 510 k., Athén – i. e. 449) hadvezér és államférfi Athénban. Miltiadész fia.

8 Timotheus (i.e. 354 meghalt) hadvezér és államférfi Athénban, aki Isokrates szerint minden jó tulajdonságát bírta a jó hadvezérnek. Conon fia, de Dugonics szerint Kimón fia, és Conon (Dugonicsnál Konon) az ő fia.

nagyszerű katona képét rajzolta meg: bölcsen élő, ékesen szóló, erkölcsös, állhatatos, nagyszívú, hazaszerető, mértékletes, magát egészen a közjó-
nak szentelő, barátokat szerző, társai nagyrabecsülését érdemeivel kivívó,
olyan személy, aki „[f]ir[fi]ségével úgy-annyira meg-jobbította Fiatalságá-
nak hibáit, hogy elejébe senki se hághatott” (Dugonics 1817, 39), jeles és
tudós ember. Pál József úgy fogalmazott, hogy az 1770-es évektől az 1820-
as évekig, a tudósok „fő törekvése »újraélni a múltat a jelenben«, a múlt
azonban itt még nem a megvalósulatlan vágyak és lehetőségek gyűjtőhe-
lye, hanem történelmi, erkölcsi példatár.” Az uralkodók római imperáto-
rokként jelennek meg (Pál 1988, 12). A művészeti inspiráció a korszakban
régészeti alapú volt (Pál 1988, 14). A francia forradalom nemzedékének
szerzői aktívan bekapcsolódtak a politikába, és végezetül általában elret-
tentek a terrortól (lásd még Mezei 1958, 43). Az őket követő nemzedék
alkotói „az antik szépség újraélésében keresik a vigaszt” és „görögség-fel-
fogásuk passzív és szubjektív” (Pál 1988, 30–31).

A 18. század történelemszemlélete fejlődéselvű volt (úgy gondolták,
hogy a történelmi fejlődés a barbárból, egy fejletlenebb kultúrából halad
az egyre kifinomultabb és tökéletesebb felé; Mezei 1958, 17; Horkay Hör-
cher 2013, 120–121), de láthattuk, hogy volt egy másik irány is, amely-
hez csatlakozva például a magyar felvilágosultak is önmagukat keresték a
múltban, ahogyan Kosáry Domokos fogalmazott, „saját eszményei világ-
történeti perspektívában való igazolását” kívánták látni (Kosáry 1980, 15).
Az is elismerendő, hogy amíg Dugonicsot és a magyar 18. század⁹ 1790-es
éveit szemléljük, még egy nemesi történelemfelfogást látunk, ez a felfogás
pedig szükségszerűen nem kíván totális lenni: Dugonicsot a társadalom-
nak egy jól körülhatárolható rétege érdekli, amelynek főúri tagjai vannak
és societasuknak arisztokratikus berendezkedése. Az általa felvázolt élet
és körülmények is nemesi jellemzőkkel írhatók le, mely érthető módon
alacsonyrendű értelemben barbár nem lehet (hiszen akkor ebben a meg-
vetett tartalmú barbárságban saját vér szerinti felmenőiket, sőt önmagu-
kat kellene elítélniük). Dugonics számára a múltból való gondolkodás az
identitáskereséssel kapcsolódik össze: a „kik vagyunk mi”, „mi a mi múlt-
tunk” kérdései számára nem egyszerűen a múlt feltárásának szükségsze-

9 Dugonics András saját korának szellemi irányaira érzékeny volt, ezekhez, például a történeti tematika iránti érzékenységében és a nyelvújító mozgalomban, csatlakozott is. Tekinthető felvilágosult szerzőnek, amennyiben elfogadjuk, hogy a 18. század nem azonos a racionalizmussal. Tanulmányomban követem Vaderna Gábor elméletét, mely szerint a 18. század nyelvi és diszkurzív térben létrejövő, fennálló és hagyományozódó társadalmi gyakorlatok összessége (Vaderna 2013, 30).

rűségét jelentik, hanem annak a perspektívának a megnyitását, hogy nealántán vérszomjas istentelen barbárok leszármazottai vagyunk, akiknél nincs remény arra, hogy haláluk után eljutnak Isten országába. Dugonics András számára morálfilozófiailag is meghatározó az antik-keresztény hagyomány, nemcsak történelmi szempontból. Dugonicsnál a magyar nemzet honfoglaló ősei látszólag nem barbárok, számára ilyenformán a múlt valóban morális és politikai példatár, s ebben a régiók példáját követte. Dugonicsot tehát – csakúgy, mint Csokonait is – a lélek halhatatlansága¹⁰ és a barbár hős témája egyaránt foglalkoztatta a magyar korai történelmi tematikát feldolgozó munka írása közben.

Dugonics korai történelmi írásainak szemléletét több esetben (például az *Etelka* lábjegyzetei és a *Szittyiai történetek* előszava) tudóshoz méltó és tudatos¹¹ forráskritika és szilárd a katolikus Egyház melletti elköteleződés jellemzi. Ez a kritikus magatartás magyarázhatja egyfelől azt, hogy a barbárságról való elképzelése is gyökeresen más, mint ami a korszakban megszokott lehet.

Az idegenség mint a barbárság identitásjelölője

Dugonics számára kezdetben a másság elfogadása és a nyitott magatartásra buzdítás fontos volt. A különböző népekről elfogadóan nyilatkozott. Számára tehát az idegenség önmagában nem bizonyult elítélendőnek, amit kárhözhatóknak ítélt a régiókban azt nem azonosíthatjuk ezzel a tulajdonsággal. Kultúrafogalmáról is képet alkothatunk, hiszen szokásokról, táncról, zenéről ír, ha népet jellemez, ami sejteti, hogy komplex kultúrafogalomban gondolkodott.¹² Ez a nyitottság azért is megkapó, mert Dugonics

10 Horváth János munkája *A régi magyaroknak vallásbéli s erkölcsi állapotjokról* 1827-ben jelent meg. „Az ősi magyar élet rekonstruálása részben írott források alapján, részint azonban élő néphagyományok visszavetítésével [...] A pogány magyarok hitvilága, állami, hadi és társadalmi szervezete, szokásai, köntöse és nyelve: megannyi rekonstruáló feladat [...] Teszik ugyan mindezt megelevenítő költői erő nélkül, de legalább hagyományanyagot halmoznak fel” (Horváth 1978, 38).

11 „Annyi esztendeig Tanítója lévén a’ Tudakosságnak; nagyon szégyölleném: ha öszsé-viszsa-írott, és egybe-habartt Szittyiai történeteket úgy el-nem-utasíthatnám és a Magyarot úgy nem taníthatnám: hogy világosan lássa az el-sötétődött dolgokat” (Dugonics 1806, 5).

12 „A kultúra társadalmi s történelmi alkotás. Nem közvetlenül, hanem a világról kialakított hiedelmek alapján érzékeljük a világot, mert a tudat nem természeti képződmény, de a kultúra terméke. Amit természetnek szokás nevezni, voltaképpen nevelődés következményei” (Szegedy-Maszák 2008, 243–244).

szemléletét egyébként később nem jellemezte ez a „modern” gondolkodás. Soknemzetiségű államban gondolkodott, hiszen a Habsburg Birodalomban élt, de a magyar nép primátusát vallotta. Ha összehasonlítjuk Gvadányival, aki a magyar ruhának, viseletnek azért tulajdonított oly nagy jelentőséget, mert az nem sértette a többi népet, azt látjuk, hogy Dugonics éppen a magyar nyelvet tartotta a legfontosabbnak (a ruha mellett),¹³ amelynek pozicionálása viszont sérthet más népeket. Ennek az is lehet az oka, hogy egy többnyelvű közegben nőtt fel, óhatatlanul nagyobb figyelmet szentelt a nyelvnek. A korai történet is azért lehet fontos számára egy történeti interpretációban, mert az ősök nagyságát mutatja meg.¹⁴ Dugonics saját maga bevallása szerint is időt és energiát nem kímélve mélyült el a magyar korai történetben¹⁵ és az ókori görög-római mondakörben is. Kivételesen tájékozott volt a történetírás legfrissebb eredményeiben és átdolgozásai, fordításai alapján arról is képet alkothatunk, hogy a nemzetközi kortárs irodalom is foglalkoztatta (Horváth János csodálkozva kiáltott fel elmarasztaló véleményében, hogy Dugonics Voltaire-t fordított,¹⁶ pedig ez nem olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy az általa fordított szövegben

13 „Még ugyan olly bódog időt élünk, mellyben a’ magyar név böcsületére válik az Embernek. De már-is locsogattyák a’ Magyar Nyelvet Zoltánnak Udvarában. Penig: a’ nyelvnek meg-vesztegetésével; meg-vesztegetődik az Erkölc is. Nem sokára Lámpással keresed Magyar-országban a’ Magyarokat; de fel-nem-találhatod.” (Dugonics, *Etelka*, 2002, 159) „A’ Magyar ruhának le-vetése ellen támadtam Etelkában, annak első könyvében, Első szakaszszában, hetedik részében. És ott Kádárnak beszédgyében meg-intettem a’ Magyarokat, hogy az Országot leg-jobban lehet meg-tartani, ha a’ Ruhát, és Nyelvet meg-tartyák” (Dugonics András, *Etelkának Kúlcsa*, 2002, 466).

14 „Csaknem azt mondhatnók: e korszak egész költői történetiszemlélete »népies« a fentebb kifejtett értelemben. Hiszen a régít becsüli, s ahhoz hasonlítva siratja a jelent; összesítve látja a régít, s csak azt látja benne, ami fenntartó erő, ön-érzet emelő dicsőség” (Horváth 1978, 35).

15 Például lásd Dugonics, 1806, 3; Dugonics, *Etelka*, 2002, 9–10.

16 „Voltaire és Dugonics! Egész világ áll e két író közt, s az irodalmi, ízlésbeli és művészi fejlettség közt, melyet képviselnek. Voltaire a Dugonics forrásai közt nem kisebb kuriózum, mint Petőfi Gömör megye táblabírái közt.” (Horváth 2006, 800.) Ezen azért is érdemes elgondolkodnunk, mert Voltaire-t például Gvadányi is fordított (Voltaire, *XII. Károly svéd király története*, 1731) a korszakban. Ez legalábbis jelzi, hogy a Kosáry által nemesi, „régí, feudális nacionalizmus”-nak nevezett szellemi közösség érdeklődött Voltaire iránt, hiszen, mind Dugonics, mind Gvadányi ennek a csoportnak voltak a képviselői. Mindketten azért fordítják le ezeket a műveket, mert a nagyobb jó előmozdítására alkalmas olvasmánynak tartják a munkákat. (Kosáry 1980, 344) Az is lényeges lehet, hogy mindketten a nemesi ellenállás írói között voltak számon tartva. (Bíró 2013, 296.) 1793-ban készült el a *Candide* első magyar fordítása is, *Kándid vagy A’ leg-jobbik világ* (1793, Bécs) címmel.

egy olyan kérdést ragadott meg, ami feltehetően mindig is érdekelte az udvari kultúrában és viselkedésben, ti. hogy miként lehetséges jól értelmezni a jeleket, miként kerüljük el, hogy megtévesztés áldozatai legyünk; Labádi 2012, 22). Miután Dugonics András 16 éves kora óta a kegyesrendben élt, műveltségét a piarista tanügyi elképzelések alapjaiban határozták meg, és ebben a piarista oktatási koncepcióban különösen nagy jelentősége volt a hazai történelemnek, a magyar nyelv tanításának. Medgyesen ragadhatta meg igazán képzeletét a hazai múlt, ahogyan Szinyeyi József fogalmazott: „a nemzeti mondavilágban sajátos regényes színnel feltűnő kisebb haza, római és dák, hún és magyar fejedelmi emlékezeteivel, az ifjú tanárban szenvedélyt költött fel a régiség s általában a történelem iránt” (Szinyeyi 1893, 1114–1115). Történeti tematikájú művei számottevőek voltak, melyek közül a barbárság tematikájához több is szorosan kapcsolódik.¹⁷ A művek ókori témáiból az is kiviláglik, hogy nemcsak a nemzeti mondavilág vonzotta Dugonicsot, hanem az antikvítás is görög és római hősesményével és minden heroikus vonásával együtt. A trójai mondakör különböző egységeinek vissza-vissza köszönése végigkíséri irodalmi pályáját.

Dugonics András és Voltaire munkáinak közös pontjai a barbárság vonatkozásában

A továbbiakban a barbárság motívumában szeretném érzékeltetni, hogy Dugonics Andráson keresztül a magyar 18. század hogyan kapcsolódott gondolkodásában a nemzetközi eszmetörténetbe. Labádi Gergely is rámutatott, hogy habár elámulni Dugonics és Voltaire eszmei találkozásán nagyon is jogos, Voltaire-nek volt kultusza a 18. századi Magyarországon (Labádi 2012, 16). Voltaire *Zadigja* 1747-ben jelent meg, Dugonics ennek német nyelvű fordítása alapján írta meg *Cserei egy honvári vitéz* című munkáját, mellyel Labádi Gergely alapos munkájában (Labádi, *Zadig, Zádig, Cserei: A magyar regény 1800 körül*, 2012) foglalkozott.

¹⁷ *Troja veszedelme* (Pozsony, 1774), *Ulyssesnek, ama hires és nevezetes görög királynak csudálatos történetei* (Pest, 1780), *Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világos-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben* (Pozsony, Kassa, 1788, Két kötet; Mindenes Gyűjtemény, 1789, Uo., 1805), *A gyapjas vitézek* (Pozsony, 1794), *Jeles történetek, melyeket a játék színre alkalmaztatott* (Pest, 1794), *A szerencsének* (Pozsony és Pest, 1798), *Római történetek* (Pozsony és Pest, 1800), *A magyaroknak uradalmaik; mind a régi, mind a mostani időben* (Pozsony és Pest, 1801), *Jolánka, Etelkának leánya* (Pozsony és Pest, 1803, uo., 1804), *Szittyai történetek* (Pozsony és Pest, 1806–1808, két kötet), *Cserei, egy honvári herceg* (Szeged, 1808.), *Nevezetes hadi-vezérek* (Pest, 1817).

Jelen tanulmányban egy a barbárság motívumainak szemléltetésre kézenfekvőbbnek kínálkozó munkát vettem, *A vadembert*, amit Voltaire 1767-ben jelentetett meg. Ebben a műben egy huron érkezik a tengeren keresztül, s idegenként is „nemesen, büszkén, szívélyesen” (Voltaire, 1996, 10) viselkedik a francia polgárok között, perjeli atyafiságba kerül, megtérítik és megkeresztelik. Hosszas kalandjai végén beilleszkedik a francia társadalomba, „törhetetlen katona és filozófus vál[ik] belőle” (Voltaire, 1996, 111). A szüzsé látszólag a barbárságból a civilizáltságig vezető fejlődéstörténet, magának az emberiségnek a története, várakozásaink szerint pozitív narratívának kellene lennie. Csakhogy ennek a történetnek rossz vége lesz, mert a vadember szerelme, sőt keresztanyja, a történet végén életveséget szenved, és belehal a bánatba. Voltaire-nek láthatóan nincs jó véleménye erről a fejlődési ívről, ahogy fogalmaz: „[A vadember o]lvasgatott a történelemben, de ez mindig elszomorította. A világot ezen át nagyon is rossznak és szánalmasnak látta. Valóban, a történelem bűnök és szerencsétlenségek sorozata. A békés és ártatlan tömeg mindig nyom nélkül tűnik le ezekről a színpadokról. A főszerepeket viszont romlott becsavagyók játsszák” (Voltaire 1996, 57).

A vadember és a francia társaság között az első különbség az első különbözőség a ruhát és a külső megjelenést követően, a vallás másságának felismerése. Utóbbival kapcsolatban a huron megnyilatkozása rendkívül megengedő volna: „Én a magam hitén vagyok [...] éppúgy, mind kegyelmedék a magukén.” (Voltaire 1996, 13.) Látható, hogy Voltaire ezzel az állásponttal szimpatizál. A női nem soraiban Voltaire-nél erre azonnal megindul a megbotránkozás, s a brit-francia százéves háborúig visszanyúló ellentét Voltaire-nél a humor egyik eszköze lesz a vallásos érzelmek kifejeződésében:

„– Szörnyűség! – sikoltott Kerkabon kisasszony. – Már látom, hogy azok a gyalázatos anglusok még csak a megkeresztelésére sem gondoltak!

– Szent isten – szólt Saint-Yves kisasszony –, hát az meg, hogy lehetséges, hogy a huronok nem katolikusok? Hát a jezsuita atyák nem térítették meg mindnyájukat? [...]

– Megkereszteljük, meg bizony” (Voltaire 1996, 13).

Voltaire-nél a francia társaság valóban megkereszteli a vadembert, akinek magatartásában és viselkedésében környezetéhez képest morális és fizikai fölény látható, mégis ő az, aki a regény történetének végére asz-

szimilálódik. Dugonicsnál minden eddigivel szemben nincs fejlődési ív, a magyar ősök nem barbárok, nem egy korábbi civilizációs szint képviselői, habár időben a honfoglalás utánra helyezte a történetet. A felvilágosodás idejéhez képest 7–800 évvel korábban játszódik a történet, a szereplők mégsem állnak egy korábbi társadalmi és kulturális szinten, egy barokk királyi udvar bontakozik ki a regényben Árpád körül. A magyar ősök istenhitében a keresztény Isten tisztelete mutatkozik meg, habár a fejedelem sátrában rendezett ünnepi lakomán elmondott köszöntőben nem a keresztényi szellemiség bontakozik ki. A kívánságokban offenzív álláspont rejlik:

„Eb, a'-ki nem Barát – Köz Békesség köztünk; Rettentő Félelem a' Magyarok' Ellenségén – Te! Nagy Isten! Adgy Bort; Búzá; Gyümölcsöt – Adgy Kalászszal jó Szalmát – Adgy, Uram! Szénát, adgy egyszer-'s-mind Abrakot – Add-meg, Uram! Azt-is; hogy, a'-mit más vetett, és aratot; Mí takarítsuk-be!!!!” (Dugonics, *Etelka*, 2002, 18)

Az asztalnál elmondott jókívánság köszöntő lenne, de az előbbi szöveg valójában szómágia, funkciója Dugonicsnál közéleti. A ráolvasás szövegtípusánál figyelhető meg a nagyon erős akarat megjelenése, hiszen a kívánság megvalósulása a beszélő akaratának hatékonyságától függ. Dugonicsnál a lakoma köszöntőjében nem alázatosan kérnek a magyar ősök, hanem követelnek (adgy, adgy, adgy, Uram!, adgy, add meg) Istentől Árpád sátorában. Ez nem egy keresztény imádság. Keresztény hitre térésről márpedig Dugonics is ír, mégpedig a gaz Róka esetében, aki Árpád követéséért elhagyja vallását, kikeresztelkedik. Élete végén, azonban megtér:

„Midőn ezek Budán így történtek, a' Titkos Csepelen életének végéről gondolkodott. A' Keresztény hitet, mellyet Árpádnak kedviért meg-tagadott, az örök üdvességre szükségesnek lenni állítván; el-tökéllente magában a' valóságos megtérést. Hogy pedig ezen fel-tételét szerencséssebben el-végezhetné, valami Szent embernek társaságáról gondolkodott, kinek hathatós szavaival egészen meg-törődhetne gonosz szívének ki-mondhatatlan keménnyé” (Dugonics, *Etelka*, 2002, 285).

Dugonics a Remete (Árpád fejedelem testvére, Jelek) és a gaz Róka el-lenpontozásával ábrázolni tudja, hogy miként lehet valaki Isten követője-

ként valóban jó keresztény, hiszen a társadalomból kivonult, a családját elhagyó, a gazdagságról és a hatalomról lemondó, eredetileg az uralkodó családhoz tartozó ember alakjában jeleníti meg a keresztény eszményt.¹⁸ Róka a végletekig gonosz, hatalomvágyó ártó szándékú álságos embert mutatja, aki életének keresztény szakaszában, a tanácsosság előtt, is csak nehezen lehetett Krisztus követője. Ugyanakkor ebben az is megjelenik, hogy a történelemben az egyének jobbá válása által lehetséges a világ folyásában a fejlődés, hiszen azt is Isten irányítja, így a történelem Dugonics interpretációjában üdvtörténet, melyben a lélek halhatatlan (még az is lehetséges, hogy Róka is üdvözüln).

Voltaire-nél a keresztény hitre térítő francia hölgyek és egyházi emberek esetében társadalom és egyházkritika is megjelenik a vadember alakjában, sőt a nagypolitikai motivációk (lásd Jamaika és Virginia francia elfoglalása) is gúny tárgyává lesznek. A vadember a társadalomba való betagozódását megelőzően egy magasabb természeti állapot képviselője volt (erre vonatkozóan lásd: „ő nem hallgat másra, csak a természet szavára” Voltaire, 1996, 62). Véleményem szerint Dugonics egy korábbi történelmi állapot ábrázolásában nem alkot ehhez hasonló nagyívű képet, még annak tükrében sem, hogy későbbi vallomása szerint így cselekedett. (Erre vonatkozóan lásd politikai kritikáját az *Etelka Kúlczában*.)¹⁹

Zárás

Tanulmányomban a barbárság és a megkeresztelkedés motívumát jártam végig Dugonics Andrásnál és Voltaire-nél egy-egy művet tekintve. Jelen tanulmány keretei nem tették lehetővé, hogy az alkotások, történelmi munkák részletes elemzését adjam az összevetés által, ez nem is volt célkitűzésem itt.

18 „Az örökké valókra tekintvén; meg-vetette a' félelmes világi Birodalmakat. El-felejtette Attyát, és Test-véreit. Hamar meg-tanúlván az üdvességes hitnek kevés ágazatait; édes örömet reá-állott a' keresztényi szertartásokra. Nem sokára meg-is-kereszteltetett, és Ivánnak neveztetett” (Dugonics, *Etelka*, 2002, 29).

19 „Ezt Etelkamba tettem azon alkalmatossággal, midőn Rókat a' második könyvben fel-nyársoltattam. Ezen Gróf Niczki, Jankovics leányt tartván feleségől, azt magától el-csapta. Fiait-is úgy neveltette, hogy egygyike Istvány agyon lötte magát szántt-szándékkal.” (Dugonics, *Etelkának Kúlcza*, 2002, 463) „én ezt-is sokallom: mert azon gyűlölséget, melly valakinek holta után terjed, nemtelennek állítom. Ezt se hoztam volna elő, ha ezzel azt nem akartam volna meg-mutatni, hogy Josefet a' Nemetek holta után is üldözték. A Magyarok pedig, csak életében gyűlöltek” (Dugonics, *Etelkának kúlcza*, 2002, 467).

Dugonics barbárságinterpretációja illeszkedett a neoklasszicizmus történelem és műltszemléletébe, számára a másság elfogadása, a nyitott magatartásra buzdítás fontos lehetett. Dugonics számára az idegenség önmagában nem bizonyult elítélendőnek, ami arra enged következtetni, hogy Dugonics kritikusabb volt gondolkodásában annál, semmint, hogy a szokást önmagáért vallja, kövesse. A műveiben megjelenő ókori harcosok karakterei által a Dugonics pályáján végigvonuló antikvitásképben a katona alakja meghatározónak mondható. Dugonics műveltsége a nevezetes hadvezérekről írott kötete és az *Etelka* című regény alapján is kivételes tájékozottságról vall a történetírás legfrissebb eredményeiben. Ideális katonaképe világosan körvonalazódik: a barbár antik vitézek alakjában egy művelt, erkölcsös és a csiszoltság programjának megfelelő embert mutatott meg, olyat, amilyennek a 18. század katonáját is látni kívánta volna. Átdolgozásai, fordításai alapján arról is képet alkothatunk, hogy a nemzetközi kortárs irodalom is foglalkoztatta.

Az idegenség és a barbárság fogalmainak kapcsolati áttekintését még ki kell terjesztenem, ahogyan arra a tanulmány több pontján utaltam. A barbárság Dugonics-féle interpretációjában ugyan nem volt alkalmam az expurgáció részletes elemzését adni szintén a terjedelmi keretek miatt, de a kereszténység motívumának kiemelésével talán mégis érzékeltetni tudtam, hogy azokat a tulajdonságokat, amelyeket főként barbárnak titulál a keresztény utókor, Dugonics szándékosan elhagyta műveiben. Ilyen például a többistenhit, a bálványimádás, a nyelvi idegenség vagy a nem keresztény kultúra.

A dolgozat utolsó szakaszában érzékeltettem, hogy Dugonics nem a lélek mibenlétével foglalkozott, hanem a halhatatlanságával. Dugonicsnál van rá lehetőség, hogy elérhető legyen az üdvözülés. A honfoglaló atyák már az előbbieken alapján is látható módon beilleszkedtek a keresztény ősök sorába az *Etelka* című regényben, és Dugonics jellemzően a középkori narratívát folytatta eszközeit tekintve ebben a művében.

Irodalomjegyzék

- Bessenyei György. 1983. A Holmi. In *Bessenyei György Összes Művei*, sar. Bíró Ferenc. Budapest: Akadémiai.
- Colin Renfrew–Paul Bahn. 1999. *Régészet: Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest: Osiris.
- Csörsz Rumen István. 2016. *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig*: Köz-

- költészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800.* Budapest: Universitas.
- David Engels. 2016. *Barbarianism vs. Civilisation – or vs. Culture? A New Outlook on an Old Topic, in Light of Spengler’s Philosophy of History.* In. *Civilisation and Barbarism: Proceedings of the 10th Annual Vanenburg Conference Meeting.* Dubrovnik: Center for European Renewal. https://www.academia.edu/28887090/Barbarianism_vs._Civilisation_-_or_vs._Culture_A_New_Outlook_on_an_Old_Topic_in_the_Light_of_Spenglers_Philosophy_of_History_in_Civilisation_and_Barbarism._Proceedings_of_the_10th_Annual_Vanenburg_Conference_Meeting_Dubrovnik_July_2015_Center_for_European_Renewal_2016_23-29 (2017. márc. 3.)
- Dugonics András. 1806. *Szittyai történetek.* Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály.
- Dugonics András 1817. *Nevezetes hadi–vezérek.* Pest: Trattner János Tamás.
- Dugonics András 2002. *Etelka, avagy egy igen ritka kisasszonynak története.* In *Etelka*, sar. Penke Olga. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Dugonics András. 2002. *Etelkának Kúlcsa.* In *Etelka*, sar. Penke Olga. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Für Lajos .2000. *A berceli zenebona.* 1784, Budapest: Osiris.
- Geary, Patrick J. 2014. *A nemzetek mítosza: Európa népeinek születése a középkorban.* Budapest: Atlantisz.
- Horváth János. 1978. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Budapest: Akadémiai.
- Horváth János. 2006. *Dugonics Csereijének forrása.* In *Horváth János Irodalomtörténeti munkái II.* Budapest: Osiris.
- Kiss Lajos–Papp László. szerk. 1967. *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára.* I. kötet. Budapest: Akadémiai.
- Kosáry Domokos. 1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- Labádi Gergely. 2012. *Zadig, Zádig, Cserei: A magyar regény 1800 körül.* https://www.academia.edu/4455820/Zadig_Z%C3%A1dig_Cserei_k%C3%A9zirattal?auto=download (Letöltés dátuma: 2017.03.03.)
- Mezei Márta. 1958. *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete.

- Pál József. 1988. *A neoklasszicizmus poétikája*. Budapest: Akadémiai, 1988.
- Pándi Pál. szerk. 1965. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest: Akadémiai. 1965.
- Penke Olga. 2000. *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Budapest: Balassi.
- Renate Schlesier. 2004. *A vén Európa az Újvilág tükrében. Montaigne és az „emberevők”*. Debrecen: Csokonai Kiadó. 30–41.
- Szegedy–Maszák Mihály. 2008. *Megértés, fordítás, kánon*. Pozsony: Kalligram.
- Szent Biblia, mellyet Az Egész Keresztyénségben Bé-voett Régi Deák Boetueboel, Magyarra Fordított a' Jésus-alatt Vitézkedoe Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi Gyoergy pap.* Nagyszombatban: Academia Boetuekkel Berger Leopold. 1732.
- Szinnyei József. 1893. Magyar írók élete és munkái. II. kötet. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. In *A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnnyomat-sorozata*. Budapest. 1980–1981.
- Vaderna Gábor .2013. *Élet és Irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest: Ráció.
- Voltaire. 1996. *A vadember*, ford. Gyergyai Albert. Budapest: Seneca Családi Könyvtár.

ABSZTRAKT

MEGKERESZTELJÜK! – A BARBÁR HŐS MOTÍVUMA DUGONICS ANDRÁSNÁL

Az esztétizált elképzelés az antikvitás emberéről a 18. században – nagyrészt a meginduló régészeti feltárások hatására – megváltozott. A régészet felfedezései átalakították az antikvitásképet, megerősítették a vágyat a művészetben a régiek mindennapjainak pontosabb megismerése iránt. Ez az ókori görög-római világ dicsőségének és nagyságának politikai feltámasztásán túl a divatban, a művészetekben (biedermeier), de például még a névadási szokásokban (lásd Kazinczy Ferenc gyermekei Iphigenia, Thalia, Antonius) is megfigyelhető.

A felvilágosodás történelemszemlélete fejlődéselvű: a történelmi fejlődés a barbárból, egy fejletlenebb kultúrából halad az egyre kifinomultabb és tökéletesebb felé. Dugonics András számára morálfilozófiailag is meghatározó az antik-keresztény hagyomány, nemcsak historiai szempontból. Dugonicsnál a magyar nemzet honfoglaló ősei nem barbárok, számára ilyenformán a múlt valóban morális és politikai példatár, s ebben a régiek példáját követte. Dugonicsot – csakúgy, mint Csokonait is – a lélek halhatatlansága és a barbár hős témája egyaránt foglalkoztatta. Tanulmányomban azt járom körül, hogy miként vizsgálható a barbárság/pogány-

ság és a kereszténység kapcsolata Dugonics András műveiben, és hogy ez milyen összefüggésben van azzal, hogy Dugonics Voltaire-műveket olvasott.

Arra voltam kíváncsi, hogy miként alakította Dugonics a pogány hitvilág általa ismert jellegzetes mitológiai motívumait, az eredeti témát és annak üzenetét úgy, hogy a saját (és piarista), valamint a katolikus történeti és vallási szemlélettel összeegyeztethető legyen.

Kulcsszavak: barbár hős, felvilágosodás, történetírás, honfoglalás, Dugonics András

SHOULD BE BAPTIZED! - THE BARBARIC HERO AS ANDRÁS DUGONICS'S LITERARY SUBJECT

The aesthetical conception about the man in antiquity changed in the 18th century – due to the starting of archeological excavation. Archaeological discoveries altered the image of antiquity and improved the thirst in arts for knowing of ancient people's everyday actions.

This is noticeable on political resurrection of glory and greatness of antique Graeco-Roman world in fashion, in arts (biedermeier) and for example in the naming commons (see Ferenc Kazinczy's children Iphigenia, Thalia, Antonius).

The historical approach of Enlightenment in the belief in development: the historical improvement moves from barbaric, to less well developed cultures towards more and more refined and perfect ones.

To András Dugonics, the antique-Christian tradition was determining as moral philosophy and historical view. In Dugonics's works the conquistador ancestors of Hungarian nation were not barbarians so the past for him was, in truth, moral and political praxis. In that, he actually followed the ancients' examples. Dugonics – and Csokonai also – dealt with both of the soul's immortality and the barbaric hero's subject.

The main question of my paper is that how can we examine the connection between barbarism/paganism and the Christianity in András Dugonics's works and that what is the connection of this and that fact Dugonics read Voltaire's works. Furthermore, the other main question of my paper is that how did Dugonics transformed the mythological motifs of pagan religion to be compatible with the Catholic historical and religious ideas and his own (piarist) and really modern and forward-looking exclusivist view.

Key words: barbaric hero, the Enlightenment, history, Hungarian Conquest, András Dugonics

SZABÓ Roland

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tan-
szék

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Budapest

szabo.roland@btk.elte.hu

ÉRTELMEZÉS HATÁROK NÉLKÜL¹

A József Attila-olvasás dilemmái két költemény tükrében

Polémiák a József Attila-életmű értelmezése körül

Ami az életmű feldolgozottságát illeti, a József Attila-líra a modern magyar poétikatörténet egyik leginkább hangsúlyozott területe. Tagadhatatlan tény, hogy az eddig fölhalmozott irodalomtörténeti és filológiai kutatások eredményei szilárd alapot biztosítanak ahhoz, hogy az olvasatokat – legfőképp a retorikai olvasás tekintetében – egy jól megkomponált mederben árnyalhassuk. Aligha túlzó megállapítás, hogy az értelmezések nagy része az életmű kései időszakának lírájára, annak poétikatörténeti jelentőségére koncentrálnak; a kései versek poétikai értelemben vett korszakalkotó jelentőségét hangsúlyozza. A legutóbbi másfél évtized filológiai kutatásai jócskán bővelkednek szemléleti-módszertani fordulatokban is, noha alapvetően két olvasati lehetőséget képviselnek.

A poetológiai értelmezések határozottan elzárkóznak az alkotói és/vagy szerzői szándék számbavételétől, kizárják azt a lehetőséget, hogy az adott költemény önmaga referenciális környezetében is megmutatkozhasson. Ezek az olvasatok hermetikusan bezárják az adott költeményt egy szűkebb kontextusba, amely olvasati metódus nem titkolt célja, hogy az egyes elméleti axiómákat a szövegre alkalmazva bizonyítsa azok érvényességét, vagy újabb poétikai törvényszerűségeket állítson föl. A 21. századi modern irodalomtörténet-írás a retorikai olvasás – de Man-i értelemben vett – módszertanát is egyre nagyobb érdeklődéssel alkalmazza a „kései modernség” terminus alatt elemzett szövegekre. Ennek a kutatási metó-

1 A szöveg tudományos tanácskozás kézirat. A Nyom-Követés 2. című konferencia megrendezésére a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztályának közös szervezésében került sor Újvidéken 2016. november 20-án.

dusnak a jellegét híven tükrözi a megállapítás, miszerint de Man „pseudefiníciókat” ad, amelyek nem annyira meghatároznak és minden környezetben értelmezhetővé tesznek terminusokat, mint inkább mintázatokként képzelhetők el (Kulcsár-Szabó 2007, 79). Tehát hamarosan paradox megfogalmazásokra kényszerülünk: például amikor egy irodalmi korszak modernitását úgy határozzuk meg, mint azt a módot, ahogyan egy korszak ráébred annak lehetetlenségére, hogy modern legyen (de Man 2002, 75).

Az olvasatok másik karakteres oldala olyan módszertannal olvassa a József Attila-i szöveget, miszerint a művek poétikai értelmezése mellett az interpretáció során azonos értékű és járható útként széles teret biztosít a referenciális környezetnek is. Ennek értelmében számba veszi a vizsgált szöveg keletkezési körülményeit, még pontosabban: az aktuális időszakra vonatkozóan megállapításokat tesz magára az életrajzi értelemben vett szerzőre, és az így összegyűjtött információkat visszafordítja a szövegolvasatba. Tverdota György munkásságának egyik alaptézise – miszerint *József Attila mindig organikus műegészben gondolkodott* (Tverdota 2003, 79) –, rámutat arra, hogy a József Attila-líra poétikai természetű értelmezése abban az esetben célravezető, ha abból a fókuszpontból vizsgáljuk a szövegeket, amely szerint egy mű egy² kommunikációs üzenet és nem pedig részleteiben is különböző üzenetek hordozója. A fenti megállapításból érdemes kiemelni a *József Attila [...] gondolkodott* hozzárendelő szerkezetet, amely alapvetően arról árulkodik, hogy Tverdota a költővel mint biográfiai énnel is számol, tehát az alkotó és a mű közötti valóságvonatkozásokra is épít az interpretáció.

Tverdota György reflexióiban felhívja a figyelmet arra is, hogy a retorikai olvasatokat előtérbe helyező metódusok radikálisan elzárkóznak a referenciális vonatkozások számbavételétől, és mindezt arra alapozzák, hogy a mű független annak a valóságnak a kontextusától, amelyben létrejött (Tverdota 2003, 195). Aligha kíván mélyebb kutatást annak a megállapítása, hogy Tverdota meglátásai szerint a retorikai olvasást hangsúlyozó, poetológiai módszertan a referenciális világot is az értelmezésbe kapcsoló metódusok ellenében definiálja magát. Mindezt az öndefiníálást azokra a konkrétan József Attila költészetére vonatkozó axiómákra építve, amelyek szerint a költő szövegeiben már a húszas években fölmerül számos klaszszikus modern poétikai versalkotó elv visszavonása, és a kései modernség korszaknyitó szemléleti és poétikai jellegzetességei nyilvánulnak meg munkáiban (Tverdota 2003, 196). Ebből következően a későmodernség

2 Határozott számnévi értelemben.

kritériumrendszerének poétikai igazságainak igazolására kitűnő matériának tűnik József Attila költészetének utolsó másfél évtizede.

Míg a nyelvi figurativitást hangsúlyozó irány koncepciózusan abból a derridai és de Man-i alaptézisből indul ki, miszerint a nyelv – így az irodalmi szöveg is – alapvetően retorikai természetű, vagyis nem valamilyen referenciális jelentés jellemző rá, hanem a metaforikusság határozza meg, addig létezik a szövegnek egy olyan olvasati kontextusa is, amely szerint a referenciális értelemben vett valóság eleve beleírt a mű fiktív valóságába.

A József Attila-életmű értelmezését alapvetően meghatározza az a dilemma, miszerint bár a lírai hang és az olvasó közötti viszony nem feleltethető meg két egymással bensőséges viszonyban lévő életrajzi személy kapcsolatának, József Attila költészetének mégis egyik vitathatatlan érdeme, hogy a megszólaló lírai hang és az olvasó viszonyát eddig nem tapasztalt módon szabadította föl az értelmezési sémák megszokott eljárásai alól (Gintli 2010, 825). Aligha vitatható tény, hogy József Attila életműve nem csupán a modern magyar líra poétikai értelemben vett korszakalkotó teljesítménye, hanem ezzel együtt az életmű erőteljesen rákérdez az értelmezési metódusok során kialakított szokásainkra is.

A vizsgált szövegek kérdése

A tanulmány egyik fókuszba állított költeménye *A bőr alatt halovány árnyék* a József Attila-szakirodalom viszonylag kevésbé tárgyalt műve. Az utóbbi évtized talán kivétel lehet ez alól, hiszen több tanulmány is, általában egy nagyobb tematika – „az avantgárd József Attila” – tárgykörén belül érinti a költeményt. A tanulmány a terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozik részletesen az „avantgárd József Attila” problémájával. Az okfejtés javát a költemény elemzése képezi: egyrészt a különböző, a megelőző fejezetben már fölvezetett módszertani dilemmák mentén a lehetséges olvasatok összevetésére koncentrálnak, másrészt kísérletet tesznek a metódusok egymáshoz közelítésére.

Meggyőződésem szerint a József Attila-életmű súlypontja az *Eszmélet* utáni korszakra esik, azonban semmiképp nem érdemes figyelmen kívül hagyni a harmincas évek poétikai bravúrjainak előzményeit. A húszas évek verseiben ugyanúgy megnyilatkozik már egy olyan egyedi lírai hang, amely a harmincas évek darabjaiban teljeseedik ki. Így – mintegy alakulástörténetként értelmezve – a folyamatnak ugyanúgy részesei a kisebb poétikai értékkel bíró szövegek is. *A Dunánál* mint József Attila érett kor-

szakának egyik csúcsteljesítményeként számon tartott szöveg is fölkinálja a lehetőséget arra, hogy a széttartó olvasatok mentén vessük föl a versben megjelenő Én-képekre vonatkozó reflexióinkat, s azokból többirányú, akár poétikaelméleti, akár költészettörténeti jellegű következtetéseket tegyünk.

Összességében alapvető problémaként merül föl, hogy helyes irány-e az értelmezésnek, ha figyelmen kívül hagyjuk a referencialitást, vagyis ha az interpretációba nem vonjuk be az életrajzi és korszaktörténeti megközelítések által nyitott utat. Vagy a művet viszonylagosan megfosztva a valóságvonatkozásaitól, önmagában, poétikai értékeinek fölmutatásával és azok esztétikai hatásának mérlegelésével szemléljük, egyfajta poétikai hatástörténetet is megrajzolva. Az előbbinél fölmerülhet annak kockázata, hogy elsiklunk azon értelmezői nézőpont felett, hogy a művészi szándék és a mű befogadóra mért hatása soha nem metszi egymást. Utóbbinál egyfelől a tiszta poetológiai értelmezői szándékot fel kell adnunk, ugyanakkor az ilyen szempontú interpretáció elfedi azokat a szerzői Én-re vonatkozó valóságvonatkozásokat, amelyek nélkül a mű üzenete kevésbé közelítene önmagához. Szükséges-e egyáltalán közelítenie?

A bőr alatt halovány árnyék olvasatai margójára

Az utóbbi másfél évtized szakirodalma szembetűnően többet foglalkozik az avantgárd és József Attila kapcsolatának kérdésével. Ennek a tárgykörnek tartalmas összefoglalására nem vállalkozhatok a tanulmány terjedelmi korlátai miatt, így csak néhány fontos kérdést vetek föl. A megjelent irodalomtörténeti munkák jelentős része arra törekszik, hogy József Attila 1924 és 1927 közötti korszakát avantgárd időszaknak kiáltsa ki, és erre bizonyosságul Kassák Lajos³ és Szabó Lőrinc⁴ költészettörténeti hatását hívja segítségül. Noha Tverdota György egyértelmű utalásokat tesz arra, hogy József Attila avantgárd korszakáról aligha beszélhetünk, sokkal inkább csak munkásságára gyakorolt avantgárd hatásról. József Attila annak a nemzedéknek volt a tagja, amely az avantgárddal mint hagyománnyal került kapcsolatba, s azt követte vagy éppen elutasította (Tverdota 1987, 180). Ugyanakkor Kulcsár-Szabó Zoltán rávilágít arra, hogy érdemes

3 Vö. Tverdota György. 1987. Kassák Lajos hatása József Attila verseire. In *Ihlet és természet. József Attila a teremtő gondolkodás költője*. 155–181. Budapest: Gondolat.

4 Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán. 2007. Utak az avantgárdból. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében. In *Metapoétika*. 265–294. Pozsony: Kalligram.

olyan költői pályák alakulása felől visszafelé tekintve föltenni az avantgárd poétikai jelentőségére vonatkozó kérdést, amelyek éppen annak elutasításával/meghaladásával teljesedtek ki (Kulcsár-Szabó 2007, 265). Alapvetően egyik koncepció sem tagadja az avantgárd hatását, a különbség a tárgyalt életmű vonatkozó korszaka líratermésének avantgárdhoz való viszonyulásának értelmezésében van. További nézőpontok arra helyezik a hangsúlyt, hogy az avantgárd hatásának kitett versek mellett időben párhuzamosan az esztétista szépségkultusz jegyében születő költemények számukat és esztétikai minőségüket tekintve is fölülmúlják az avantgárd hatást mutató műveket (Gintli 2010, 821). Kulcsár-Szabó Zoltán, amikor megállapítja, hogy József Attila kései költészetének bizonyos technikái az expresszionizmusban, illetve a szürrealizmusban lelik eredetüket (Kulcsár-Szabó 2007, 265), kimondatlanul is arra helyezi a hangsúlyt, hogy az életmű vége felől olvasva újabb értékes tartalmakkal súlyosbodik az avantgárd időszak olvasata.

A költeményre vonatkozó, a nyelvi figurativitást előtérbe helyező retorikai olvasatok az avantgárd hatásmechanizmuson kívül kizárnak minden egyéb referenciális szempontot, hiszen abból a módszertani álláspontból indulnak ki, hogy a költemény alapproblémája a képi referencia kioltása (Dobos 2013, 733), és ezáltal az értelmezés szűkítésére vagy tágítására tesznek kísérletet. Ezzel a megállapítással tulajdonképpen alapot szolgáltatnak arra, hogy különböző, tisztán poétikaelméleti koncepcióknak megfeleltessék a költeményt. Vagyis nem a vers alapján tesznek interpretatív megállapításokat, hanem egy kész elméleti modell keretei közé szorítják a szöveget.⁵ Ez a választott modell biztosít alapot ahhoz, hogy a kulcsár-szabói értelemben vett deszemiotizációnak nevezett avantgárd gesztus értelmezhető legyen olyan kísérletként, amely a távollevőt helyettesítő jel szerkezetének leépítésére vállalkozik, tehát kiutat keres az egymásra vonatkozó jelek végtelen hálózatában.

A retorikai olvasatok a vers első sorát – *Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között* – alighanem a legkülönösebb mozzanatnak tekintik. A sor értelmezése kapcsán Kulcsár-Szabó rámutat arra, hogy a közismert ol-

5 Ezek az értelmezések több ponton hivatkoznak Paul de Man: *Antropomorfizmus és trópus a lírában* című művére, amelynek lényegi megállapítása a következőképp körvonalazható: az értekező minduntalan úgy közelít a nyelv jelentéséhez, hogy összehasonlításokat és megkülönböztetéseket hajt végre, tehát kijelöl egy olyan szemantikai teret, amelyet csak egy bizonyos mértékig tölthet be. Az egyik jelentőt a másik jelentővel magyarázzuk, és ennél fogva soha nem állhatunk meg egy végső jelentettnél (de Man 2002, 364–369).

vasatok – ha beszélhetünk ilyenről, hiszen alig elemzett költeménye ez a költőnek – a föltáruuló látványt az Én önmegjelenítéseként értelmezik, de különösebb indoklás nélkül (Kulcsár-Szabó 2007, 290). Tehát azt a kérdést járja körül, hogy értelmezhető-e a költemény első sora a lírai alany önmegjelenítéseként. A Kulcsár-Szabó-tanulmány által fölvetett probléma megoldására alkalmazott metódus kapcsán többen megjegyyezték már a tanulmányt értékelő írásokban/reflexiókban, hogy Kulcsár-Szabó retorikai olvasatainak egyik jellegzetessége, hogy nem dönt egyik vagy másik jelentés/olvasat között, hanem a szöveg metafiguratív önértelmezését követve a jelentés eldönthetetlenségére helyezi a hangsúlyt (Dobos 2013, 733).

A továbbiakban az olvasat fő szempontjaként érdemes az értelmezésbe beléptetni azt az oppozicionális struktúrát, amelyre Kulcsár-Szabó is rámutat. A vers alapvetően a *halál–élet* kettősségében definiálja magát, hiszen az oroszlán „láthatatlanságát” a vers több pontján is megjelenő „él” ige ellenpontozza. További ellentétes viszony fedezhető föl az érzékelhetetlen oroszlán és a vers utolsó előtti sorában megjelenő *az ember* között. Vagyis az *állat–ember* oppozíció létrehozásával a beszélő valós (reprezentált) és grammatikai létét szembesíti egymással (Kulcsár-Szabó 2007, 290–291). Ehhez szorosan kapcsolódva, talán nem érdemtelen az értelmezésbe bevonni az érzékelések és képzetek egymás mellettségéből fakadó oppozíciót. Hiszen az *átlátszó oroszlán* jelzős szintagma önmagában is szemantikai ellentétet hordoz, ahol az átlátszósághoz a csendet és a láthatatlanságot – pontosabban a majdnem láthatóságot –, vagyis a *gyengeséget* is társíthatjuk, míg az „oroszlán” önmagában az *erő* attribútumával bír. Ugyanakkor az érzékelés szemszögéből az oppozíciós kép tovább súlyosbodik a „látás” – egészen pontosan a „nem látás” – bevonásával, ahol a *fekete* a vakságot, a *falak* pedig a fénytől elzárt teret jelenítik meg. Vagyis olyan zavar keletkezik már a felütésben, amely a színérzékelés szintjén is az olvasó képzetében eldönthetetlen érzeteket kelt, hiszen mitől lenne haloványan látható az *átlátszó oroszlán*, ha az fekete, fénytől elzárt térben van. Tehát az első sor második egysége – *él fekete falak között* – fölöslegessé teszi a sor első egységének átlátszósággal aposztrofált oroszlánját. Mindegy tehát, hogy milyen színű az oroszlán, semmiképp nem látható, vagyis a kulcsár-szabói alapvetéshez kerülünk vissza, az *élet–halál*, talán pontosabban a *van–nincs* oppozíciójához, amelynek értelmében a *kép önmagát számolja föl* (Kulcsár-Szabó 2007, 290). A *van–nincs* oppozíció rávetíthető az első sor és a vers többi sorának szembenállására is, hiszen az első sor *átlátszó oroszlánja* – ez esetben a grammatikai értelemben vett „Ő” – ellentétben áll

a költemény második sorától erősen megnyilatkozó és grammatikailag is jelölt „Én”-nel. Vagyis az *Ő-Én* grammatikailag is jelölt elkülönböződések nem feltétlenül párhuzamosan egymás mellett megférő reprezentációi a lírai Ének, hanem ellentétei, de legalábbis komplementerei egymásnak. Ebben az értelmezési keretben talán az „átlátszóság” meghatározóbb, hiszen állapotszerűségénél fogva nem választható és nem is változtatható meg akaratlagosan, így az áttetszőség állapota a szöveg önértelmezésének kulcsaként olvasható, vagyis az „átlátszóság” a vers képeinek olvasására tett javaslat is lehet.

A második sorban megnyilatkozó Én – *szívemben kivasalt ruhát hordok, amikor megszólítlak* – a mára már klasszikusnak mondható posztmodern retorikai olvasatok szerint az első sor alapproblémáját viszi tovább. Az „átlátszóság” jelentéskörét éppen a „felöltözés” mozzanata fedi el, de ugyanakkor az első sor öndestruktív képi látványában érzékelhető tisztaságképzet a második sor *kivasalt ruhát hordok* képében folytatódik, és ez a tisztaságélmény visszaköszön még a vers további részeiben is (Kulcsár-Szabó 2007, 291). Érdemes megjegyezni, hogy az első sornak az érzékelhetőség hiányérzetét elősegítő metafiguratív képekkel terhelt világát az Én grammatikai jelöltségének hiánya is jellemzi. A második sor utolsó kiszólása, vagyis a *megszólítlak* helyzetbe hozza a beszélőt, grammatikai jelöltsége mellett az első sor némaságát a megszólalás váltja föl. Tehát a következő oppozíció a *némaság–beszéd/hallhatóság/hang* ellentétében fedezhető föl.

Az *5 hete nem tudom, hogy mi van veled/ az idő elrohant vérvörös falábakon* sorok az időviszonyok elbizonytalanítását helyezik kilátásba, ugyanakkor a *vérvörös falábakon* szintagma ismét egy olyan képalkotást jelöl, amely *saját maga referenciális olvashatatlanságára hívja föl a figyelmet* (Kulcsár-Szabó 2007, 292). Szintén oppozíciót fedezhetünk föl, ezúttal a kulcsár-szabói olvasatban „próza” természetű *5 hete nem tudom, hogy mi van veled* és a meglehetősen figuratív avantgárd képlet, *az idő elrohant vérvörös falábakon* között. Itt azonban a versvilágon kívülre helyeződik az ellentét, hiszen a szöveg szemantikája szintjén egymás mellé állított, szoros viszonyrendszert egymással nem feltétlenül fölmutató egységek kerültek egymás mellé, ahol az egyetlen kapcsolódási pont az időmotívum lehet – erősítve a mellérendelő kapcsolatosságot. A disszonanciát a szövegben megjelenő köznyelvi és a hatványozottan absztrakt poétikai megnyilatkozás közvetlen egymásmellettségéből adódó stílári összeférhetetlenség okozza. Az áttetszőség mint a vers központi állapota/hangulata ismét visszatér az *utak összebújnak a hó alatt* sorban. Kulcsár-Szabó szerint itt az

átlátszóság szó szerinti jelentésében lokalizálható, hiszen a láthatatlanságot a hó különös átláthatósága függesztheti föl (Kulcsár-Szabó 2007, 292).

A mű további oppozíciók halmaza, a költeménynt erősebben szervező *Én-nem Én* és az *Én-Te* szembenállások is hangsúlyosak. Az első példa esetében a műben megkonstruálódó Én és a vers első tagmondatában megjelenő külső nézőpontú beszélője között létrejött zavart, míg a második esetében az egyes szám első személyű megszólaló és a megszólított közötti viszonyban megtestesülő feszültséget érthetjük. Ugyanakkor a beszélő által megjelölt Te – vagyis a megszólított – szerepköre is kérdések sorát vonja maga után.

A költemény utolsó avantgárd képlete, a *néma néger*ek sakkozna^k régen elcsendült szavaidért önmagában hordozza a verset éltető ellentéteket. A *néma néger*ek visszautalásként keretbe zárja az első sor értelmezése kapcsán fölvázolt lehetőségeket, a „csöndet” és a „nem látást” (*néma*-csönd, *néger*-fekete). A sakkjátzsma *fekete-fehér* négyzetei ismételtlen megidézik a *láthatatlanság/áttetszőség-láthatóság* ellentéteit, ugyanakkor Kulcsár-Szabó olvasatában a sakktábla fekete négyzetei egyértelmű visszautalások a *fekete falak* képre, míg a fehér négyzetek az utat takaró fehér hó színére. Megállapítja azt is, hogy a sakkfigurák révén még a „faláb” egy jelentésmozzanata is megidéződik (Kulcsár-Szabó 2007, 294).

A tanulmány költeményre vonatkozó további részében célirányosan tartózkodni fogok a „poetológiai” és „referenciális” kifejezések használatától, mivel egyes esetekben a két kifejezés sarkító, azok nem fedik le hiánytalanul a különböző módszertani koncepciók lényegét.⁶

A vers megközelítésénél föltétlenül érdemes figyelembe venni szűkebb és tágabb valóságvonatkozásokat is, de legfőképpen azt, hogy József Attila még a bécsi tartózkodása idején került Kassák konstruktivizmusának hatása alá (Tverdota 1987, 156).

A *bőr alatt halovány árnyék* 1927 januárjában született Párizsban, ennek ellenére a kezdősor – *Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között* –, nemkülönben a 7. és a 8. sor – *az idő elrohant vérvörös falábakon/ az utak összébújnak a hó alatt* – a bécsi időszak kassáki konstruktivizmusának jegeit viseli magán.⁷ Az *átlátszó oroszlán* és a *vérvörös falábakon* avantgárd

6 A tanulmány megírása előtt előzetes konzultációt folytattam Tverdota Györggyel, amely megbeszélés során József Attila életéről *A bőr alatt halovány árnyék* című költemény megírásának idejére vonatkozó, ezidáig csak részeiben publikált információkat kaptam. A tanulmány vonatkozó részeinek egyes elemeit így csak a konzultációra való hivatkozással tudom jelezni „(Tverdota 2016)” jelzéssel. A rendelkezésemre adott információkat ezúton is köszönöm Tverdota Györgynek.

7 Vö. Tverdota György. 1987. Kassák Lajos hatása József Attila verseire. In *Ihlet és termé-*

képek, amelyeknek céljuk nem több az esztétikai hatásnál. A vers további sorai, mint a *szívemben kivasalt ruhát hordok amikor megszólítlak* és a *nem szabad hogy rád gondoljak munkám kell elvégezniem* egy párizsi kávéházi elmélkedést követő egyszerű gondolatközlésként is értelmezhető. Eszerint a *kivasalt ruha* a *tisztelettel beszélek rólad* esztétizált megfogalmazása, amíg a másik sor a *tennivalóim vannak* nyelvi variációja, vagyis a két verssor összeolvasva a következő jelentésű: *Szerelmes vagyok beléd, de a munkámat is végezniem kell.* A következő sorok – *te táncolsz,/ nincsen betevő kenyérem és még sokáig fogok élni,/ 5 hete, hogy nem tudom mi van veled* – egyszerű okfejtéseként is értelmezhetőek. Ismeretes, hogy József Attila egy Jolán nevű táncoslánnyal folytatott viszonyt ekkortájt, akivel történetesen a vers megírásának időpontjában öt hete, hogy utoljára találkoztak (Tverdota 2016), nincs pénze és ezért hosszúnak tűnik a kínlás még. A *nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember?/ néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért* sorok nyelvi játékról tanúskodnak, vagyis a kedvesére hiába váró beszélő a szemközti asztalon két egymással sakkozó négert pillant meg. Az utolsó két sor azonban értelmezhető úgy is, miszerint az elsőt főmondatnak tekintve, abba grammatikailag nem mondatrészkifejtő módon – tehát mindenféle szemantikai kapcsolódási pontot is mellőzve – ékelődik be a *néma négerek sakkoznak*, így visszafejtett formájában a következőképp is olvasható: *nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember?/ [néma négerek sakkoznak] régen elcsendült szavaidért.* A négerek pedig mindeközben némán sakkoznak a párizsi Deux Magot kávéház teraszán. A költemény címe – *A bőr alatt halovány árnyék* – szó szerinti értelmezésben a női kézen a bőrön áttetsző ereket jelentheti, amely sok más vers mellett legfeltűnőbbben az *Óda – s a vizes poháron a kezed,/ rajta a finom erezet/ föl-földereng* – soraiban köszön vissza.

A költemény különböző olvasati lehetőségeinek mérlegelése során aligha túlzás megállapítani azt, hogy a vers beszélője az önértelmezés kapcsán nem pusztán a nyelvnek, de érzékeinek is kiszolgáltató. A költemény az emlékezetben megőrződött észleletek és érzések – vö. a költemény keletkezési körülményeire tett fenti megállapításokkal – és olykor poétikai szempontból egymással szoros szemantikai kapcsolatot nem fölmutató látványelemek mozaikszerű sorozata, amelyek a metaforikusság és a konkrét referenciális tényezők beemelése szintjén is különböző olvasati lehetőségeket adnak. Ezek az olvasati lehetőségek nem ellentétesen működnek, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást. Példának okáért a vers

szet. József Attila a teremtő gondolkodás költője. 155–181. Budapest: Gondolat.

beszélőjének megszólítottja értelmezhető egy meg nem nevezett második félhez vagy éppen önmaga teremtő énjéhez való odafordulásként is, de mindezt a polémia árnyalja/kiegészíti a biográfiai évre vonatkozó tudásunk: József Attila és Jolán kapcsolata; a megidézett avantgárd kép – ti. *a néma négerek sakkozása* – értelmezhető a vers metaforikus jelentésrétegeinek összefutásaként, de kiegészíthetjük azzal a tudással is, hogy József Attila párizsi tartózkodása során előszeretettel időzött a Deux Magot kávéház teraszán (Tverdota 2016), ahol nem egyebet látott a versírás pillanataiban, mint két sakkozó négert.

A Dunánál olvasatairól

József Attila *A Dunánál* című költeményének részletes elemzésére a terjedelmi korlátok miatt nincs mód. A vers aligha vitathatóan József Attila alkalmi szövegeinek – poétikai és tartalmi értelemben is – legjelentősebb alkotásai közé tartozik. Ezt a kitüntetett helyzetet bizonyítja a vers értelmezési lehetőségeiről szóló nagy mennyiségű tanulmány, a mű egyes részeinek gyakori idézettsége, a vers által generált poétikai viták sokasága. A fentebb említett okok miatt a költemény tisztán poétikai megközelítései által, a vers literáris olvasási gyakorlatába beléptetett különböző nézőpontokat és az ezek mentén kialakult értelmezési dilemmákat csak jelezni tudom. A továbbiakban közölt megállapítások főként saját értelmezői meglátásaimat foglalják össze. A költemény olvasati lehetőségeiről több előadásomban, tanulmányomban is szóltam már. *A bőr alatt halovány árnyék* című költeménnyel kapcsolatban fölvetett olvasati lehetőségek összefoglalása azért lehetett teljesebb, mert a vers nincs a József Attila-életmű értelmezésének kitüntetett pontján, ebből adódóan megvalósítható vállalkozás volt a fellelhető szakirodalom nézőpontjainak bemutatása. Ez a narratív koncepció *A Dunánál* ódai hangnemű alkotással kapcsolatban a kijelölt terjedelmi keretek miatt nem tartható.

A költemény kitüntetett pontja a versben erősen megnyilatkozó Én. Ez nem csupán *A Dunánál* sajátja, hanem alapvetően a József Attila-líra kései időszakának olvasati vitái is az Én kérdése köré rendeződnek.

A 2015 novemberében az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara által megrendezett *Határidentitások a modernség irodalmában* konferencián tartott előadásomban a költeményben megkonstruálódó Én kérdését az identitásprobléma felől interpretáltam. Megállapítottam, hogy József Attila költeményében az énképzés két véglet kö-

zötti skálán konstruálódik meg: az emlékezés mint tudatos cselekvés és az időprobléma mentén felvetődő lehetőségek által. A mű alanya lineárisan halad – az „ős” ponton időtlen dimenzióba lépő múltban – az emlékezés folyamában egyre tágabb dimenziók felé. Ezzel párhuzamosan táguló koncentrikus körként halad az önmeghatározás kérdésében is (Tverdota 2000, 82), amelynek csak két pontjáról van biztos tudomásunk: a *dinnye-héj* a kezdet és a *világ vagyok* mint végpont. Mindkét minőség szerepét fölveszi: hiszen ugyanaz az Én a töredék, a parányi, a térben és időben jelentéktelen, de behatárolható; és ugyanaz az Én a tér- és időbeli korlátokból kilépő, a mindenséggel, a világgal azonosuló immár metafizikai entitás is. Tehát egészen bizonyosan megállapítható, hogy a költeményben egy olyan Én konstruálódik meg, aki a konkrét tárgyi valóságban történő önmeghatározástól a panteisztikus vízióig terjeszti ki önmagát.

A 2016 nyarán Pécsen megrendezett *Hungarológiai Kongresszuson* tartott előadásomban a versben megnyilatkozó Én kérdésének problémáját a történeti és mitikus időkategóriák viszonylatában közelítettem meg. Az előadás a szöveg számokkal is elkülönített egységeiben vizsgálta a szubjektum-konstrukciók összetettségét az idő kérdésének függvényében. Megállapítottam, hogy az első egység beszélője által a múltba utalt történések – beleértve az emlékezés aktusát is – azt hangsúlyozzák, hogy az Én a saját jelenét a múltnak alárendelve határozza meg. A második egység összetett jelenidejűsége – ahol a megszólalás, vagyis a versírás jelene egybeesik már az emlékezés jelenével – az első részhez képest erőteljesebb énkonstrukciót mutat, hiszen a beszélő már a múlt birtokosaként, annak fölérendeltjeként mutatkozik meg: *Enyém a múlt és övék a jelen*. A harmadik egység ezt a kapcsolatot mellérendeltnek mutatja. A szubjektum az emlékezés aktusa által mintegy szimbiózisba lép a múlt mindegyik dimenziójával, ezzel föloldva egyrészt azt az oppozíciós zavart, amelyet az első egységben az Én és a múlt határozott elkülönítése, valamint az Én alárendelt helyzete által tapasztalhattunk, másrészt azt az Én-központú hierarchikus viszonyt is, amelyet a második egység mutatott. Ugyanakkor ez keretszerű visszakapcsolódás is a vers fölütéséhez: *Mintha szívemből folyt volna tova* (...).

A fenti szempontok felvázolásával érzékeltetni kívántam azt, hogy bármilyen nézőpontból is közelítünk a költeményhez, óhatatlanul a benne megnyilatkozó Én-reprezentációk bonyolult kérdésébe ütközünk.

Csakugyan így van ez a vers körül elhíresült műfajvitával kapcsolatban is, amely a különböző irodalmi folyóiratok hasábjain zajlott az 1980-as és 1990-es években Németh G. Béla és Tverdota György között. A vita a

líratörténet különböző, a pindaroszi óda műfajára vonatkozó konvenciók meglétét igyekezett bizonyítani, illetve cáfolni József Attila költeményén. Konszenzus végül nem született a témában. Németh G. kutatási eredményeire alapozva a pindaroszi óda modern változatának (Németh G. 1982, 69), míg Tverdota a vers és a versciklus közötti átmenetnek tartja A *Dunánál* műfaját (Tverdota 2000, 83). A 2016 tavaszán Budapesten megrendezett *Tavaszi Szél* doktori konferencián tartott előadásomban a fentebbi szakaszokban vázolt Én-reprezentációk problémája fölül vettem föl a költemény műfajára vonatkozó meglátásaimat. A kutatásom végén arra jutottam, hogy a költemény nem pindaroszi óda – bár vitathatatlanul viszsza-közönnek benne ódai jellemzők is –, viszont egyetlen műegész-, tehát vers-jellegét erősíteni látszanak a következők: a költemény szerkezetileg az önmeghatározás kérdésében egy folyamatos ívet ír le; az Én egy rögzített pozícióból tekint mindvégig önmaga – a Duna-motívum által előhívott – végletes szerepeire, ez a tény pedig az egyes részek hierarchikus viszonyban való rendeződésének lehetőségét is fölveti (Szabó 2016, 95), hiszen az emlékező⁸ pozícióból reprezentált beszélő az első egységben még a múlt alárendeltjeként, a második egységben a múlt birtokosaként/fölrendeltjeként, a harmadik egységben pedig az idővel azonosuló, mellérendelt pozícióból szólal meg.

A költemény Én-reprezentációinak értelmezésénél alapvető dilemmaként vehető föl a referenciális és poetológiai természetű értelmezések közötti éles elkülönülés.

Tverdota György kutatási eredményei alapján a vers keletkezéstörténetéről érdemes tudni, hogy a *Szép Szó* szerkesztősége felkérte munkatársait egy-egy portré elkészítésére a *Mai Magyarok Régi Magyarokról* címmel megjelenő különszámához, amely felkérést József Attila is elfogadta.⁹ Tverdota fölhívta a figyelmet arra, hogy mindeközben a költő pszichoanalitikai kezelés alatt állt, és a kutatás kiindulópontjaként összevetette a költeményt a pszichoanalitikus írások egyikével, a *Szabad-ötletek jegyzékével*. A szövegben található egy szekvencia – *Vámház tér. Dinnyék. Lépcsők, rakodópart* –, amely azonos a költemény nyitó képében felidézett helyszínnel: *A rakodópart alsó kövén ültem, / néztem, hogy úszik el a dinnyehéj*. Tverdota alapos vizsgálódás után megállapította, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékének* és a versnek a megírása maximum pár napos eltéréssel egy időbe esett, ezáltal a legszorosabb közelséget és ellentétet is képezik egy-

8 Főnévi értelemben.

9 A költemény a kötet élére került vezércikként, már ezzel is jelezve annak jelentőségét.

mással; vagyis a két egymásnak ellentmondó önreprezentáció lényegileg egy időben született. Egymásnak ellentmondóak, hiszen további szekvenciákat olvashatunk, mint például, amikor a költő édesanyja alapvető érdemeit, a világra hozás és a munkával való áldozathozatal érdemeit kérdőjelezi meg: *ki mondta anyámnak, hogy szüljön meg, hogy dolgozzon érttem*. Ez oppozícióban áll a költemény azon soraival, ahol az anya-gyerekek kapcsolat harmonikus, konfliktusmentes és idilli – *S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város szennyesét* –, sőt, a harmadik egység a szülők összeforrottságát is hangsúlyozza. Szembetűnő ellentét figyelhető meg a *nem akarok dolgozni* – *Én dolgozni akarok* kijelentésekben, avagy önmagukban árulkodóak a *Jegyzékben* olvasható sorok: *...a verseim nem én vagyok, az vagyok én, amit itt írok [...] hazugsággal fogom vegyíteni az igazat, mégse szolgáltatam ki magamat teljesen* (Tverdota 1994, 78–86).¹⁰ A *Dunánál* költeményben megnyilatkozó szubjektum sokféle, összetett szerepet produkál. Eldönthetetlen az is, hogy a mű világán belül melyik Én-reprezentáció a hiteles. Amennyiben a szöveg keletkezésének valóságaiból közelítünk a kérdéshez, szintén oppozícióba ütközünk, a zavar oka a *Jegyzékben* és a költeményben megfogalmazódó Énképekre való rákérdezés, miszerint kizárják egymást vagy párhuzamosan léteznek egymás mellett – komplementerei egymásnak. Fölvetődik az is, hogy a *Jegyzék* által közvetített kép hiteltelen, a költő depresszív kilengéseinek lenyomata csupán, s a valóságot éppen a költeményben kell keresnünk, amelyről eleve tudjuk, hogy fikció.

Reflexiók a József Attila-líra értelmezésének dilemmáihoz

A tanulmányban megkíséreltem rávilágítani arra, hogy a József Attila-életmű nem csupán poétikai szempontból tekinthető a magyar modernségben bekövetkezett fordulat egyik kiindulópontjának. Az életmű központi helyét, annak hagyománykövető és tradícióteremtő voltát senki sem vitatja. Aligha vonható kétségbe a modern irodalomtörténet-írás mai, újszerű álláspontja, amely sorra tesz utalásokat a korai és a húszas évek lírájának jelentőségére, és az életmű vége felől rávilágít azok meghatározó voltára. A József Attila-életmű, úgy látszik, a mai irodalomtörténet-írás szemléletében is teremtő hatással bír, hiszen látszólag két fő iskolára osztja ugyan az értelemezők körét, de valójában föllazítja a köztük lévő erős elkülönü-

¹⁰ A tanulmány e fejezete szóban elhangzott már a *Határidentitások a modernség irodalmában* konferencián.

lést, és egymáshoz közelíti azokat. A tanulmány poétikai szempontból két külön korszak költeményének jelenkori befogadástörténetére tett reflexiókat. A tárgyalt versek között szinte semmilyen meghatározó poétikai összefonódás nincs, nem is az volt a cél, hogy ilyen kapcsolódási pontokra rávilágítson. A fölvázolt értelmezési módszertanok és azok megállapításai viszont mindkét költemény esetében arra mutatnak rá, hogy az értelmezés során érdemes mérlegelni azt, hogy készen vett elméleti koncepciók alapján közelítünk egy adott műhöz, megfosztva azt attól a valóságkörnyezettől, amelyben keletkezett, vagy számba vesszük a szöveg körül föllelhető referenciális tényezőket is, és a lehető legtöbb tudással olvassuk. Ez József Attila életműve kapcsán különösképp indokolt, hiszen a fentiek tanulsága szerint a műnek kell szolgáltatnia az elméletet és a belőle következő értelmezési módszertant. A költeményhez hozzá tartozhat a poétikai értékek mellett a referenciális kontextus is.

Irodalomjegyzék

- De Man, Paul. 2002. *Olvasás és történelem*. Ford. Nemes Péter. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dobos István. 2013. Retorikai olvasás és irodalomtörténet. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVII (6): 722–741.
- Gintli Tibor. 2010. József Attila. In *Magyar irodalom*. 815–816. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- József Attila. 2000. *Szabad-ötletek jegyzéke*. Budapest: Atlantisz.
- József Attila. 2006. *József Attila összes versei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 2007. *Tetten érhetetlen szavak. Nyelv és történelem Paul de Mannál*. Budapest: Ráció.
- Kulcsár-Szabó Zoltán. 2007. Utak az avantgardból. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében. In *Metapoétika*. 265–294. Pozsony: Kalligram.
- Németh G. Béla. 1982. A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. In *7 kísérlet a kései József Attiláról*. 47–70. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szabó Roland. 2016. Az Én hatalma a műfaj felett – A műfaj-kérdés vizsgálata az Én-konstrukció szemszögéből József Attila A Dunánál című költeményében. In *Tavaszi Szél tanulmánykötet*. 91–96. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége.
- Tverdota György. 1987. Kassák Lajos hatása József Attila verseire. In *Ihlet*

és természet. József Attila a teremtő gondolkodás költője. 155–181. Budapest: Gondolat.

Tverdota György. 1994. József Attila, 1936 május. *Kortárs* (7): 78–86.

Tverdota György. 2000. A Dunánál ciklusszerkezetéről. *Irodalomismeret* (2–3): 82.

Tverdota György. 2003. A József Attila-kutatás dilemmái. In *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. 195–213. Budapest: Balassi Kiadó.

ABSZTRAKT

ÉRTELMEZÉS HATÁROK NÉLKÜL

A József Attila-olvasás dilemmái két költemény tükrében

A tanulmány tárgya József Attila *A bőr alatt halovány árnyék* és *A Dunánál* című költeményei köré fölépített olvasatok vizsgálata. Az értelmezési módszertanok szerteágazók, azonban alapvetően két nézőpont érvényesül: a referencialitás felőli megközelítés és a célirányosan poetológiai. *A bőr alatt halovány árnyék* esetében a benne megkonstruálódó Én és a vers első tagmondatában megjelenő külső nézőpontú beszélő viszonyában létrejött oppozíciós zavart, valamint az egyes szám első személyű megszólaló és a megszólított közötti kapcsolat által generált feszültséget nehéz feloldanunk. Ugyanakkor a nyelvi figurativitásból következő olvasati nehézségek után referenciális utat is kereshetünk. *A Dunánál* is fölkínálja a poétikai szempontból nehezen, de a valóságvonatkozások felől könnyebben rögzíthetőnek tűnő Én-konstrukciókból adódó lehetőséget arra, hogy éppen ezek mentén vessük föl a beszélő énképére vonatkozó többirányú reflexióinkat.

Kulcsszavak: értelmezés, dilemma, referencialitás, poetológia, kérdések

INTERPRETATION WITHOUT BORDERS

Dilemmas of reading of Attila József's works in the view of two poems

The topic of my lecture is the analysis of the different interpretations of Attila József's two poems: *A bőr alatt halovány árnyék* and *A Dunánál*. The first poem is almost never taken into consideration when analyzing Attila József's poetic work. The reason for this can be the hermetically sealed atmosphere of the poem or the fact that the popularity of the poet's other major works somehow overshadow this poem. *A Dunánál* is a reflective ode, the analysis of which could fill libraries. While reading both poems several problems and questions arise. The methods of interpretations can take several paths but we can definitely see two different approaches: a referential one and a more theoretical interpretation of poetology. In the first poem, it is difficult to reconcile the oppositional discrepancy between its lyrical Self and the objective perspective of the speaker of the first stanza, as well as that of the tension generated by the relationship between the first person singular of the speaker and the addressee. The problems of interpretation, due to the highly figurative nature of the language which is hermetically enclosed into

this poem, may force us to look for a referential solution: in the *Deux Magot*, in Paris, where, at the opposite table, crossing their legs, two men are playing chess. The poem *A Dunánál*, because of its Ego-construction, which cannot be analyzed easily from a poetologic point of view yet can probably be nailed down better from a referential perspective, also provides us with the possibility to present our manifold reflections concerning the speaker's identity construction. In both cases the 'how to look?' (the perspective) will decide upon the ways of interpretation; in which case we are yet to burden the understanding of Attila József's poetry with further dilemmas.

Keywords: interpretation, dilemma, referentiality, poetology, questions

SZARVAS Melinda

University of Jyväskylä,
Department of Art and Culture Studies,
Hungarian Studies,
Jyväskylä
szarvasmelinda88@gmail.com

A KULTURÁLIS GRAVITÁCIÓ MODELLJÉNEK BEMUTATÁSA¹

*A vajdasági magyar irodalomtörténet újraértelmezése
a kulturális mozgások figyelembevételével*

„A csiga útját nem fényekkel méri”
(Dettre János)

Az olyan kulturális közegek esetében, mint amilyen a vajdasági magyar irodalom is, mely tehát speciális helyzeténél fogva két másik irodalmi kultúrával van hol szorosabb, hol lazább, ám mindenképpen létfontosságú kapcsolatban, fontos feladat a *saját* kulturális érték, valamint az *önállóság* definiálása. Jelen vizsgálat egyben kísérlet is, melynek tárgya a *kulturális gravitáció* modellje. Ennek segítségével az irodalomtörténet mint ennek a kulturális kapcsolatrendszernek a folyamatos változása értelmeződik, s ezzel egyidejűleg a vizsgált irodalmi kultúra önálló voltának kérdése is kiéleződik. Az első világháborút lezáró békeszerződések értelmében Magyarországtól elcsatolt területeken kialakult irodalmi kultúrákkal kapcsolatban az egyik legalapvetőbb, minden további szempontot befolyásoló kérdés az adott kultúra önállóságára, valamint az őt közrefogó úgynevezett többségi kultúrákhoz való viszonyára vonatkozó. Nem túlzás azt mondani, hogy területenként és időszakonként eltérő válasz született ezekre a kérdésekre. Ezek többnyire épp egymásra reflektálva, a korábbi választ egy újjal felülírni igyekezve fogalmazódtak meg. A kulturális gravitáció gondolatrendszere a válaszok változásának lehetséges okára is rámutathat.

1 A szöveg a Nyom-Követés 2. című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás kéziratára. A konferencia adatai: Nyom-Követés 2., Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, 2016. november 20.

Az úgynevezett határon túli magyar irodalmakról való magyarországi² gondolkodást a kilencvenes évektől kezdődően elsősorban Görömbei András, Pomogáts Béla és Czine Mihály alapozta meg. Bár munkáik koncepcióját a mai különböző kultúratudományi elméletek felől már talán túl könnyű is kritizálni, fontos megjegyezni és elismerni, hogy, Szenteleky Kornél szavaival élve, „folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni” (Szenteleky 1927, 3). Vagyis a Görömbeiek által akkor elvégzett munka nélkülözhetetlen alapja minden ezekkel az irodalmi kultúrákkal kapcsolatos további kutatásnak. Az ő rendszerük az Illyés Gyula-i úgynevezett „ötágú síp”-konceptiót követi és viszi tovább. Illyés az *Ötágú síp* című antológiában a következőket fogalmazta meg: „A magyar irodalom ötágú síp, összehangolatlan. Eléri még vajon a mi nemzedékünk, hogy egy jó munka mind e nemcsak külön-külön, de más és másként is szóló sípot egyszer ismét összehangolja, illetve az eldugulástól megmenti? A közelmúlt esztendei a földadat nehezülésére vallanak. Nézzük meg egy azonos írói mondandónak kifejeződését - a vers ezt különös élességgel mutatja - Kassán, Kolozsvárt, Szabadkán, Dél-Amerikában, és szemmel látjuk, hogy a különben gazdagító távolság hogy szegényíthet; közös mérce híján” (Illyés 1971, 267). A kilencvenes évek témaélénkítő szándéka szerint inkább a távolság hangsúlyozódott, semmint az esetleges szegényítés. A Pomogáts Béla által szerkesztett és 1992-ben ugyancsak *Ötágú síp* címmel antológia már a következőképpen fogalmazott: „Mindezek az irodalmak szoros kapcsolatban kívánnak fejlődni az »egyetemes« magyar nemzeti irodalommal, és természetesen erős szálakkal kötődnek annak a társadalomnak a kultúrájához, amelynek keretében élnek és dolgoznak” (Pomogáts 1992, 5). Ugyanezt a viszonyrendszert mutatta meg Görömbei András is 1993-ban, két olyan fogalmat hangsúlyozva, amelyek aztán meg is határozták a magyar irodalomtörténetben határon túli magyar irodalmaknak nevezett kultúrákról való beszédet. Ez a két megfogalmazás a „kettős kötődés” és a „híd-szerep”.

„Az irodalom vonatkozásában ezeknek a nemzetiségi irodalmaknak alapvető, közös vonásuk az, hogy nyelvükkel, kultúrájukkal,

2 Jelen vizsgálat az úgynevezett határon túli magyar irodalmakról szóló alapvető magyarországi elképzeléseket említi. A vajdasági magyar irodalom irodalomtörténeti koncepcióinak (köztük elsősorban Bori Imre munkáinak) közelebbi, a kulturális gravitáció elgondolásán keresztüli vizsgálata, valamint a többi elcsatolt területen kialakult irodalmi kultúra helyzetének e szempontú elemzése külön tanulmány tárgya.

régbbi történelmi hagyományukkal, s részben érzelmi kapcsolataikkal a magyar nemzeti tudathoz és kultúrához kötődnek, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét az az állam határozza meg, amelyikben élnek. Ezt a kettős kötődést fejezi ki a ma használatos terminológia: romániai, szlovákiai, vajdasági és kárpát-ukrajnai [1997-ben kárpátaljai] magyar irodalom [...] A kettős kötődés és a sajátosság együtt azt jelenti, hogy a nemzetiségi magyar irodalmakat viszonylag önálló magyar irodalmaknak kell tekintenünk. Szerepük és feladatuk a nemzetiségi magyarság művészi önkifejezése, önismeretének mélyítése, azonossági tudatának, identitásának biztosítása. Az, hogy a nemzetiségi magyar irodalmak két kultúrával vannak bensőséges viszonyban, lehetővé teszi, hogy közvetítsenek a két ország, két kultúra között, hogy hídszerepet is vállaljanak [...]” (Görömbei 1993, 11).

Feltűnhet, hogy mind a „kettős kötődés”, mind a „híd-szerep” sokkal inkább a két többséginek mondott kultúrát, az azokhoz való viszonyt hangsúlyozza, semmint a köztes irodalmi kultúra önértékét. A vajdasági irodalom mint közvetítő közeg, ebben a rendszerben elveszíti önállóságát.

Az úgynevezett határon túli magyar irodalmak önállósága, illetve az „egyetemes magyar irodalomba” foglaltsága fontos kérdése ezeknek a koncepcióknak. Görömbei válasza a következő: „A magyar irodalom fogalma a magyarországi magyar irodalom mellett magába foglalja a kisebbségi magyar irodalmakat és a nyugati magyar irodalmat is” (Görömbei 2003, 83). A magyarországi és a határon túli magyar irodalmak viszonyának leírása az esetek többségében egy sajátos centrum-periféria viszonyt ábrázol, amelyben a magyarországi irodalmi kultúra lenne a centrum, minden egyéb pedig a periféria. Ennek a modellnek a folyamatos billegését, relatív és nehezen megragadható voltát tette egyértelművé a kulturális gravitációhoz hasonlóan a természettudományok felől a társadalom- és kultúratudományok területére is átszivárgott hálózatelmélet is. „Hálózatokra jellemző az egymásbaágyazottság is, vagyis a felbontással változik a háló szerkezete: kis felbontással nézve az, ami csak egy pontnak látszik, arról nagyobb felbontásban kiderülhet, hogy maga a pont is egy összetett hálózat” (Kovács 2011, 5). A hálózatelmélet, ahogy majd látható lesz több vonásában is kapcsolódik a kulturális gravitáció modelljéhez. Egyik ilyen aspektus a kulturális viszonyrendszer mozgásainak, a korábban kritikátlanul elfogadott rögzítettségnek a felülírása. A kulturális gravitáció elgondolása is a kettős kötődés némileg

statikusnak tűnő modelljét mutatja változékonyabbnak, mozgékonyabbnak. Továbbá elsősorban a vizsgált irodalmi kultúrák önállóságának mértékét tartja szem előtt, számolva azzal, hogy ez is egy változó és nem eleve adott, és/vagy elveszíthetetlen aspektus. Ez az elgondolás egy lehetséges választ kínál az irodalmi kultúrák (önállóságának) megszűnésére is.

Bármennyire is merész lépésnek is tűnik, a kulturális gravitáció értelmezését az Isaac Newton által megfogalmazott általános gravitációs törvény felelevenítésével kell kezdeni. Eszerint „a világmindenségben bármely testet vonzza az összes többi; a vonzóerő annál nagyobb, minél nagyobb tömegűek a testek és minél közelebb vannak egymáshoz” (Hawking 2003, 4). Ez a koncepció, vagyis a most kísérlet alá vont kulturális gravitáció jelen esetben egy három elemes modell, melyet tehát a magyarországi magyar, a vajdasági magyar és a jugoszláv irodalmi kultúra alkot, s amelyen belül most a vajdasági irodalmi kultúra mozgásának leírására történik kísérlet. Ezen elgondolás szerint az ideális állapot az lenne, vagyis a vajdasági irodalmi kultúra optimális működését és eleve a létét az garantálná, ha a vajdasági irodalmi kultúra a két többségi kultúra között tudna megállni, vagyis egyik sem vonzaná magába. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a vajdasági irodalmi kultúra saját tömege révén képes ellenállni ezeknek a kulturális vonzóerőknek, kiegyenlítve azokat.

Két fogalom kiemelése és körüljárása tűnik szükségesnek: ezek a *tömeg* és a *távolság*. Utóbbi értelemszerűen földrajzi, ugyanakkor kulturális távolságot is jelent, melyet például a nyelvi eltérésben, vagy épp azonosságban lehet megragadni. Ha a vajdasági irodalmi közeg helyzetének leírása a cél, azt lehet mondani, hogy földrajzilag gyakorlatilag ugyanakkora távolságra van mindkét másik kultúrától, ám a magyarországi vonzóereje a nyelvi távolság minimális volta miatt jelentősen nagyobb. Az irodalom- és kultúra-tudománynak alapvető (gyakran szinte már bénító) dilemmája, hogy nem tud számszerű adatokkal szolgálni. Ugyanakkor mégis kénytelen olyan fogalmakkal dolgozni, melyek más tudományterületen rendelkeznek számolható mértékegységgel. Ilyen fogalom mind a *tömeg*, mind a *távolság*. Nem a kulturális gravitáció az egyetlen, a számolhatóság jelenlegi lehetősége ellenére ezekkel a fogalmakkal dolgozó gondolatrendszer. A már emlegetett hálózatelméletnek is az egyik központi szempontja a *távolság* változásának és ennek a változásnak a következményeinek a megfigyelése és leírása. Mindezt anélkül tehát, hogy képes lenne megmondani, mekkora távolságtól beszél az egyik és mekkorától a másik kulturális szituációról például ebben a kulturális gravitáció által is leírható jelenségek megfigye-

lését rögzítő, kétségtelenül igaznak elfogadható megállapításban: „[E]gyértelmű törvény, hogy minél nagyobb a távolság a periféria és a centrum között, annál kisebb az esélye a perifériális helyzetben lévő szereplőnek arra, hogy bármilyen befolyást gyakorolhasson a centrumra” (Békés 2007, 50). A kulturális gravitáció esetében is megkerülhetetlenül adódik a kérdés: mi adja egy irodalmi kultúra tömegét? Az esztétikai minőség ugyanúgy elengedhetetlen szempont ehhez, mint az annál sokkal földhöz ragadtabb adat, a létszám, vagy az intézményrendszer összetettsége és mérete, stb. Annak ellenére, hogy például a hálózatelmélethez hasonlóan a kulturális gravitáció koncepciójának jelenlegi kidolgozottsága sem teszi egyelőre lehetővé annak pontos meghatározását, milyen mértékű távolságok is módosítják a viszonyrendszereket, vagy mi adja egy-egy irodalmi kultúra súlyát, mégis kár lenne kidobni az elgondolást és nem működő, felszínes és rossz hasonlatként elkönyvelni és elfelejteni.

A kulturális gravitáció az önállóságra helyezi a hangsúlyt (a vajdasági irodalom esetében szakítva a Magyarországgal felrajzolt centrum–periféria-viszonnyal), valamint azt mutatja, hogy az éppen vizsgált irodalmi kultúra eme önállósága a saját súlyától, sűrűségétől függ. Tudniillik, ha ez egy bizonyos szint alá csökken, akkor az adott irodalmi kultúra egy nagyobb tömegű irodalmi kultúra vonzásába kerül és abban felszámolódik mint önálló jelenség. A súly megváltozása révén a korábban kiegyensúlyozott kapcsolatrendszer felborul és – a vajdasági magyar irodalom helyzeténél maradván – a három helyett már csak két komponensű modellé válik. Az így két eleművé váló rendszert, melyben tehát az egyik közeg jelentős súlyvesztés révén a másik vonzáskörébe kerül, értelemszerűen nem két, egymással kiegyensúlyozott irodalmi kultúra alkotja, hanem egy kisebb és egy nagyobb. A korábban önálló működésre is képes irodalmi közeg ezáltal a másikban egy regionális jelenséggé válik. A változás az önálló működésre való képességet érinti, a sajátos irodalmi és egyéb kulturális jegyek megmaradhatnak. Irodalomtörténeti szempontból is komoly következménye van az önállóság súlyváltozással bekövetkező elvesztésének, tudniillik a nagyobb vonzóerővel bíró irodalmi közeg időérzékelése válik érvényessé a korábban saját irodalomtörténeti ritmussal bíró kultúrán belül is. Látható, hogy a kulturális gravitáció modellje a *tömegnek*, a *saját súly*nak a jelentőségére mutat rá, s a különböző státuszú kulturális pozíciókat ennek változásai révén magyarázza és kapcsolja össze.

A saját súly

Szirmai Károly 1935-ben a következőképpen fogalmazott a *Kalangyában* megjelent szerkesztői programjában: „A törzsmagyarország tömbjéről levált jugoszláviai magyarság, mint az anyatestről leszakadt, új bolygó, külön szellemi életre kényszerült, önmaga körül való keringését azonban nehezen szokta meg, folyton visszaszédült a régi vonzó központ: Budapest felé. Nem voltak olyan erői, melyek visszatartsák s érdeklődését saját világa felé fordítsák” (Szirmai 1935, 161). Noha Szirmai szinte egészen biztos, hogy pusztán egy plasztikus metaforának szánhatta a megfogalmazottakat, mégis, az éppen szerveződő vajdasági magyar irodalom kulturális helyzetét és az önálló léthez szükségszerűen elvégzendő feladatát pontosan leírta. A huszadik század első felében, az elcsatolást követő első években az *önállóságra törekvés* a különböző irodalmi és kulturális programokban szorosan összekapcsolódott a magyarországi kultúrától való eltávolodással és kezdetben kevésbé hangsúlyozódott a jugoszláv kultúrához való közeledés. 1920-ban, a *Bácsmegyei Napló* egyik decemberi számában a *Kultúrateremtés* című írásban a következő volt olvasható: „Meg kell értenünk az Idő szavát, meg kell értenünk, hogy a magunk lábán kell járnunk, hogy a magunk erejéből kell Jugoszláviában megteremtenünk a magyarság kulturáját. Végzetes hiba volna megelégedni azzal, hogy könyvet lehet postán, vasúton hozni [...]. Be kell látnunk, hogy függetleníteni kell magunkat Budapest kulturterétől [?], még akkor is, ha ez a lemondás fájna, mint ahogy bizonyos, hogy egy ideig fájni fog” (Szenteleky 1920, 1). Az eltávolodás (és azzal párhuzamosan a vajdasági irodalmi kultúra saját súlyának fokozatos növelése) valóban fájdalmas és hosszadalmas folyamat volt. A vajdasági irodalom első magyar folyóiratában, a Vajdasági Írásban 1928-ban Szenteleky Kornél kijelentette: „a megváltozott élettartalom keres új, időszerűbb formát. A mai vajdasági irodalom önállóságra törekszik, mert élettartama lassanként teljesen elszigetelődik” (Szenteleky 1928, 257). És még a harmincas években is arra szólít föl a *Mi Irodalmunk* oldalain, hogy „nekünk magunknak kell megteremtenünk irodalmunkat és új kulturális életünket. Megértést, segítséget senkitől sem várhatunk, hanem józanul, egyszerűen, önnön erőnkéből” (Szenteleky 2000, 23).

Hogy is indulhatott az irodalomteremtés, a kulturális gravitációban emlegetett kifejezések szerint az irodalmi kultúra saját súlyának növelése? Ahogy arról fentebb is szó esett, ehhez kétségtelenül hozzátartozik a létszám. Szenteleky a szerkesztői munkája során ezt vállaltan szem előtt

is tartotta. Ez annyit jelent, hogy az első időkben igen minimális kritikai értékeléssel és nagyon alacsony, már-már nem létező mércével bírálta a hozzá beérkezett szövegeket, amelyeknek így a nagy részét közölte is. Egy éppen alakuló irodalmi kultúra vezető szerkesztőjeként örömmel üdvözölt minden embert, aki magyarul vágyott írni. A kulturális gravitáció három fő pillérének bemutatásához ezúttal nem szükséges részletesen kitérni a vajdasági irodalom első idejét (is) alapvetően meghatározó kritikai viták elemzésére, annyit viszont a tömegnövelés megmutatása miatt talán érdemes kiemelni, hogy Szentelekynek ezt a törekvését nem mindenki fogadta szó nélkül. Haraszi Sándor, az 1920-as évek egyik legszigorúbb kritikusa a következő észrevételt tette 1922-ben a *Bácsmegeyi Napló* oldalain: „A történelmi kényszerűségből Budapesttől elvágott magyarság lelkében, 1919 óta kialakult egy egymástkereső, befelé élő fajtabeli közösség, amely elnéző a hibákkal szemben, és jóakarattal mindent szentnek lát, ami magyarlakta földről, magyar gondból, magyar szívből szakad föl. [...] Mi a teendő tehát? Semmi egyéb, mint becsülje meg magát az illetékes irodalomkritika, vegye elő azokat a művészi elveket, amiket szegre akasztott, vegye elő és alkalmazza őket becsületesen” (Haraszi 1922, 10). Szenteleky védelmére Dettre János sietett, tőle származik az a sokat hivatkozott, emblematikus megállapítás, miszerint „vajdasági irodalom nincs, vajdasági irodalmat teremteni kell – ebben szent és megzavarhatatlan az egyetértés. Ám az irodalomteremtésnek, ha van módja, mi a módja? [...]. Mert azzal tisztában kell lenni, hogy aki irodalmat akar életre hívni, annak nem az Arany Jánosokra kell várnia, hanem a zsengek mellé kell állnia bátoritóul és karóul” (Dettre 1922, 2). Az 1920-as évek legelején parázsló vitát 1924-ben zárta le Szenteleky az általa művelt szerkesztői program nyílt vállalásával: „Mindenekelőtt termés kell ahhoz, hogy azt rostálhassuk” (Szenteleky 1924, 10). Termés kellett tehát, azaz létszám, egy alap tömeg, súly.

Az eltávolodás

A saját kialakítása és a magyarországitól való eltávolodás feladatának már korábban is említett összefonódása részben az irodalmi témák és az írói megoldások sematikusságának köszönhető. Az irodalmi hagyomány egyszerűre bizonyult megnyugtató alapnak, sőt létjognak, ugyanakkor az önálló, sajátos jegyekkel bíró irodalom kialakulásának gátjának. Kis József a *Kalangyában* megjelent *A jugoszláviai magyar ifjúság* című cikkében úgy fogalmazott, hogy „a Vajdaságban nem tud kialakulni egy speciális iro-

dalmi irány és nem tud gyökeret verni az olvasóközönség lelkében földijeinek különösebb írói értékelése sem. Minden ami szépre, ideálisra a már példás közönnyel vegetáló vajdasági magyar lelkéből futja, Budapestről, vagy máshonnan kerül hozzánk” (Kis 1932, 176). A kulturális gravitáció modelljén belül a kapcsolódások információáramlás révén jönnek létre. A korábban „híd-szerepként” említett, a többek között a vajdasági magyar irodalomra is kiosztott feladat épp azáltal mutatta önállótlannak az így csak közvetítő irodalmi kultúrát: az nem a saját kulturális információit küldte a másik két félnek, hanem a két akkor még nagyobb vonzóerővel bíró kultúráét cserélte ki egymás között. A magyarországi irodalmi kultúrától való eltávolodás épp a kulturális gravitáció modelljében alapvető fontosságú kapcsolódás kiépítését jelentette, vagyis annak megvalósítását, hogy a vajdasági irodalmi kultúra a saját kulturális információit legyen képes a magyarországi felé is közvetíteni.

Nemcsak a kulturális élet beindulását nehezítette a vajdasági értelmiség szerint Budapest (és a városnév által megidézett teljes magyarországi közeg) közelsége, de a politikai berendezkedést, a társadalmi intézményrendszerek kiépítését is. Utóbbiak hiánya értelemszerűen igencsak megnehezítette a jugoszláv féllel szembeni érdekképviseletet is. 1922-ben a *Bácsmegyei Napló*ban szerzői név feltüntetése nélkül jelent meg a *Fedezzék fel már egyszer a Vajdaságot!* című cikk, amiben a következő olvasható: „Hatvan kilométer – vagyis gyorsvonattal hatvan perc – a távolság a főváros és a főváros között. Úgyszólván Beograd hóna alatt vagyunk. [...] A magyar probléma felől Beograd a legnagyobb mértékben tájékozatlan még most is, az állam megalakulásának negyedik esztendejében. És ez a sok naivitással szaturált nemtudomás az oka annak a komoly és szomorú ténynek, hogy Beograd még most is lázadókat, forradalmárokat, irredentákat lát a Vajdaság magyarjaiban [...]” (sz. n. 1922, 10).

A közeledés

A jugoszláv közeg felé történő nyitás fontosságát is elsősorban Szenteleky Kornél hangsúlyozta a kezdetektől. Az első, általa szerkesztett folyóiratban, a *Vajdasági Írás* legelső számában már programként rögzítette, hogy a lapnak „[K]ötelessége az, hogy a szerb-horvát kultúrával keressen szoros és megértő kapcsolatot. A megértés első feltétele a megismerés s ezért a Vajdasági Írás ismertetni fogja a szerb-horvát kultúra értékeit. Másik kötelességünk, hogy azokat a kisebbségi kulturális törekvéseket ismertes-

sük meg az olvasóinkkal, amelyek az új magyar szigetekben bimbóznak, remegnek, virágzanak” (Szenteleky 1928b, 2). Fontos észrevenni, hogy az általa szorgalmazott hídverés nem a jugoszláv és a magyar kultúra között tűnt fontosnak, hanem a jugoszláv és a vajdasági magyar irodalmi kultúra között. Ugyanezt a programot vitte tovább és valósította meg a *Vajdasági Írás* hamar megszűnése után a *Kalangya* számaiban is. Ennek egyikében beszélt arról, hogy a jugoszláv kultúrához való odatartozás vállalása magával hozhatja a „hazaárulás” vádját is. Mindezek ellenére 1933-ban Szirmai Károly már azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „lehet s lehetett-e a magyarságról írván, kikapcsolni az élő szerb tömböt, melybe beleágyazódott?” (Szirmai 1933, 411) A sugallt és egyben valós válasznak az tűnik, hogy a vajdasági irodalom létezésének feltétele a jugoszláv irodalmi kultúrával is kiépített, kölcsönös vonzás.

Az önállóság

A tanulmány elején volt olvasható, hogy az úgynevezett határon túli irodalmi kultúrák viszonyrendszerait leíró eddigi modellek különbségére is a kulturális gravitáció gondolatrendszerén keresztül (is) lehet magyarázatot találni. Az eddigi statikus rendszerek helyett egy mozgékonyabb, a viszonyok folyamatos változására fókuszáló modell a vizsgált irodalom történetét is más ritmus szerint írja le. Főként annak köszönhetően, hogy az irodalmi kultúra saját belső változása okozza a viszonyok átrendeződését is, a kulturális gravitáció szerint a vonzóerőnek a saját tömeg változásával járó csökkenése és/vagy növekedése befolyásolja a rendszer helyzetét. Ha a kulturális gravitáció által megvilágított folyamatok alapján kívánják a vajdasági magyar irodalom viszonyainak változását megmutatni, és az irodalom történetét áttekinteni, akkor azt lehet mondani, hogy az optimális állapot az 1960-as évek végére állt be, ekkora sikerült a magyarországi irodalmi kultúrától érdemben függetlenedni és a jugoszláv félhez is termékeny módon, az irodalomban is nyomot hagyó mértékben hozzákapcsolódni, úgy, hogy a *saját irodalom* is erős vonzóerőt kifejteni bíró tömegűvé vált. Az első világháborút lezáró békétől a hatvanas évekig tartó periódust ezen szempontok alapján a saját gravitációs erő megerősödése, a magyarországi vonzóerő csökkenése, kiegyenlítése és a jugoszláv kulturális tér felé történő elmozdulás jellemzi. A vajdasági magyar irodalom esetében mintha az 1960-as évek végétől a kilencvenes évek délszláv háborúig terjedő időszakban lehetne ténylegesen önálló irodalmi kultúrá-

ról beszélni. Ezekben az években a kulturális gravitációs erőviszonyok kiegyenlítettnek tekinthetők. A kilencvenes évektől, a délszláv háborúk és az addigi jugoszláv irodalmi kultúra radikális átrendeződése (súlyvesztése) következményeképp manapság a hatvanas éveket megelőzőkkel ellentétes irányú mozgás figyelhető meg: a vajdasági magyar irodalmi kultúra a magyarországi felé mozdult el, és afelé gravitál a mai napig is.

A kulturális gravitáció koncepciója több szimpla hasonlatnál. Tudniillik az olyan kultúrák esetében, mint amilyen a vajdasági magyar irodalom is, mely tehát több kulturális közzel van szorosabb kapcsolatban, rámutat arra, hogy az önállóság épp egy többkomponensű kapcsolatrendszer kiegyenlítésének függvényében jöhet csak létre. Továbbá képes előre vetíteni azt is, milyen radikális, a kulturális időt is módosító változások állhatnak be ennek a kiegyensúlyozott kapcsolatrendszernek a felborulásával.

Irodalomjegyzék

- Békés Vera 2007. Hálózat és (potenciális) térélmény. *Café Babel* 55: 45–57.
- Dettre János (Jean Jeudi) 1922. Irodalompolitika. *Bácsmezei Napló* 1922. december 13: 2.
- Görömbei András 1993. *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Görömbei András 2003. *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest: Nap Kiadó.
- Haraszi Sándor 1922. Irodalompolitika. *Bácsmezei Napló* 1922. december 10: 10.
- Illyés Gyula 1971. *Hajszálgyökerek*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Kis József 1932. A jugoszláviai magyar ifjúság. *Kalangya* 3: 176–182.
- Kovács László 2011. Hálózatelmélet és nyelvészet. *Prae* 4: 2–8.
- Pomogáts Béla 1992. *Ötágú síp: A határokon túli magyar irodalom antológiája*. Budapest: Móra Könyvkiadó.
- Stephen Hawking 2003. *Az idő rövid története – Az ősrobbanástól a fekete lyukakig*. Budapest: Akkord Kiadó.
- Szenteleky Kornél 1920. Kultúrateremtés. *Bácsmezei Napló* 1920 december 29: 1.
- Szenteleky Kornél 1924. Irodalom és kritika. *Bácsmezei Napló* 1924. február 10: 10.
- Szenteleky Kornél 1927. Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalomról”. *Bácsmezei Napló* 1927. január 30.

- Szenteleky Kornél 1928. Új életformák felé. *Vajdasági Írás* 38: 257–260.
- Szenteleky Kornél 1928b. Elöljáró szavak. *Vajdasági Írás* 1: 1–3.
- Szenteleky Kornél 2000. *Új lehetőségek – új kötelességek*. Bori Imre szerk. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- szerző nélkül 1922. Fedezzék fel már egyszer a Vajdaságot!... Bácsmegyei Napló 1922. szept. 21: 10.
- Szirmai Károly 1933. Börcsök Erzsébet, a vajdasági regény problémája és A végtelen fal. *Kalangya* 6: 409–417.
- Szirmai Károly 1935. Írói felelősségem. *Kalangya* 3: 161–167.

ABSZTRAKT

A KULTURÁLIS GRAVITÁCIÓ MODELLJÉNEK BEMUTATÁSA

A vajdasági magyar irodalomtörténet újraértelmezése a kulturális mozgások figyelembevételével

Egy olyan kulturális modell a tanulmány tárgya, amely az úgynevezett határon túli magyar irodalmak kulturális helyzetét leíró eddigi gondolatrendszerekkel ellentétben nem a közvetítői szerepre és a kölcsönös függésre helyezi a hangsúlyt, hanem épp az önálló működés feltételeit taglalja. A kulturális gravitáció nem titkoltna a természettudományok felől érkezik a kultúratudomány területére. Jelen szöveg a vajdasági magyar irodalom kulturális kapcsolatainak újraértelmezésére koncentrál, s arra keresi a választ, hogy abban az összetett kapcsolatrendszerben, amelyben helyet foglal, milyen feltételekkel tudja megőrizni kulturális önállóságát? A kulturális gravitáció modelljének értelmezését segítik a szintén a természettudományokból származó hálózatelmélet egyes alapvető szempontjai. Ezen újszerű megközelítés az önálló működés feltételeinek kiemelése mellett annak különböző mértékű megvalósulásait is számba veszi, így a kulturális gravitáció segítségével újraértelmezhetővé válik a regionális kultúrák helyzete is.

Kulcsszavak: kulturális gravitáció, regionális kultúra, irodalomtörténet, kulturális kapcsolatrendszer

THE EXPOSITION OF THE CULTURAL GRAVITY'S MODEL

The reinterpretations of the literary history, considering the cultural movements, through the example of the Hungarian Literature of Vojvodina

The study deals with a new cultural model which is the cultural gravity. This new model describes the cultural relations between the Hungarian minority literary cultures, the Hungarian literary and the foreign languages literary cultures. The earlier models focused on the mediator roles and on the interdependencies. The cultural gravity emphasizes the independent cultural operation. This theory come from the natural sciences. This study focus on the relations of the Hungarian liter-

ature in Vojvodina, and it tries redefines these connections. This literary historical research talks about the conditions of the independent culture. The cultural gravity is in close connection with the other theory, with the network theory. The literary cultures are independent to varying extent. The cultural gravity shows these differences and examines the regional cultures also from this viewpoint.

Keywords: cultural gravity, regional culture, literary history, cultural relations.

TINKÓ Máté

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tan-
szék

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Budapest

matthehappy@gmail.com

GALGÓCZI ERZSÉBET-PROBLÉMÁK: TÉR ÉS TUDAT¹

Noha a Galgóczy-életművet a poszthumusz kiadványokkal együtt több mint huszonöt kötet, köztük novella- és elbeszélés gyűjteményes kötetek, nagyepikai művek (kis- és nagyregény), riportok, tévéjátékok, egy színmű és megint több irodalmi forгатókönyv fémjelzi, a rendszerváltás utáni recepció figyelmet szinte kizárólag az 1980-ban megjelent *Törvényen belül* című kisregénynek és a belőle készült, nagy nemzetközi sikereket elérő Makk Károly-filmnek, az *Egymásra nézvének* (1982) szentelt. Jóllehet a kilencvenes évek derekán Bán Zoltán András – Könczöl Csaba korábbi elemzéséből kiindulva – egy halvány kísérletet tett az életmű átértékelésére, ám ez a felettebb érdekes kísérlet a publikált cikkel be is fejeződött. A legfrissebb vizsgálatok a Pécsi Doktori Iskola kötelékébe tartozó Szolláth Dávid, illetve Sári B. László nevéhez köthetőek, akik széles körű eszme- és kultúrtörténeti elemzéseikben elsősorban a szerző szerepdilemmáira, a korszak és '56 traumájának irodalmi ábrázolhatóságára kérdeznak rá, az irodalomtörténet-írás társadalomtudományi keretében igyekeznek a szerző recepciója körüli hiátust betölteni.²

*

Ami az én személyes ambícióimat illeti, véleményem szerint a Galgóczy-művek újraértelmezésére, helyzetbe hozására a kelet-közép-európai, posztszocialista országok kontextusán belül kirajzolódó identitásmintá-

1 NYOM-KÖVETÉS 2. Irodalomtudományi műhely-konferencia, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Újvidék, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Tudós-klub, 2016. november 20.

2 Sári B. László és Szolláth Dávid tanulmányai nemcsak kísérletező szemléletmóddjukkal, hanem a társadalomtudományok iránti nyitottságukkal is revelatív élményben részesítettek, mielőtt saját kutatásomat elkezdtem volna.

zatok és hatalmi elrendeződések, a szubjektum mint társadalmi tényező fikcionalitáson belül reprezentált mozgásterének vizsgálata nyújt lehetőséget. Hipotézisem szerint a Galgóczi-novellák főhőseinek szenvedéstörténete, a hányattatott sorsok ábrázolásának intenzitása – ami a mégoly immanens irodalomértelmezői elvet követő narrációelemzés számára is izgalmas kihívásokat és fordulatokat rejthet – ténylegesen a *Törvényen belül* kisregényben és annak fő karakterében, az újságíró Szalánczki Évában kristályosodik ki, ám az ő pozícionáltsága egyáltalán nem előzmény nélküli vagy esetleges. Az életmű hatvanas-hetvenes évekbeli belletrisztikai írásait vizsgálva a karakter számos alteregója felmutatható. Ebből a logikából az következik, hogy az irodalmilag megkonstruált Galgóczi-figurák között – mutatis mutandis – narratív folytonosságot vélek fölfedezni, mely folytonosság mindenekelőtt a Rákosi-korszak végén és a Kádár-korszak elején zátonyra futott értelmiség helyzetével való számvetésben kristályosodik ki. A korabeli recepció frázisa volt, hogy – a szövegek esztétikai szempontú vizsgálata helyett a fennálló politikai rendszer állapotának kritikusaként Galgócziban az igazság kíméletlen keresőjét tisztelje,³ ám én ezt az igazságfogalmat – verifikálhatatlansága vagy illuzórikussága okán – rögtön az elején mellőzni kívánom. Ez a gesztus már csak azért is tűnhet vakmerőségnek és rejt magában ellentmondásokat, mivel maga a szerző is az általa gyakran bírált tájékozódási keretet nyújtó szocialista társadalmi közeg marxista meggyőződésű szubjektumaként konstituálódik. Meggyőződésének értelmében a fennálló keretek kritikai szempontú vizsgálatára, feszegetésére, jobbítására törekszik (olyannyira, hogy a hatvanas évektől országjáró szociológiai vizsgálatokat folytat, sőt 1980 és 1985 között szülőföldje, Győr-Sopron megye országgyűlési képviselői pozícióját tölti be), ugyanakkor nem érdekelt ezen keretek felrúgásában. Másfelől viszont a Galgóczi-életmű sajátos történelmi helyzetéből kifolyólag olyan két korszak határán helyezkedik el, melyek egymáshoz való viszonya még a történetesi körökben is a mai napig súlyos viták tárgyát képezi. Ez idő tájt a hatalom és a párt (az MDP, majd az MSZMP) saját kultúraorientáló szerepének elváráshorizontja is folyamatos mozgásban van, a szocialista realizmus megvalósíthatóságának kidolgozása pártkongresszusok obskúrus

3 Bán Zoltán András Könczöl Csabára hivatkozva megemlíti kritikustársa 1989-es megállapításait a korabeli Galgóczi-recepciót illetően: „Galgóczit az irodalmárok vagy nem olvassák, vagy ha mégis, nem mint szépirodalmat, de mint non-fiction, riportot, szociográfiát. Így nem csoda, hogy elmarad művészetének művészetként való értékelése.” (Bán 1994).

témájául szolgál. Az mindenesetre kijelenthető, hogy a hatvanas évek közepétől szerzőnk szépírássainak hangneme és tónusa komoly változáson megy keresztül, megformált karaktereinek hatalomhoz való viszonya átalakul, az író jóformán leszámol azzal a lehetséges üdvtörténeti narratívával, mely kezdeti írásait az épülő szocializmus jegyében áthatotta.

*

Az identitások körvonalazhatóságának dilemmája mellett a dolgozat másik feladata, hogy a vizsgálat tárgyául kijelölt mű adekvát történeti – térbeli és időbeli – kontextusba helyeződjön. Ugyanakkor a *Félemelet* című novella – mely először 1977-ben a *Kortárs* folyóiratban, majd a szerző *Közel a kés* című, 1978-as válogatáskötetében jelent meg – ezen aspektus felől némi bizonytalanságban hagyja az olvasót, dacára annak, hogy a narratíva előszeretettel használ olyan elemeket, amelyek a referenciális beazonosíthatóság mértékét növelik. Csakhogy a diegetikus világ egyszerre tűnik nagyon konkrétnek, illetve meglehetősen absztrahálnak, a forradalom utáni két évtized közhangulatának, szociálpolitikai ellentmondásainak, anomáliáinak látteleletét adva.

„Veronika már „második generációként” lakta négyszer-öt méteres ketrecét. Az ötvenhatos disszidálási hullámban foglalta el egy leleményes évfolyamtársa, és amikor férjhez ment egy kétszoba öszszkomforthoz, átjászotta Veronika kezére. Tizenhárom budapesti albérlet után ez kétségtelen emelkedést jelentett: legalább a főbérlőhöz nem kellett alkalmazkodnia. S osztozkodnia magánélete és magánya minden percén” (Galgóczi 1978, 22).

A sűrű leírások rendkívül plasztikusan jelenítik meg a félemelet lakójának életét, ám ennek a nyelvi felfokozottságnak az elbeszélői szólam szintjén is fontos szerepe van: egyrészt a lakótér már-már szociológiai igényű monitorozása mintegy metanarratív gesztusként előbb-utóbb a külső narrátor szakmai felkészültségére irányítja az olvasói figyelmet, másrészt pedig eme intenzív narratíva a közös tér tapasztalatában kényszerülten osztozó szubjektumokat hol individuumként, hol kollektívaként mutatja be.

„[...] tizenkét fehér, vagyis valamikor fehérre mázolt, tejüvegbe-tétes ajtó nyílt a négyszer ötméteres szobákba, amelyekben egy-egy család lakott: aludt, főzött, evett, mosogatott, mosott, szárított, tisztálkodott, leckét írt, játszott, veszekedett, ivott, kártyázott, rá-

diózott, szerelmi életet élt, vendégeket fogadott, fusizott, betegeskedett, gyereket nevelt és öngyilkosságot kísérelt meg” (Galgóczi 1978, 21–22).

A főhős által láttatott fizikai tér egy-egy újabb karakter felbukkanásával újabb és újabb információt nyújt az olvasónak, ám fizikai kitágulásról vagy kibővülésről, a tér egységes kiterjedéséről-kiterjesztéséről nem beszélhetünk. Komolyan kell vennünk azt a tételt, miszerint a szubjektum a tér szimbolikus hordozója: e tér a különböző előélettel rendelkező személyek interakcióra való képtelenségénél fogva eleve töredezett, a partikuláris észlelésre kínálkozik csupán lehetőség. Csak és kizárólag akkor ajándékozta meg a narráció az olvasót valamiféle teljességgel, ha a leírás a lakókat már-már egy szociológiai igényű reprezentáció ágenseiként mutatja be. A bekezdésben a szerző a szubjektív és az objektív nézőpont váltakoztatásával provokál, így hozva létre egyfajta műfaji-stiláris kevertséget. A helyszín egy háromemeletes – minden bizonnyal tanácsi – bérlakás, melyet a novella szereplői lakásfoglalóként szállnak meg, fedele alatt nincs lehetőség a privát szféra kialakítására, a személyes elkülönülésre. Nyilvánvalóan befolyásolták a szokásokat, nehezítették a körülményeket az ötvenes évektől végbement nagyarányú társadalmi pozícióváltozások is, hiszen például a faluról városba költözők nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak (Valuch 2006, 34). A lakáselosztás kádári szociálpolitikájának egyik kiváló hazai szakértője, Horváth Sándor egyenesen odáig megy, hogy „a lakások elosztásával új társadalmi identitások keletkeztek; hiszen egy társadalmi identitás nem csupán foglalkozáshoz vagy jövedelemhez köthető, hanem lakóhelyhez, lakástípushoz, vagy éppen a lakás használati jogcíméhez (bérlő, tulajdonos) is” (Horváth 2012, 80). Galgóczi főszereplője később arra eszmél – mely az ebből a térből való kilépés kényszerét is eredményezi –, hogy a fentebb idézett repetitív tevékenységek monoton egyhangúságában semmi esély az egyén integritásának megőrzésére. Sőt, e bántó fizikai közelség, az alkuk és hazugságok színháza, a zaklatás, ami a nyomorúságos körülmények között élő szomszédok révén őt állandóan éri, az számára tovább nem elviselhető. Egy helyütt úgy fogalmaz a narrátor, hogy „beletapostak Veronika minden ténykedésébe, minden pillanatába”, amely az eddig a szarkazmusra, iróniára és gúnyra egyaránt fogékony elbeszélői hang és cselekményvezetés szempontjából egy nem várt végkifejlet képét vetíti előre.

*

Megkerülhetetlennek tartom a tanulmány ezen pontján tisztázni hatalom és egyén egymáshoz viszonyított pozíciójának, az állam nagyszabású stratégiáinak és a lakosság taktikáinak kölcsönhatását. Az ellenőrzés szempontjából a totalitárius rendszerek számára döntő jelentőséggel bírnak a reprezentáció manipulatív technikái.

„Az 1950-es évek közepétől kezdve, különösen Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, párhuzamosan a hasonló szovjetunióbeli fejleményekkel, a kommunista vezetés nekilátott bevezetni retorikájába a »mindennapi élet« fogalmát. A tömeges mozgósításra épülő klasszikus hatalomgyakorlási mód válsága után ezek a pártok arra törekedtek, hogy tekintélyüket a mindennapi életszínvonal emelését célul kitűző, átfogó szociálpolitika segítségével teremtsék újjá. Az életszínvonalat anyagi és szellemi értelemben – a szocialista életmód jelentésében – is meghatározták. Mindez lehetővé tette a politikai központoknak, hogy annak a politikamentesként fenn tartott társadalmi térnek a jóváhagyását is bírva, ahol az emberek megvalósíthatták személyes törekvéseiket, beavatkozzanak a társadalmi életbe” (Apor 2008, 17–18).

Galgóczi novellájának elbeszélője a hatvanas és a hetvenes évek kontextusába egyaránt beágyazható Kádár-kori lakásszociológiai helyzet és a hivatalosan meghirdetett lakásprogram tervei között tátongó űrön keresztül evidensen mutat rá bizonyos rendszerbéli anomáliákra. Továbbá létrehozza a fikcionalitás közegeiben azt a félemeleti, a kis egzisztenciák által relatíve belakott, ám végső soron otthonossá nem formálható és intellektuálisan is korlátozott teret, melyben e figurák olyannyira interiorizáltak a maguk számára bizonyos viselkedési módozatokat, hogy korlátaik és nyomoruk már nem is válhat saját reflexiójuk tárgyává. Ebből a tapasztalatból származik, hogy Galgóczi narrátora, amint egy alacsony sorban tengődő társadalmi tabló ábrázolására vállalkozik, mint teszi azt a *Félemelet*ben is, amellet vagy azzal együtt, hogy a kisiklott emberi sorsok felé mérsékelt empátiával viseltetik, az egyének kisszerűségére és a politikai kollaborációra való fogékonyságra is felhívja a figyelmet. Ez a megállapítás – mely a hatalom és az erőszak mint monopólium szóródását veszi fontolóra – a szocializmus mindennapi élete felé forduló történészek munkáiban is fontos helyen szerepel.

„A történészek több irányból is megvilágítják az elsajátítás e gyakorlatait és óvakodnak a szocialista rendszerek egyoldalú, elnyomó kommunisták és ellenálló társadalom ellentétére tagolt megjelenítésétől. E technikákat igyekeznek úgy leírni, hogy az felölelje a különböző lehetséges magatartásformákat az elvárásoknak való megfeleléstől, az alkalmazkodás, elfogadás, túlélés vagy a bomlasztás és az ellenállás különböző módjaiig. [...] Másrészt ez a »tapasztalat«, mely a történelem autentikus képét hivatott feltárni, a politikai hatalomhoz való viszonyulás lehetőségeinek lenyomata: az elfogadás, az alkalmazkodás, a kimaradás, a túlélés, a manipulálás, illetve az ellenállás tapasztalata. Ezek a viszonyok azonban minden esetben különbözőséget tételeznek: a róluk szóló leírások némák maradnak a hatalom létrehozásának mikéntjéről” (Apor 2008, 29).

Voltaképpen ebben a realitásban a hatalom bár döntő szerephez jut – a felügyelet és az eszközként alárendelt büntetés fenyegető vonatkozásában –, ám az homogén jelenlétként sosem kristályosodik ki. Ugyanakkor itt is felmerül a kölcsönösség elve, mely azonban sosem jelent végleges nivellációt. Deleuze és Guattari nevezetes vágygép-elmélete – Michel Foucault alapvetéseit is figyelembe véve – nem egyszerűen csak két absztrakt vágyról, elnyomni és elnyomottnak lenni vágyáról szól, hanem a szerzők azt is posztulálják, hogy az elnyomás mind az elnyomó, mind az elnyomott részéről a hatalomvágy ilyen vagy olyan elrendeződéséből, a gépezet ilyen vagy olyan állapotából fakad – hiszen gépszerelőre és anyagra egyaránt szükség van, az efféle különös megegyezésben vagy kapcsolódásban még inkább, mint egy hierarchiában. Az elnyomás függ a gépezettől, nem pedig fordítva. Nem létezik tehát „a” – rabszolgákkal vagy vádlottakkal szembeni – hatalom mint végtelen transzcendencia. A hatalom nem piramisszerű, ahogyan azt a Törvény próbálná elhíttetni velünk, hanem szegmentált és lineáris, működését nem a magasság vagy a távolság, hanem a szomszédos viszonyok határozzák meg (Deleuze–Guattari 2009, 113). Foucault pedig egy olyan emberi testről beszél, mely

„aláveti magát a kényszerítések politikájának, amelynek célja a test megmunkálása, elemeinek, gesztusainak, viselkedésének kiszámított manipulálása. Az emberi test a hatalom gépezetébe kerül, [...] a fegyelmező kényszerítés pedig kényszerű köteléket hoz létre a testen a felértékelt alkalmasság és a meggyarapodott uralom között” (Foucault 1990, 188).

A hatalom ilyenén szerepének és szóródásának belátásával szeretnék rávilágítani a novella egy központi jelenetére, amelyen keresztül talán szemléletessé válik, hogy Galgóczi életművének, figuráinak – legyen az fő- vagy mellékszereplője a történetnek – genderközpontú újragondolására is nagy szükség volna. Egy fiatal rendőr mint a paternalista állami intézményt képviselő szubjektum egyszer csak megjelenik ebben a belülről hermetikusan lezártnak tűnő, félemeleti térben. Meghökkenő módon Galgóczi elbeszélője e karaktert teljes testi kiszolgáltatottságában viszi színre, és a férfias attribútumokat mintegy kényszerként, annak jelölő szimbólumait pedig külső protézisekként monitorozza. Ez a leírás már *a priori* magában foglalja a maskulinitás és az empátia gyöngéd, feminin, óvó anyai, illetve neutrális *voyeur* tapasztalatát egyaránt, melyben mégis felismerhetővé válik az idegen, a Másik: összességében az ábrázolás esszencialista-sematikus-totalizáló-sztereotipikus válfajainak radikális kikezdését, elbizonytalanítását juttatja érvényre. A hatalom által reprezentálni kívánt test találkozik össze, majd olvad egybe a szexuális aktust végző, minden dominanciája ellenére is kiszolgáltatott testtel e rendkívül heterogén mesternarratívában.

„A rendőr pillantása leírt egy félkört, aztán zavartan és röstelkedve belépett a szobába. Kezdő volt, még nem élvezte, hogy megjelenése riadalmat kelt, és nem sejtette, hogy ezen a félemeleten legfeljebb egy földrengés kelthetne riadalmat – mozinézőkre szakadó mennyezet, szobatóz, betörés, verekedés, féltékenységből ökölrel bezúzott ablaküveg, öngyilkosság, reggelig dülő dáridó vagy egy alacsony rangú rendőr megjelenése a mindennapok tartozéka, akár – lakásonként váltakozva – a poloska vagy a poloskairtó szaga. A fiú a rengeteg szíj nyűgében – vállpánt, vállszíj, derékszíj, gumibot, bőrtokban lőfegyver – úgy izzadt, mint egy felkantározott igásló. Veronika noszogatóására sem ült le – Köszönöm, szolgálatban vagyok –, s a lánynak eszébe villant egy nőismerőse, akinek rendőrtiszt udvarolt, s ha szolgálatban fölösont hozzá, úgy fektette a szelonra, hogy a derékszíját sem lazította meg. Fegyelemnek lenni kell, különben szétzüllik a karhatalom” (Galgóczi 1978, 60).

A *Félemelet* koncentrált locusa valójában atopikus hely: habár az összes ott élő szubjektum hübrisze időről időre és olykor egészen extrém módon nyilvánul meg, valójában nincs olyan kitüntetett pillanata az időnek

és a térnek, ahol az erőszakos, dominancia alapú vágy a mindenkori Másikon véglegesen felülkerekedhetne. Az ott élők vagy az e térbe erőszakkal behatolók között egy nyugvó állapotba sosem kerülő, ezáltal csupán illuzórikusan értelmezhető szimmetria képződhet meg. Így válik voltaképp imagináriussá a helyváltoztatásra irányuló vágy: „A földszintről följutottam a félemeletre – gondolta fogcsikorgatva –, de hogyan jutok följebb?” (Galgóczi 1978, 62). Ezek a szubjektumok tehát úgy tagadják meg folyton és kölcsönösen egymást, hogy mégsem képesek az egymás nélküli létezésre. Ennek a belátásnak azonban némileg ellentmond, hogy Veronika annyiban mégis kívül áll a pseudo-közösségen, hogy az elbeszélővel való cinkos társulásán keresztül önmagáról és másokról egyaránt (meta- és ön) reflexióval rendelkezik. Ez a határhelyzet rányomja a bélyegét a világszemléletére is: egyszerre akarja felszámolni és megmenteni e hamis, erőszakkal, kényszerből összeterezt közösséget, és benne/belőle önmagát. Veronika sajátos határidentitásából, a többi idegen felé nyújtott önzetlen anyagi támogatásból szükségszerűen következne a megváltás keresztény gondolatának naiv olvasata, ám a maga kisszerűségében, főhősének kiforgatott szerepével, önmagát feladó identitásával, a narráció iróniájával és vitrioloságával együtt tulajdonképpen e kérdés megválaszolása felé úgy tendál a novella szüzséje, hogy annak tiszta ethoszát következetesen destruálja. A bibliai párhuzam mentén a vertikális szemlélődés ismét előtérbe kerül, ám a főhős képtelen az áldozathozatalra, amely végső kérdésként meg is ragad az interpretációs tér szürke zónájában. „Veronikának dühöngeni támadt kedve. Hát mi ő, hogy idegen emberek belekényszerítik mi-közöm-hozzá magánügyeikbe? Mert más isten nincs a láthatáron, tőle várnak gyógyírt, vigaszt, tanácsot, kölcsönt, talán még új lakást is? Hát nincs elég baja magának is?” (Galgóczi 1978, 62)

*

A *Félemelet* című novella oly módon kitüntetett szerepet foglal el az életműben, hogy egyike azon kevés példának, amelyben Galgóczi az elbeszélője és az elbeszélte Én-je közé éles határt húzva is képes egy személyközeli narratíva létrehozására. A határidentitással mint Galgóczi magányos értelmiségi vagy félértelmiségi hőseit konstituáló tényezővel kapcsolatban Bán Zoltán András Könczöl Csabára hivatkozva úgy fogalmaz, hogy „Galgóczi írói tragédiájának a része, hogy ő is hamis tudattal élt, ennek nyelvét használta, ezen át értelmezte a világot (világát), ám tapasztalataiból sejtette, hogy ezen törvényeken belül, ezeknek rácsai mögött élve kérdéseire nem található értelmes és feloldozó válasz. Ennek egyenes következmé-

nye, hogy a tragikus végkifejletek nála újra meg újra katarzis nélküli elbukások fojtogató abszurdjaivá redukálódnak” (Bán 1994). Ez a redukció rendkívül plasztikusan mutatkozik meg a *Félemelet* című novellában is, ám annak modulálása közel sem olyan egysíkú, mint a szerző egyéb olyan korabeli írásaiban, melyek egy külső elbeszélői pozícióból építették fel a diegetikus világot. A további kutatás az életmű kisprózai formátumú műveit az itt ismertetett módszer elmélyítésével kívánja exponálni.

Irodalomjegyzék

- Apor Péter. 2008. A mindennapi élet öröme. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. 13–49. szerk. Horváth Sándor. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Bán Zoltán András. 1994. Az igaz és a valódi. *Beszélő* (18) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-igaz-es-a-valodi>
- Deleuze, Gilles–Guattari, Félix. 2009. *Kafka: A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Quadmon Kiadó.
- Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó–Csűrös Klára. Budapest: Gondolat.
- Galgóczi Erzsébet. 1978. Félemelet. In *Közel a kés*. 19–66. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Horváth Sándor. 2012. *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág.
- Sári B. László. 2005. Az 1980-as évek magyar prózájának 1956-ábrázolása társadalomtudományi nézőpontból. In *Művészet és hatalom: A Kádár-korszak művészete*, szerk. Kisantal Tamás–Menyhért Anna. 44–54. Budapest: L’Harmattan Kiadó–JAK.
- Szolláth Dávid. 2011. *A kommunista aszketizmus esztétikája*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Valuch Tibor. 2006. *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.

ABSZTRAKT

GALGÓCZI ERZSÉBET-PROBLÉMÁK: TÉR ÉS TUDAT

Galgóczi Erzsébet életműve egyik központi problémájává a megnyugvását sehol nem találó szubjektum identitásának megragadását – és megragadhatatlanságát – emelte, mely elsősorban a vidékről a fővárosba elszármazott, középparasztok

gyermekének értelmiségivé válását és az ennek érdekében megtett erőfeszítések sorozatos kudarcát jelenti, ennél fogva pedig döntően önéletrajzi ihletésűnek tekinthető. E kvázi tudatos irodalmi programra kiváló bizonyítékkul szolgálnak az író ötvenes évek végén és hatvanas években született, rövidebb terjedelmű belletrisztikai írásai. Előadásomban az életmű e szakaszától viszonylag távol eső, a *Törvényen belül* és a *Vidravas* nagyobb formátumú regénykoncepcióit megelőző 1977-es a *Félemelet* című novelláját szeretném görcső alá venni, mely az elmagányosodás és a talajvesztettség közérzetét az irónia, a gúny, a szarkazmus és a humor eszközeivel élve egy már közömbösen is szemlélődni képes narrációból ragadja meg. A szöveg elemzésében a Kádár-korszak lakhatási körülményeit is érintem, így adva a vizsgálatnak interdiszciplináris keretet.

Kulcsszavak: Galgóczi Erzsébet, identitás, *Félemelet*, Kádár-korszak, interdiszciplináris

ERZSÉBET GALGÓCZI-PROBLEMS: SPACE AND CONSCIOUSNESS

Erzsébet Galgóczi hoisted the apprehension (in a certain sense, misapprehension) of the subject's identity, that nowhere finds its settling, into one of the central problems of her oeuvre. That primarily refers to the middle class peasants' children, who moved to the capital to become intellectuals and to the succession of failures in the efforts were made in favour of it. For this reason, these can be regarded as autobiographical elements. This quasi conscious literary programme is proved by the writer's shorter pieces of writings created at the end of the 1950s and 1960s. In my presentation, I would like to examine the narration entitled *Félemelet* from 1977, that is remote from this period of the oeuvre and precedes greater prosaic conceptions, such as *Törvényen belül* and *Vidravas*. In *A félemelet*, the general state of groundlessness and solitude is depicted by the devices of irony and humour from the contemplation of an indifferent narration. In the analysis, beyond the highlight of the specific features of the literary representation of space in Galgóczi's prose in that period, I undertake to delineate the circumstances of habitability in the Kádár-era with sociographic pretension, giving the examination a properly reflected, interdisciplinary framework this way.

Keywords: Erzsébet Galgóczi, Identity, *Félemelet* (Mezzanine), the Kádár Era, interdisciplinary